

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

63.

BÓNIS GYÖRGY

A JOGTUDÓ
ÉRTELMISÉG
A KÖZÉPKORI
NYUGAT- ÉS
KÖZÉP-
EURÓPÁBAN

BÓNIS GYÖRGY

A JOGTUDÓ ÉRTELMIÉGE
A KÖZÉPKORI NYUGAT- ÉS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

(Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 63.)

A szerző ebben a tanulmányában „A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon” címmel a közelmúltban megjelent könyvének nemzetközi háttérét rajzolja meg. Ezúttal is azt a kérdést veti fel, kik voltak a középkor „jogásza”, mi volt a szerepük a társadalmi, jogi és politikai életben. Vizsgált területe Nyugat- és Közép-Európa, időben pedig az ezredfordulótól a XVI. sz.-ig terjedő időszakot fogja át. A szerző szerint az európai kezdet: a klerikus vagyis az egyház kenyérére élő, liturgikus szolgálatot teljesítő, de a századok során mindinkább „hivatalnokká” váló értelmiségi, aki mellel a jogász feladatokat is ellátja. A jogi oktatásnak is a klerikus sokoldalú képzésében, az akkori „bölcészeti” képzésben van a gyökere. Ebből kiindulva bontja ki a szerző a társadalmi munkamegosztás menetét az értelmiségen belül: a papok, jogászok, politikusok szétválását. A klerikusok iskolái és tankönyvei után figyelme a már kifejezetten jogot oktató intézmények felé fordul. Sorra veszi a Bolognában, Orléans-ban és később az állami alapítású egyetemeken folyó jogi oktatást Nápolytól Prágáig. Végül a tanulságos anyagra támaszkodva megbírálja a „jogászrend” és a „jogászjog” polgári elméleteit, és meghatározza a jogtudó értelmiség fogalmát.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

BÓNIS GYÖRGY

A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A KÖZÉPKORI NYUGAT- ÉS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

ELŐSZÓ

1. RÉSZ
A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG
KÖZÉPKORI NYUGAT- ÉS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

AKADÉMIAI KIADÓSTYÁVA KÖZLÖMÉNYE
BUDAPEST, 1963

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

63.

SZERKESZTIK
SPIRA GYÖRGY
SZÚCS JENŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

BÓNIS GYÖRGY

A JOGTUDÓ ÉRTELMIÉG
A KÖZÉPKORI NYUGAT- ÉS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1972

BÓNIS GYÖRGY

A JOGUDÓ ÉRTELMISSÉG
A KÖZÉPKORI NYUGAT-
ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1972 · BÓNIS GYÖRGY

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST 1972 PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

<i>A deák-ság iskolái és tankönyvei</i>	9
A klerikusok	10
Az ars dictandi	14
Bologna előtt	17
Az ars notaria	23
 <i>Egyetemi jogtanítás és jogtudomány</i>	 31
A glosszátorok	31
A kommentátorok	40
A dekretisták és dekretalisták	53
Az egyetemi jogtanítás	63
Az állam és a jog új felfogása	70
 <i>Doktorok és praktikusok a jogi és politikai életben</i>	 82
Nápoly—Sziécilia	84
Franciaország	90
A Német Birodalom	110
Németalföld és Burgund	122
Cseh—Morvaország	128
Lengyelország	134
Anglia	140
 „Jogászjog” és „jogászrend”	 163
 Gyakrabban idézett művek	 176

TARTALOMJEGYZÉK

8	A dalok és versek
10	A dalok és versek
11	A dalok és versek
17	A dalok és versek
20	A dalok és versek
31	A dalok és versek
31	A dalok és versek
40	A dalok és versek
53	A dalok és versek
67	A dalok és versek
70	A dalok és versek
82	A dalok és versek
84	A dalok és versek
90	A dalok és versek
110	A dalok és versek
112	A dalok és versek
122	A dalok és versek
124	A dalok és versek
130	A dalok és versek
165	A dalok és versek
170	A dalok és versek

A Mohács előtti magyar jogászság történetével foglalkozva három kérdéscsoport megoldására vállalkoztam. A munka zöme természetesen a kancellária és a kúria kereteiben működő jogtudó értelmiség tagjainak származásával, tanultságával, pályájával és hivatásbeli szereplésével kellett, hogy foglalkozzék. A magyar jogtörténetben oly sokáig uralkodó provincializmussal szemben szükségesnek tartottam azt is, hogy tisztázzam a jogismerők szerepét és jelentőségét a latin műveltségű Nyugat- és Közép-Európában, mely példaképeket és analógiákat nyújtott a mi fejlődésünknek. A görög műveltségű Kelet-Európában a probléma gyökeresen másként vetődik fel: a XV. század derekáig tovább élő Bizánc, az állam és az egyház összefonódása, a cezaropapizmus, a római jognak sokszorosan változott formában való fennmaradása, a keleti császárságnak a szláv államokra tett sokoldalú hatása, mind a jogászság szerepének önálló megvizsgálását teszi indokolttá. Végül foglalkoznom kellett azzal a hatással is, amelyet a magyar jogtudó értelmiség a hazai jog fejlődésére gyakorolt. Ez a három kérdéscsoport együtt került feldolgozásra 1969-ben elfogadott akadémiai doktori disszertációmban, nagy terjedelme miatt azonban nem jelenhetett meg együtt. Az alább következő tanulmány a nyugat- és közép-európai áttekintést tartalmazza. Tanulmányom — azt hiszem — így is önálló egész, de szeretném hangsúlyozni, hogy a másik két kérdéscsoport másutt megjelent feldolgozásával egységben szemlélve válik teljessé. Meggyőződésem, hogy az utóbbi évtizedek jelentős eredményei dacára sem haszontalan a hazai egyetemes jogtörténeti irodalom gyarapításához így hozzájárulnom.

Minden jogtörténeti stúdióban benne rejlik az a nehézség, hogy a jogász megtanult és megszokott — tehát jelenkori — fogalmait keresi a múlt anyagában, míg a történész az adatokhoz ragaszkodva vonakodik a lefolyt — tehát múltbeli — események aktuális címkékkel való megjelölésétől. Az előbbi abba a hibába eshetik, hogy anakronisztikusan tárgyalja a fejlődést, az utóbbi

abba, hogy nem látja meg az igazi jogtörténeti problémákat. Ezért különösen éles szemmel kell figyelni a kezdetek, a csírák kibontakozását. A jelen témánál az európai kezdet a klerikus, vagyis az egyház kenyerén élő, liturgikus szolgálatot teljesítő, de a századok során mindinkább „hivatalnokká” váló értelmiségi, aki mellesleg a jogász feladatokat is ellátja. A jogi oktatásnak is a klerikus sokoldalú képzésében, az *artes*-iskolázásban van a gyökere. Targyunkat tehát a jogász és történész szemléletét egyesítve csak úgy dolgozhatjuk fel eredményesen, ha abból a primitív állapotból kiindulva, melyben még nem váltak el a „papok, jogászok, politikusok”, a lehetőség szerint nyomon követjük a társadalmi munkamegosztás menetét az értelmiségen belül. Ezért a klerikusok iskolái és tankönyvei után (melyeknek Mezey László szentelt egy alapos monográfiát) a már kifejezetten jogot oktató intézmények felé fordulunk, s ezzel kapcsolatban a „tudós jogokat”, a római és a kánonjogot tanító és művelő anya-egyetemeket vizsgáljuk meg. A nem „szervesen nőtt”, hanem „alapított” egyetemek ezeknek a kiágazásai. De ezzel még mindig nem értünk stúdiumunk végére; tudni kívánjuk azt is, milyen szerepet vittek az egyetemek végzettjei és — nem utolsósorban — az *artes*-műveltséggel csupán a gyakorlatban nevelődtek az egyes országok és tartományok jogi — politikai életében. Meggyőződésünk szerint e két csoport — a „doktorok” és „praktikusok” — aránya egy-egy ország társadalmi és jogi fejlődésének egyik legfontosabb mutatója. Az önmagában is tanulságos anyag megismeréséből végül mód nyílik arra is, hogy szembenézzünk a „jogászrend” és a „jogászjog” fogalmival, amelyeket az utóbbi évtizedek polgári irodalma használ, és megkíséreljük tárgyunknak, a jogtudó értelmiségnek elméleti meghatározását is.

A szerző

A DEÁKSÁG ISKOLÁI ÉS TANKÖNYVEI

Abban a vidám társaságban, mely Chaucer elbeszélése szerint közel hat évszázaddal ezelőtt Canterburybe indult zarándokútra, a középkori társadalom képviselői között „ott lovagolt egy böles törvénytudó, amolyan félig ügyvéd és bíró”, akinek „esze a törvények tára volt”. 1387-ben, amikorra e történetet kelt ezni szokás, ezt a gazdag és tekintélyes alakot ismerték Angliától Lengyelországig, hazánkban is; ha azonban néhány évszázaddal visszafelé haladunk, hiába keressük. A társadalmi munkamegosztás régebbi szakaszában, időszámításunk második ezredvéének kezdetén az intellektuális foglalkozást a *klerikus*, magyarul a *deák* képviselte, aki ugyancsak ott volt Chaucer zarándokai között:

„Ott lovagolt egy oxfordi *diák*,
ki régóta nyúzta a logikát.
Keszeg a lova, mint a piszkafa,
és semmivel se kövérebb maga.
Sápadt arca, józan külseje volt,
köpenyegére gyűlön-gyűlt a folt,
mert nem szerzett egyházi hivatalt,
világiba menni meg nem akart.”¹

Jól figyeljük meg ezt az alakot, aki — Chaucer tanúsága szerint — egyházi és világi hivatalt is vállalhatott volna, s aki „örült, ha tanult, és ha tanított”. A *clerk* — vagy franciául: *clerc* — szó maga elárulja, hogy egykor tagja volt az egyházi férfiak népes seregének, de századok óta már írásbeli munkát végző ember, hivatalnok. A korai középkorban, amikor „a papok megkapták a szellemi műveltség monopóliumát”,² a klerikusok látták el mindazt a feladatot, amelyet később a „papok, jogászok, politikusok”.³ Ezért az európai jogászság kialakulását kutatva a klerikus alakja felé kell fordulnunk.

¹ Geoffrey Chaucer: *Canterbury mesék*. Budapest, 1961. 14—15. I.

² Engels: *A német parasztháború*. Marx—Engels Művei. VII. köt. Budapest, 1962. 334. I.

³ Marx: *Az „I. Feuerbach”-ból*. Marx—Engels Művei III. köt. Budapest, 1960. 544. I.

Az egyház kezdettől fogva megkülönböztette a klerikusokat a laikusoktól, s a klasszikus kánonjogban meghatározott kiváltságokkal ruházta fel őket. A klerikusság időben is első jele a tonzúra feladása volt. Mivel azonban a kora középkorban gyakran adtak gyermekeket is iskoláztatásuk végett kolostorba, a pilisnek hajukba való belenyírása még semmilyen egyházi rendhez tartozással nem járt együtt. A négy alsó rend (ostiarus, lector, exorcista, acolythus) egymást követő felvételével sem lett valaki pappá. A „szentségi” jelleg csak a diakónustól kezdve járult a klerikus hivatásához.⁴ De a papszentelés — mondhatjuk — éppen olyan éles határt vont a papság és a klerikusok tömege közé, mint amilyen a klérus és a világiak között húzódott. Számos klerikus működött világi hivatásban, s így az összekötő szerepét játszotta a laikusok irányában.⁵ Sevillai Isidorus (megh. 636) meghatározása szerint: „clerici dicuntur omnes, qui in ecclesiastici ministerii gradibus ordinati sunt”, ebben a legalsó rendek viselőitől a püspökig mindenki benne foglaltatik. A kánonjogász Huguccio (megh. 1210) így írt: „Clerici generaliter dicuntur, qui in ecclesia dei deservunt, duntaxat ordinem habeant.” A kétség nem is a klerikusság alsó, hanem a felső határa tekintetében merült fel; ezt III. Ince 1214-ben úgy oszlatta el, hogy a klerikus név még a kanonokokat is magában foglalja (*Extra* 5, 40, 18).⁶

Az európai jogfejlődés szempontjából az a népes csoport érdekel bennünket, amely klerikus létére *nem* az egyházi pályán kereste boldogulását. A klerikusság természetesen a magasabb rendek felvételének és egyházi javadalmak elnyerésének nélkülözhetetlen feltétele volt, de más pályák kezdete is lehetett. Tévedés volna azt hinni, hogy a világi pályán működő klerikusok kizárólag olyan teológusokból kerültek ki, akiknek nem sikerült befejezniük tanulmányaikat. Sokan — vagy sokaknak a szülei —

⁴ H. E. Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche.* 4. kiad. Köln—Graz, 1964. 391—392. l.

⁵ L. Génicot: *Clercs et laïques au diocèse de Liège à la fin du Moyen-Age.* Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 23 (1955), 42—43, idézi E. Genzmer: *Kleriker als Berufsjuristen im späten Mittelalter. Études Le Bras.* 1207. l.

⁶ Du Cange: *Glossarium* s. v. clericus. — A római és a kánonjog forrásainak idézésénél az IRMAE szabályait követem: Pars I, 1 a—d (1961).

csak a latin nyelvű írás-olvasás és bizonyos alapfokú tanultság elnyerésére törekedtek, másokat — papi hivatás nélkül is — a klérus kiváltságai vonzottak ebbe a körbe. Jellemző, hogy a megélenkülő európai kereskedelem rendszeresen foglalkoztatott klerikusokat. A Saint-Omer-i kereskedő gilde a XI. század közepétől kezdve notariust alkalmazott, a következő század elején a velencei hajók fedélzetén egy-egy jegyző végezte az utasok írásbeli teendőit (elszámolásokat), s a Hanzavárosokban (így Lübeckben) a XIV. századi kereskedők gyakran végrendelkeztek írástudó alkalmazottjuk (a *clericus meus* vagy a *scolaris meus*) javára.⁷

Ez a két szinonim kifejezés arra figyelmeztet, hogy a klerikusnak a társadalmi munkamegosztás szempontjából döntő jegye az írástudás, vagyis a latinul való írás-olvasás és bizonyos számolás ismerete. Tehát munkamódszer, technika az, ami a papság monopóliumának látszik, valójában azonban az egyház számára nemkívánatos módon kiterjeszti a klérus kereteit. „Ahelyett, hogy a papi réteg a kizárólagos tulajdonában levő írást szent presztízsében megerősítette volna, épp ez az írás laicizálta el a vele élő papi réteget. Az írás-iskolázott klerikus már a XIII. századtól kezdve tömegével tódult világi elhelyezkedésre” — írja Hajnal István. „Míg az alsóbb, vidéki papság nagy tömege most sem tud írni, a polgári kisembereknek mind nagyobb tömege vonódik be az írásbeli közösségbe.”⁸ Az újabb kutatás mind nagyobb hangsúlyal emeli ki, hogy a klerikus-mivolt elsősorban a latinul tudást (*litteratura*) jelentette, nálunk is már a XI. századtól kezdve. A klerikus a könyvírás (*littera*) hagyományos eszközén túl a használati írás (*nota*) tudásával állt az uralkodó osztály rendelkezésére. Ez a klerikus, magyarul *deák*, csak formailag volt egyházi ember, valójában értelmiségi, ha ezt a mai kifejezést szabad használnunk.⁹ Funkcióját tekintve világi értelmiségi, de az értékes kiváltságok megtartása érdekében ritkán szakít teljesen a klérussal.

⁷ Genzmer i. m. 1207—1213. I. Az adatokra H. Pirenne: *L'instruction des marchands au Moyen-Age*. Annales d'Histoire Economique et Sociale, I (1929), 13—28. I.

⁸ *Írásbeliség és intellektuális fejlődés*. Károlyi Emlékkönyv. Budapest, 1933. 192—193. I.

⁹ Mezey László: *A latin írás magyarországi történetéből. I. A kezdetek írástudói és írásuk*. MKSz 82 (1966) 8. I. Az európai összefüggésekre forrásai J. Le Goff: *Les intellectuels au Moyen-Age*. Paris, 1959.; H. Grundmann: *Litteratus — illitteratus*. Archiv für Kulturgeschichte, 40. (1958) 171—205. I. — Hasonlóan Gerézy Rabán: *A magyar világi íra kezdetei*. Budapest, 1962. 22—23. I.

E kiváltságok (*privilegium canonis, fori, immunitatis, competentiae*)¹⁰ közül a gyakorlatban az egyházi bíróság joghatósága alá tartozás (*privilegium fori*) látszott a legbecesebbnek. Elvben csak a kisebb és nagyobb rendekkel járt együtt, de a valóságban minden tonzúrás élvezte; ezt a megkülönböztető jegyet pedig belenyírták a kisfiú hajába, mihelyt egyházi nevelésbe került. VIII. Bonifácnak kellett eltiltania, hogy hét éven aluliaknak, írástudatlanoknak és házasoknak is feladják a pilist; de ha ez — bár szabálytalanul — megtörtént, az egyház csak egyetlen esetben nem védte meg a tonzúrást, ha eredetileg jobbágy volt. A kiváltságok még akkor sem veszttek el, ha a klerikus idővel házasságra lépett, vagy világi foglalkozást űzött; a kánonisták felfogása szerint le sem mondhatott privilégiumáról. A *Clerici* dekretális (*Sextus* 3,2) még a XIII. század végén is fenntartotta a szentszéki bíróság kizárólagos büntető joghatóságát olyan klerikusok esetében, akik egyetlen alkalommal nősültek, és hajadont vettek feleségül, ha a pilist és a papi ruhát viselték. A klerikusi minőség elhagyása elvileg aposztáziának számított, s a dekretális jog szerint a világi hivatal elfogadása a kiváltság *ipso facto* elvesztését vonta maga után. A XIV. század elején mégis az volt a jogi helyzet, hogy a tonzúrás és tisztes öltözetben járó klerikus csak akkor vesztette el kiváltságát, ha énekes színész (goliard), kocsmáros vagy mészáros volt; aki pedig a megkülönböztető jegyeket letette, csak háromszori intés után esett ki a privilégium élvezetéből. Nem lehetett kikényszeríteni azt a szabályt sem, hogy a világi hivatal megfosztja viselőjét a kiváltságtól.¹¹

Annak a kora középkori állapotnak az emléke, amikor „a papság volt . . . az egyetlen művelt osztály”,¹² ezek szerint még századokkal később is megmaradt a klerikusok kiváltságában. Jellemző e tekintetben a francia gyakorlat. A párizsi parlament sikeresen küzdött a *privilegium fori* címén folytatott visszaélések ellen, s ezt a XV. századra a klerikusok büntető ügyeire szorította. Megkövetelte a megfelelő életmódot (*clerici clericaliter viventes*), a klerikususi viseletet az elfogatás idejében; ez tisztes, egyszínű ruhát jelentett, a tarkaság a világiakra volt jellemző.

¹⁰ Feine i. m. 393—394. l.

¹¹ R. Génestal: *Le privilegium fori en France du Décret de Gratien à la fin du XIVe siècle*. I. köt. Paris, 1921. 3—13, 96—101, 147—148, 159, 169—170, 192, 198. l.; W. Ullmann: *Medieval papalism*. London, 1949. 94—96. l.; W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. II. köt. Wien—München, 1955. 160—174. l.

¹² Marx—Engels: *A vallásról*. Budapest, 1961. 212. l.

Csak akkor ismerte el a házasember kiváltságát, ha *cum unica et virgine* kötött házasságot; ezért érvelt a királyi ügyész 1500-ban a beauvais-i püspökkel szemben úgy, hogy a fogoly nem egészen szűzies (*de petit gouvernement*) nőt vett feleségül. De 1457-ben kiadtak a püspöknek egy „klerikust”, aki feleségén kívül nyolc gyermekről gondoskodott. A döntő kellék ebben az időben már a latin írástudás volt. 1408-ban az alapozta meg a fórum-kiváltság melletti vélelmet, hogy az illető „est cleric lisant, escripvant et a tenu tabellionage”. Később egy kelmefestő azzal bírta kisfiát sógorára, aki papi ember volt, hogy hat esztendeig eltartja és tehetsége szerint klerikussá teszi. A burgundi számadási kamara a XV. században a tonzúrás és „klerikus módon élő” parasztnak adómentességet juttatott, ha az írás-olvasás próbáját megállották.¹³ Egyszóval a „klerikus” szó általában az írástudó, művelt embert jelentette, a *litteratus* szinonimájává vált. Az írástudatlannak a klerikus volt az ellentéte.¹⁴ Dante szerint (*Conv. IV. 10*) II. Frigyes császár, akinél a maga korában senki sem állt messzebb a klérustól, „loico e cherico grande”, Giovanni Villani pedig azt mondja valakiről: „Gran cherico in iscrittura.”¹⁵

Klerikussá tehát a virágzó feudalizmus századaiban elsősorban a tudás tett. Milyen iskolázásban részesültek az írástudók, mi tette őket a tudományosan képzett jogászok előfutáiraivá?¹⁶ Erre a kérdésre az ezredforduló gazdasági, politikai és művelődési viszonyai alapján adhatunk választ. „A X. század és a XI. század első évtizedei a kulturális hanyatlás kétségtelen jeleit mutatják. Nagy Károly monarchiájának szétesése, majd a belőle kiszakadó részek felaprózódása — amit állandó feudális háborúk kísérték —, a normannok, a magyarok és az arabok pusztító támadásai, továbbá az e korszakban oly gyakori éhínségek és

¹³ A francia gyakorlatra B. Guenée: *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen-Age.* Strasbourg—Paris, 1963. 109—110. l., a később idézett esetek uo. i. h. 97, 100. jegyz. — A burgundi gyakorlatra J. Bartier: *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des Ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire.* Bruxelles, 1955. Mémoires de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique. Collection in 8°, 50. t. 2. fasc. 58. l., 5. jegyz.

¹⁴ Ph. Delhaye: *L'organisation scolaire au XIIe siècle.* Traditio, 5 (1947) 212. l.; Genzmer i. m. 1208. l.

¹⁵ E. Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II.* Berlin, 1927. 216. l., ill. az Erg. Bd. Berlin, 1931. 93. l.; Villanira Du Cange i. m. s. v. clericus.

¹⁶ Így H. Coing: *Römisches Recht in Deutschland.* IRMAE Pars V, 6 (1964) 8. §.

járványok jelentősen lesüllyesztették a feudális társadalom szellemi kultúrájának színvonalát.”¹⁷ A természeti gazdálkodás uralkodott, az árucsere csak a helyi piacokra korlátozódott, még egy-egy város is több hűbérúr között oszlott meg. A frank birodalom utódállamaiban a központi hatalom a végletekig szétdarabolódott. A püspökök és apátok a feudális kizsákmányolásban versenyre keltek a világi urakkal. De a XII. században kibontakozott a Földközi-tenger forgalma, valamint a kontinentális kereskedelem, a népség szaporodása meggyorsult, az ipar új technikákat dolgozott ki, s a városi közösségek hosszú harc árán kivívták szabadságukat. Az európai gazdaság fellendülésére támaszkodó *kommunális mozgalom* átalakította az oktatást is; a kolostorok elvesztették addigi vezető szerepüket, s a nagy városi gócpontokban kialakultak a „püspöki iskolák”, melyek már a polgárság erejére támaszkodtak.¹⁸

Az ars dictandi

Az új iskolákban, melyek egy-egy kiemelkedő mester körül csoportosultak, a „hét szabad művészet” elsajátításán fáradoztak a tanulók. Az *artes liberales*, melyeknek a „szolgai” kétkézi munka (*artes mechanicae*) az ellentéte, ókori eredetűek; fejlődésük Varrótól Martianus Capella, Cassiodorus és Isidorus működésén át vezetett Alkuinig, aki a három alapfokú tárgyat (*trivium*) elválasztotta a négy magasabbtól (*quadrivium*). Amazok adták meg az irodalmi kifejezés eszközeit, ezek pedig a kifejezés anyagát, a szám, a tér, az égi szférák, a harmónia fogalmait.¹⁹ A jogászai funkciókat ellátó írástudók képzése szempontjából a *trivium*nak az a tárgya vált jelentőssé, melyet az ókori retorika néven tanítottak. Az antik római társadalom szónoklattana, melyet Cicero és Quintilianus neve fémjelzett, a gondolatok írásbeli rendezésének mesterségévé vált. „Az antik retorika valóban egyértelmű volt az élőszó művészetének elméletével és gyakorlatával, a középkor retorikája szinte kizárólagos-

¹⁷ *Világtörténet*. III. köt. Szerk. N. A. Szidorova, N. J. Konrad, I. P. Petruszevszkij, L. V. Cserepnin. Budapest, 1963. 181. l.

¹⁸ G. Paré—A. Brunet—P. Tremblay: *La renaissance du XIIe siècle. Les écoles et l'enseignement*. Paris—Ottawa, 1933. 18—20. l. — A szét-darabolódás hatása a művelődésre: *Világtörténet*. III. köt. 158. l.

¹⁹ Paré—Brunet—Tremblay i. m. 97—100. l.; Irsay, *Univ.* I. köt. 35—37. l.

san a levélírás rendszerezett ismeretét jelentette.”²⁰ A klasszikus auctorok tankönyveit egyre kevesebben forgatták; bár a XII. századi fellendülés idejében „secundum Tullium” tanították a tárgyat, néhány emberöltő múltán még a tanárok is büszkélkedtek vele, hogy nem ismerik Cicerót. Egy bruges-i kézirat szerzője Cicero és fia beszélgetését a pápa és a császár, valamint a Barbarossa és II. Henrik közti *salutatio* formáival fejezte be.²¹ Az ókori retorikából igazi középkori tudományág, az *ars dictandi* (*dictaminis*) alakult ki.

Bár a teljes *litteratusi* műveltséget az mondhatta magáénak, aki a hét *ars* tanfolyamát elvégezte,²² a közpályára lépő klerikus számára — az alapvető grammatikai ismeretekén túl — a *dictamen* elsajátítása volt a legfontosabb. A jogi szempontokból kifogástalan oklevelek szerkesztője (*dictator*) biztos lehetett abban, hogy a királyi udvarban vagy valamelyik nagyúr mellett szép pályát fog befutni. Egy XIII. századi orléans-i mintagyűjteményben a következő jellemző passzus olvasható: „Vero enim vero qui dictandi secuntur scientiam, ad reges veniunt et prelati ecclesie traduntur a regibus, ad honores ecclesiasticos interventus sui potentia promovendi.”²³ Bizony ez volt a karrier útja abban az időben, amikor a papság műveltségi monopóliuma még csorbíthatatlanul fennállott; ez volt száz meg száz írástudó érvényesülésének a módja Franciaországtól a távoli Magyarorszáig. S ezért született meg a késő XI. században az *ars dictandi* elmélete is.²⁴

A tankönyvek hosszú sorát Albericus de Monte Cassino diakónus nyitotta meg *Breviarium de dictamine* c. rövid elméleti munkájával. Nem véletlen, hogy Itáliáé volt az elsőség, ahol még éltek a klasszikus ókor hagyományai.²⁵ De nem véletlen az

²⁰ Mezey László bevezetése Makkai Lászlóval együtt kiadott: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI—XIV. század*. Budapest, 1960. c. kötetéhez, 6. l. Forrása J. Ghellinck: *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*. Louvain, 1954. 288. l.

²¹ Ch. H. Haskins: *The renaissance of the twelfth century*. Cambridge (Mass.), 1927. 138—140. l.; M. Granzin: *Die Arenga der frühmittelalterlichen Urkunde*. Halle—Saale, 1930. 65—67. l.

²² Paré—Brunet—Tremblay i. m. 105.

²³ Paetow nyomán idézi Coing i. m. IRMAE Pars V, 6. 6. §, de már előbb is L. Rockinger: *Briefsteller und Formelbücher des 11. bis 14. Jahrhunderts*. Quellen und Erörterungen zur bayrischen und deutschen Geschichte. IX. köt. 1—2. München, 1863—1864.

²⁴ A legfontosabb irodalom jegyzékét lásd Coing i. m., IRMAE Pars V, 6. 6. § és 42. jegyz.

²⁵ Haskins i. m. 140—141. l.; M. Manitius: *Geschichte der lateinischen*

sem, hogy a fogalmazás tudományának igazi megalapítója már nem kolostorban, hanem virágzó városban tanított. Adalbertus Samaritanus, az 1115-ben nyilvánosságra hozott *Precepta dictaminum* szerzője, a bolognai *dictator*-iskola mestere és kezdeményezője lett. Az ő hatását mutatja az ún. *Aurea Gemma*-csoport és a „Lombard traktátus”, melyek a mestert követve mind elméleti fejtegetéseket és oklevélmintákat tartalmaznak. Szövegük összehasonlításából újabban sikerült a XII. századi bolognai *dictamen*-oktatás módszerét kielemezni. A mester Adalbertus Samaritanus egész munkáját lediktálta tanítványainak, de nem szolgálai másolásra buzdította őket, inkább az általános szentenciák elsajátítására s ezek önálló alkalmazására. A retorikai oktatásból lassan önállósuló tanfolyamot már gyakorlatabbak hallgatták, akik a tanár felügyelete alatt önállóan is szerkesztettek iratokat, majd ezeket javításra nyújtották be neki.²⁶ Adalbertusnak a laikus iskolában folyó oktatásával szemben Hugo bolognai kanonok a káptalani iskolában, 1124-től kezdve tanította *Rationes dictandi prosaice* c., elméleti és mintákat is tartalmazó művét. Vitakozott Adalbertusszal, de nem vonhatta ki magát az ő hatása alól. A két tradíció egybeolvadása egyben a bolognai egyetem *artes*-oktatásának megalapozását is jelentette.²⁷

A bolognai iskola első virágkora 1150 táján véget ért; ekkor már a *dictamen* európai központja Orléans-ba tevődött át. A „humanista” hagyományokat ápoló francia iskolák közül nem egy (mint Meung-sur-Loire) már korán jó nevet vívott ki magának a fogalmazás művészetében. De a század derekán az elsőség kétségkívül Orléans-t illette meg. Az *ars dictandi* itteni központja Bernard de Meung működésének során, az 1180-as években alakult ki; az ő *Summája* tovább fejlesztette az oklevél-írás elméletét, bár nem tagadhatta le az olasz mesterek hatását. A francia levél-tanok mégis sokkal élvezetesebbek, költőibbek voltak az olaszoknál, amelyek mindenekelőtt a jogi írásbeliség gyakorlatát szolgálták. A különbségek nem annyira az elméleti

Literatur des Mittelalters. III. köt. München, 1931. 300–301. l.; Hajnal, *Enseignement* 157. l.

²⁶ F. J. Schmale: *Die Bologneser Schule der Ars dictandi*. DA 13 (1957) 16–34. l.; Adalbertusra még Haskins i. m. 389. l. és Manitius i. m. 305–306. l. — Az utóbbival szemben E. H. Kantorowicz: *Anonymi Aurea Gemma. Mediaevalia et Humanistica*, 1 (1943) 41–57. l. mutatta ki, hogy az *Aurea Gemma* nem Henricus Francigena munkája.

²⁷ Manitius i. m. 309. l.; Schmale i. m. 29–31. l.

részekben, mint a formulákban mutatkoztak meg.²⁸ Az orléans-i tankönyvekben olyan példákat lehetett olvasni, mint a Lélek panasza a Test durvasága miatt, Jób vitája a Szerencsével, a Hús és a Hal küzdelme április hónapjáért stb.²⁹ Az olasz *artes* egyre inkább a közjegyző-oktatás irányába tolódtak el, az Orléans-ban keletkezett némelyik *ars dictaminis* viszont alig több, mint a szakma tudós mestereinek csevegése.³⁰

Bologna előtt

A retorika oktatásával függ össze az az évtizedek óta hevesen vitatott kérdés: volt-e már Justinianus itáliai uralmának összeomlása és a bolognai jogi iskola keletkezése között, tehát a VI—XI. században is jogtanítás és jogtudomány? A kutatásnak a mainál sokkal kezdetlegesebb állapotában, a múlt század első felében Savigny írta meg a római jog középkori történetének első nagy szintézisét.³¹ Ismeretes az az éles bírálat, amelyben az ifjú Marx mint kortárs a német tudományos életben reakciós szerepet játszó történeti jogi iskolát részesítette. Ebben a ma is érvényes kritikában osztoznia kell Savignynek is, akinek lényeges hibáit ma már a polgári tudomány sem palástolja el.³² De ha fel tudjuk szabadítani magunkat a történeti jogi iskola népszellem-tanának nyílt és burkolt hatásaitól — ami tapasztalatom szerint nem könnyű feladat —, akkor elismerhetjük a téves elmélet dacára is úttörő tudós érdemét. Nos, Savigny sokat tudott a Bologna előtti jogi művekről, hitt a régebbi római és ravennai jogiskolák létezésében; Irnerius és tanítványai működését mégis döntően újnak, „a jogtudomány helyreállításának” tartotta. Vele szemben a múlt század második felében Stintzing,

²⁸ Manitius i. m. 307—308. l.; Schmale i. m. 33—34. l.; Makkai—Mezey i. m. 9. l.

²⁹ Haskins i. m. 145. l., Orléans-ra általában a 142—146. l.

³⁰ Hajnal (István): *Universities and the development of writing in the XIIIth—XIIIth centuries*. *Scriptorium*, 6/2 (1952) 187. l.

³¹ Fr. C. von Savigny: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, 2. kiad. I—VII. köt. Berlin, 1834—1850, újny. Darmstadt, 1956.

³² Marx—Engels: *Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften*. Berlin, 1953. 13. l.; hozzá Kulcsár Kálmán: *Marxizmus és a történelmi jogi iskola*. *Jogtudományi Közöny*, 10/2 (1955) 65—85. l.; polgári oldalról H. Kantorowicz: *Savigny and the historical school of law*. *Law Quarterly Review*, 53 (1937) 326—343. l.; E. Sachers: *Die historische Schule Savigny's und das römische Recht*. *Acti Bologna II. köt.* 215—250. l.

majd Fitting küzdöttek a „Bologna előtti jogtudomány” létének és teljesítményeinek elismeréséért, és érvelésük még ma sem marad hatástalan a kérdést bizonyos nemzeti elfogultsággal szemlélő olasz és francia tudósokra.

A Bologna előtti jogtudomány létezésének legharcosabb hirdetője kétségtelenül Fitting volt. Azokat a kéziratokat, melyeket rendkívüli szorgalommal kutatót fel, látszólag meggyőző érveléssel tulajdonította Justinianus korának vagy az első évezred későbbi századainak. Már 1876-ban lándzsát tört a jogi oktatás kora középkori folytonossága mellett.³³ Később pedig éppen a bolognai egyetem fennállása 800. évfordulójának ünnepén bővebben is kifejtette tételét. Eszerint az addigi nézetek, amelyek a jogtudomány hanyatlását hirdették, tarthatatlanok.

Az egész középkoron át tanítottak jogot, részben az *artes liberales* iskoláiban a retorika keretében, részben igazi jogi iskolákban, mint amilyen Róma, Ravenna, Pávia, Lyon vagy Orléans volt. Nem szűnt meg a jogi irodalom művelése, a tudományos feldolgozás sem. A bolognai alapításnak tehát nem a jogtudomány megújítása a jelentősége, hanem egyrészt az, hogy főleg a Digestát tette az oktatás alapjává, másrészt az, hogy az addigi „természetjogi irányt” tételes és forrásszerű tanulmányozással váltotta fel.³⁴ Bár a döntő bizonyítékul szolgáló *Fragmenta Pragensia* Irnerius előttről való származtatását Mommsen kegyetlen szövegkritikája és Conrat hihetetlen alaposága szétzúzta,³⁵ a többi bizonyítékot pedig a hazájából származása miatt elűzött nagy német romanista, H. Kantorowicz glosszator-tanulmánya ritkította meg,³⁶ a *somnia Fittingiensia* még ma is kísértenek Olaszországban. Így a középkori olasz jogtörténet egyik legszembebb megírt összefoglalása, Calasso 1954-i könyve még mindig előítéletnek bélyegzi a XII. század előtti jogtudomány tagadását, hivatkozik a ravennai és főleg a páviai — lombardista — iskolára, valamint az Institutio-glosszákra (Torino, Casamari,

³³ H. Fitting: *Juristische Schriften des frühen Mittelalters*. Halle, 1876.

³⁴ H. Fitting: *Die Anfänge der Rechtsschule zu Bologna*. Berlin—Leipzig, 1888.

³⁵ Th. Mommsen kritikája: *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, 13 (1877) 196. s köv. 1.; M. Conrat (Cohn): *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts im früheren Mittelalter*. I. köt. Leipzig, 1891., a 2. kiadás elkészült első lapjait *Römisches Recht im frühesten Mittelalter* címen kiadta H. Kantorowicz, ZRG Rom. Abt. 34 (1913) 13—45. 1.

³⁶ H. Kantorowicz: *Studies in the glossators of the Roman law*. Ed. with the collaboration of W. W. Buckland. Cambridge, 1938. 50—58. 1.

Köln), a Codex-summákra (Perugia, Pistoia) és más jogi munkákra is.³⁷

Legújabbán P. Riché sorakoztatta fel a VI—XI. század közötti „jogi oktatás” bizonyítékait Galliában. Kétségtelen, hogy Dél-Galliában a római kultúra hagyományai tovább maradtak fenn, mint Északon. A magánjogi írásbeliség és a *gesta municipalia* vezetése itt bizonyos jogi ismeretek továbbélését tétélezi fel. Északon Markulfnak a VII. századra keltezhető híres formuláskönyve a királyi kancellária oklevelei alapján a notarius-tanulók számára készült. De hogy ő is a retorika-oktatásra gondolt, azt Előszavának az „eloquentissimos ac rhetores et ad dictandum peritos” érintő célzása bizonyítja. Nem vezett ki a római jog emléke a kolostori iskolákból sem, Kis Pipin 751-i oklevele pedig egyenesen *legum doctores*ről tesz említést. A Karolingok udvarának „jogi oktatása” azonban megint a retorikához vezet; Alkuin maga is ennek körébe utalja a *civiles quaestiones* tárgyalását. A IX. században bizonyos jogi ismereteket közölt a grammatika és a retorika, mint a *Formulae Sangallenses* oklevelei mutatják. Mindezek az adatok arra a — még elfogadható — konklúzióra vezetik Richét, hogy a jogtanítás kicsiny szikrája nem hamvadt el a „sötét századokban” sem, de csak a XI. században Itáliából kapott fuvalom lobbantotta lánggra. Ezt bizonyítja a páviai születésű Lanfranc egyházjogi iskolájának működése is Bec apátságában az 1040-es években.³⁸

A részleteken túl a sarkalatos kérdés az, hogy tanítottak-e jogot — vagyis ebben az időben természetesen római jogot — a kritikus félezer évben. Conrat rendkívül alapos tanulmánya³⁹ már a múlt század végén világossá tette, hogy a római jog, bár nem szűnt meg létezni és hatni, csak megrontott és csökkenvényes formában maradt fenn Nyugaton. Fitting elméletének mégis H. U. Kantorowicz adta meg az első súlyos dőfést a *Digesta-vulgata* keletkezéséről írott tanulmányában.⁴⁰ Kimutatta, hogy a bizánci uralom alatt álló Itáliában a VI. század második felében készült *Florentina*-kéziratot 1080 körül egy olyan író javította ki más szövegek alapján, aki magas jogászai képzettséggel rendelkezett; ez pedig nem lehetett más, mint Irnerius. Éppen a *Vulgata*, pontosabban a *Codex S* kidolgozásával lett

³⁷ Calasso, *Medioevo* 267—315. l.

³⁸ P. Riché: *Enseignement du droit en Gaule du VIe au XIe siècle*. IRMAE I, 5 b bb (1965). A Markulf-idézet 3. §.

³⁹ Lásd e fejezet 35. jegyzetében.

⁴⁰ H. Kantorowicz: *Über die Entstehung der Digestenvulgata*. ZRG Rom. Abt. 30 (1909) 183—271. l.; 31 (1910) 14—88. l.; klny. 1910.

a bolognai jogi iskola megalapítója a grammatika mesteréből jogásszá. Rómában és Ravennában nem létezett jogi iskola, a páviai lombardisták pedig csak a XI. század végén idézik a Digestát. Az Irnerius előtti jogtudomány képviselőiként felhozott nevek (Gualcausus, Paganus, Pepo) viselőiről semmi bizonyosat nem tudunk. Kantorowicz később azt is bebizonyította, hogy a „jogi könyvek átvitelének” legendáját fenntartó bőbeszédű glosszátor, Odofredus (megh. 1265) nem a XI. századra, hanem Nagy Károly korára tette a római, illetve ravennai jogtanítás áthelyezését Bolognába, ami nyilván lehetetlen, forrása viszont valószínűleg a Ravennában uralkodó Teodorik idejéről (493–526) beszélt!⁴¹

A Bologna előtti jogtudományról vallott felfogás tehát ma már feltétlenül túlhaladott.⁴² Genzmer szemléletesen rajzolta meg a justinianusi jog hanyatlásának képét a korai középkorban. A Corpus Jurist megalkotója csak Itália meghódított részeiben vezethette be, Gallia és Hispánia a jogászok iratainak és a *Codex Theodosianus*nak, majd a belőlük merített *Breviarium Alaricianum*nak (506) hatása alatt állott. Spanyol földön később ezt is félretették, de elterjedt Dél-Franciaországban, kiszorítva itt a *Lex Romana Burgundionum*ot.⁴³ A Novellák a IX. század folyamán váltak ismeretessé a kezdetleges *Epitome Juliani* közvetítésével, majd nyomukban a Codex és az Institutiók is, de a Digesta ismeretlen maradt. Itáliában a jogtudásnak a bizánci uralom alatti fejlettségét a későbbi századok hanyatlása váltotta fel. Nagy Szt. Gergely óta a Digesta feledésbe merült, a gyakorlat nem tudott mit kezdeni vele. A római joggal élő lakosság és az egyház szükségleteit az Institutiones, a Codex és az Epitome kezdetleges kivonatai, glosszái elégítették ki. Minőségük arra vall, hogy elsősorban a grammatika és a retorika tanítása nyomán jöttek létre.⁴⁴ Hogy egy grammatikus milyen keveset adott tovább a jog tartalmi elemeiből, azt H. Kantorowicz ékesen illusztrálta egy Párizsban tanító angol mester, Alexander Neckam 1200 után írt szótárán.⁴⁵

⁴¹ H. Kantorowicz: *A medieval grammarian on the sources of the law.* Tijdschrift, 15 (1936) 25–47. 1.

⁴² De az IRMAE olasz kötetének megjelenésétől a probléma újabb kritikai felmérését várhatjuk.

⁴³ Lásd erről legújabban J. Gaudemet: *Le Bréviaire d'Alaric et les Epitome.* IRMAE Pars I, 2 b aa β (1965).

⁴⁴ E. Genzmer: *Die justinianische Kodifikation und die Glossatoren.* Atti Bologna I. köt. 354–365. 1.

⁴⁵ Lásd a 41. jegyzetben.

E hanyatlás mélyebb okát a polgári tudomány a forráskutatás és filológiai feldolgozás minden fortélyának ismeretében sem tudta megmagyarázni. A marxista kutató előtt világos, hogy a korai középkor fejletlen természeti gazdálkodása nem tudta hasznosítani az árutermelő társadalom első világgját, a római jogot. Ami reá maradt, azt a VI–XI. század folyamán csak csökevényes és elrontott alakban őrizte meg. „Mihelyt az ipar és a kereskedelem — először Olaszországban s később más országokban — továbbfejlesztette a magántulajdont, nyomban újra elővették és érvénybe léptették a kialakult római magánjogot” — írja Marx és Engels.⁴⁶ A Digesta újrafelfedezése elképzelhetetlen az itáliai városgazdaság hatalmas felvirágzása nélkül, a jogtanítás fellendülése pedig a kommunális mozgalom győzelmes előretörésével függ össze. Ez az oka annak, amit Genzmer tömören így fejez ki: „Ha itt (ti. a sötét századokban) tudományról akarunk beszélni, az grammatika, nem jogtudomány.”⁴⁷ Az európai jogtudomány csak a forradalmian új bolognai iskolával kezdődik. A Digesták tanulmányozásának megindítása immár „nem az elemek továbbélése, hanem szellemi hagyaték birtokbavétele volt”.⁴⁸

Térjünk azonban vissza az *artes* tanításához, mely Bolognában a XI. század végén az új típusú jogi oktatásnak adott életet. A *dictamen* oktatása rendkívüli hatást tett az akkori európai értelmiségre. A Német Birodalomban Bamberg és Hildesheim iskoláiban művelték, de az ifjak látogatták Meung, Orléans és Reims tanfolyamait is. Az orléans-i eredetű *Donaueschingeni Leveleskönyv* már 1200 előtt eljutott német földre.⁴⁹ Párizs XII. századi virágkora a *dictamen* tanítását is jelentette, s a jelek szerint még az egyetem kialakulása előtt intenzív jogtanítás is folyt itt.⁵⁰ A régi iskolai központról, az Ile de Citérol ebben az időben írja magasztalóan Guy de Bazoches: „In hac insula perpetuum sibi mansionem septem pepigere sorores, artes videlicet liberales . . . , decreta leguntur et leges.”⁵¹ Pierre de Blois (1135 k. —

⁴⁶ *A német ideológia.* Marx—Engels Művei. III. köt. Budapest, 1960. 75. l.

⁴⁷ Lásd Genzmer i. m., Atti Bologna I. köt. 365. l.

⁴⁸ Fr. Wieacker: *Allgemeine Zustände und Rechtszustände gegen Ende des weströmischen Reichs.* IRMAE Pars I, 2 a (1963) 54. §.

⁴⁹ Coing i. m. 6. §.

⁵⁰ Hajnal, *Enseignement* 156—157. l., részletesen G. Périès: *La Faculté de droit dans l'ancienne Université de Paris, 1160—1793.* Paris, 1890. 87—89. l.

⁵¹ Paret—Brunet—Tremblay i. m. 36—37. l.

1204 után) teológiát és római jogot tanult itt.⁵² Gérard de Cambrai 1188 körül Oxfordot magasztalja, ahol az angol papság tündökölt a deákságban (*clerkship*).⁵³ A XII. században meglepően egységes európai írás azoknak a klerikusoknak a műve volt, akik a *dictamen*-iskolákban nem a betűk egymás mellé rovasát, hanem a szavak és kifejezések értelmét tanulták meg először. A *dictator* fejében ott kellett lennie a jogi formulák tárházának; a mestertől tanult és tovább csiszolt kész kifejezéseket vetette pergamenre. Ez a rendszerezés, a kifejezések előírt hangzata különösen alkalmassá tette a kor írástudóját az akkori — aránylag kezdetleges — jogászai funkciók ellátására is.⁵⁴

Így a XII—XIII. század retorika-oktatása még ott is számos jogi elemet közvetített, ahol nem nőtt ki belőle külön jogtanítás, mint Bolognában vagy Párizsban. Ennek a kétarcú retorikai oktatásnak a jellegét világosan mutatja a XIII. század első harmadában működött mesternek, a firenzei Buoncompagnónak munkássága. A tárgyba vágó tizenegy munkája közül a *Novissima rhetorica* első könyvének címe „De origine iuris”! Egyik könyvében, melyet szerénytelenül *Boncompagnus*nak nevezett el, maga vallja be, hogy járatlan a kánonjogban,⁵⁵ mégis babékoszorút kap érte 1215-ben a bolognai civilisták és kánonisták, valamint nagy sereg diák jelenlétében. A grammatikát a szabad művészetek úrnőjének, de a két jog növendékének mondja. Kortársa, a széltében ismert és felhasznált Guido Faba pedig azt ajánlja, hogy a tanuló két esztendőt fordítsanak a „sublimis et difficilis et profunda” levélszerkesztésre, s ezután térjenek át a római jog tanulmányozására.⁵⁶ Amellett a retorika mesterei elismerték, hogy nem igazi jogászok. Az 1230-as években Germandus brandenburgi püspök előadásaiból lejegyzett *Szász Formuláskönyv* alázatosan mentegeti magát a „jog urai” előtt,

⁵² Haskins i. m. 380. l.; Periès i. m. 89. l.

⁵³ Haskins i. m. 386. l.

⁵⁴ Hajnal: *Universities* ... Scriptorium, 6/2 (1952) 182—184. l. Hajnal, *Enseignement* 28. l.

⁵⁵ „... quamquam sumus inscientes et canonici iuris ignari...”

⁵⁶ Rockinger i. m. 119, 145. l., az idézet a 174. l.; vö.: E. H. Kantorowicz: *Anonymi „Aurea Gemma”, Selected Studies* (Locust Valley, N. Y., 1965) 247—263. l. és Kantorowicz: *An „autobiography” of Guido Faba*. uo. 194—212. l. Az oktatás jogi tartalmára fényt vet a *Boncompagnus*-ban a szerző 11 további művéről adott felsorolás: „... in libro qui dicitur *Oliva privilegiorum* et confirmationum dogma plenissime continetur; *Cedrus* dat notitiam generalem statutorum; *Mirra* docet fieri testamenta...” stb. G. Bertoni: *Storia letteraria d'Italia. Il duecento*, Milano, 1939. 254. l.

hogy bár az ő tudományukban járatlan, nagyralátóan az ő műszavaikat használja; de szolgáljon mentségéül, hogy csak a kezdőket akarta segíteni, nem az ő magas tudományukba avatkozni.⁵⁷ Mégis szükség volt erre az alacsonyabb szintű jogtanításra; az említett Formuláskönyv elmélkedik pl. az ítéletekről, melyek — úgymond — nem tartoznak szorosan a tárgy körébe, de aki nem tud róluk többet, nem lehet *perfectus notarius*.⁵⁸

Az *ars dictandi* hozzájárult tehát a jogi ismeretek terjesztéséhez. A retorikában mindig esett szó a politika és a jog kérdéseiről; tankönyvei most is adtak mintát a privilégiumok, periratok és szerződések megfogalmazására. Az olasz *dictamen*-iskolákban a XIII. században már nemcsak az antik irodalom egyes műveit (pl. Cassiodorus munkáját) vették mintának, hanem a Corpus Jurist is. Egyes római jogi fordulatok és tételek átkerültek így a középkori írásbeliségbe. A *Baumgartenbergi Formuláskönyv* pl. külön fejezetet szentelt a „Quaedam proverbia seu regulae iuris”-nak, s ennek anyagát nagyrészt a dekretális jogból merítette. A mintául választott oklevelekhez rövid jogi magyarázatok járultak. Az említett Guido Faba Summája a „Doctrina privilegiorum” c. fejezettel zárul. Conradus de Mure tankönyvében római jogi tételt idéz a kánonjog közvetítésével.⁵⁹ Helyesen mondja tehát Hajnal István, hogy az *artes* iskoláit és tanfolyamait gyakran a jogi tanulmányoknak szentelt intézményeknek tekintették. A *Hét művészet csatája* című, XIII. századi szatirikus költemény pl. a párizsi retorika-tanulók harcias csapatát a népvívására gazdagodó „lombard” jogászokkal együtt állítja csatá-sorba Orléans ellen.⁶⁰

Az *ars notaria*

Volt azonban az írástudóknak olyan iskolájuk is, amely a kialakuló jogi egyetemeken kívül állott, mégis jogi ismereteket közölt. Ez a közjegyzői tudomány vagy mesterség, az *ars notaria* oktatása volt. A *tabelliók*, az állami felügyelet alatt működő hivatásos jegyzők római intézménye a birodalom bukását csak a bizánci uralom alatt álló területeken és a későbbi egyházi

⁵⁷ Rockinger i. m. 264.—265. l.; jobb szöveg Coingnál i. m. IRMAE Pars V, 6. 7. §, 58. jegyz

⁵⁸ Rockinger i. m. 231. l.

⁵⁹ Coing i. m. IRMAE Pars V, 6. 7. §.

⁶⁰ Hajnal, *Enseignement* 162, 166. l.

államban élte túl. A frank birodalom területén kb. a VII. század óta bírósági jegyzők működtek, majd Nagy Károly alatt kinevezett grófsági notariusok is. A IX. században megjelentek a királyi jegyzők (*notarii regales*), majd a palota jegyzői is (*notarii sacri palatii*); ők már területi hatáskörrel rendelkező, közhitelű hatósági személyek voltak. A XI. század vége felé a pápai palota jegyzői (*notarii apostolice sedis*) az egyházi állam határain kívül is tevékenykedtek.⁶¹ A hiteles magánokirat elismerése azonban nem ment simán abban a korban, amelyben az írástudatlanság volt a szabály. A hatósági megbízás alapján működő közjegyzőség Lombardiában vészelt át ezt a kort. Bouard elmélete szerint a közjegyző hitelessége onnan eredt, hogy e területen a bírói és jegyzői funkció ugyanabban a személyben egyesült (*iudex et notarius*); a hiteles magánokirat kiállítását eredetileg fiktív per lefolytatása előzte meg. Amikor a régi *scabin* királyi bírák váltották fel, megmaradt a közjegyzők aktusainak hitelessége s a peren kívüli joghatóság, a francia *jurisdiction gracieuse*. A gyakorlatot követve ismerte el a kánonjog (III. Sándor, *Extra* 2,22,2) a közjegyzői kézjegy bizonyító erejét.⁶²

Ha az egyházi szolgálatban vagy a királyi és nagyúri udvarokban tevékenykedő írástudóknak szükségük volt az *ars dictaminis* ismeretére, még inkább megkívánta a szakszerű képzést a közjegyzői hivatás. A történeti fejlődés eredménye, hogy a közjegyzőség tanításának legfontosabb centrumaiban, Bolognában, Padovában és Perugiában, ez a szakképzés nem a jogtudományok, hanem az *artes* keretében folyt.⁶³ Nem is fogható meg az a pillanat, amikor az *ars notaria* különvált az oklevélszerkesztés tanításától; mégis igen jellemző az a — nem bizonyítható — hagyomány, hogy a bolognai jogi iskola megalapítója, Irnerius gyűjtött össze elsőnek formulákat a notariusok számára.⁶⁴ Az ő kiképzésüket erős gyakorlati jellege különítette el az *artes* egyéb kurzusaitól. Az olasz közjegyzők a XI. században átvették a karoling írást, s ezzel addigi lokális képzettségük általános írás-

⁶¹ Fr. Zimmermann: *Der archivische Niederschlag des amtlichen Berührungswesens einschliesslich des Notariats in Deutschland, mit besonderer Berücksichtigung der Bundesrepublik*. Archivum, 12 (1962) 55—56. 1. (megjelent Paris, 1965); Stelling—Michaud, *Bologne* 179. 1., mindkettő a régebbi irodalommal.

⁶² A. de Bouard: *La genèse de l'acte privé authentique et du notariat public*. Atti Verona IV. köt. Milano, 1953. 353—363. 1.; Hajnal, *Enseignement* 157. 1.

⁶³ Hajnal: *Universities...* Scriptorium. 6/2 (1952) 186. 1.; Coing i. m. IRMAE Pars V, 6. 7. §.

⁶⁴ Stelling—Michaud i. m. 15, 187. 1.

tudássá bővült, az állam és társadalom életében vitt fontos szerepük pedig egyre inkább kiemelte őket az írástudók tömegéből. A XIII. században, az *ars notaria* virágkorában, már el kellett határolni a kétféle stúdium feladatait. Mindamellett a *notaria* doktorai egyúttal retorikát is tanítottak, s ennek ismerete előfeltétele volt a közjegyzőség tanulásának. A XIV. század elején Bolognában a vizsgára jelentkező közjegyzőnek legalább négy évi grammatikai és két esztendei notariusi képzést kellett igazolnia „sub ordinario doctore ipsius artis”. Voltak azonban szép számmal olyanok is, akik — bizonyos grammatikai előtanulmányok után — valamelyik gyakorló közjegyző mellett sajátították el a mesterséget, amint az egyetemen tanító notarius-doktorok maguk is gyakorolták hivatásukat.⁶⁵

A grammatika és a retorika tankönyvei az oklevélszerkesztés szolgálatában tartalmaztak bizonyos jogi ismereteket; az *ars notaria* már gyakorló jogászokat készített elő hivatásukra, illetve gyakorlat közben tanította őket tovább. A bolognai egyetemen — és nyilván Párizsban is — a közjegyzői kurzus a perifériára szorult, de a városi hatóság nagy gondot fordított reá. Tanárai (a gyakorlati jelleget kifejező *informator* névvel) az életben működő szakemberek voltak, csak laza kapcsolatban az egyetemmel. Egy 1304-i esetből tudjuk, hogy Bologna külön retorikai „instruktort” fizetett ifjabb hivatalnokainak képzésére, s így lehetett ez más olasz városokban is.⁶⁶ A Bolognában tanult külföldi ifjak hazájukba visszatérve elterjesztették az ott tanultakat. Jellemző, hogy az első német közjegyzők a XIII. század első felében Tirolban jelennek meg, majd Würzburgban (1236), a Rajna-vidéken, Württembergben és másutt.⁶⁷ De a Bolognában tanult Conradus de Mure zürichi olvasókanonok még 1275-ben is úgy tudta, hogy hazájában „non est usus legalium tabellionum”, és ilyen nyilatkozatok még a XIV. század elején is elhangzottak.⁶⁸ Ha tehát a bolognai notarius-mesterek munkái útján a római jog elvei lassan mégis elhatoltak az Alpoktól északra, az annyit jelentett, hogy a közjegyzőség elterjedése a kezdetleges hazai szokásjogok magasabb szintre emelését, Marx és Engels szavaival „a jog tulajdonképpen fejlődését” készítette elő.

⁶⁵ Hajnal, *Enseignement* 154–159. l. Vö. még a köv. gyűjteményes munkával: *Il notariato nella civiltà italiana*. Milano, 1961.

⁶⁶ Hajnal, *Enseignement* 159–160. l.

⁶⁷ Zimmermann i. m. 56. l. — Az *ars notaria* hatására Coing i. m. IRMAE Pars V, 6. 40. §.

⁶⁸ Stelling—Michaud i. m. 180–181. l.

A közjegyzőség első ismert bolognai tanára Rainerio da Perugia, „notarius és bíró”, aki 1211—1227 közt írta *Summa artis notarie* című tankönyvét. Előszavában olyan nehéznek mondja a közjegyzői tudományt, hogy számos hallgatója két-három évi tanulás után, protekcióval sem tudja letenni a vizsgát.⁶⁹ Nyomában a század derekán Salatiele, „a közjegyzői *ars* doktora” és „professzora” írt híres tankönyvet ugyancsak *Ars notaria* címen. Az oktatás mellett városa bírása és tanácsosa is volt, 1274-ben mint ghibellint, őt is elűzték.⁷⁰ De mindnyájuknál nagyobb, századokra kiható tekintélyre tett szert Rolandino Passeggeri (1217 k. — 1300 k.) császári és városi közjegyző, a bolognai guelf párt egyik vezére. A fogadós és vámszedő (*passeggerius*) fia már származásánál fogva is a kézművesek pártján állott, s a városi politikában vezető szerepet játszott. Az ő *Summája* a közjegyzőségnek „valóságos kódexe”,⁷¹ az *ars notaria* első tudományos feldolgozása. Az 1256-ra keltezhető mű rövid áttekintése meggyőzhet arról, hogy igazi jogi tankönyv és mintakönyv. Első része (hét fejezet) a szerződési jogot, a második rész egy fejezetében a végrendeletek tanát, a harmadik rész ugyancsak egy fejezetében az ítéleteket tartalmazza, a befejező *caput* az iratok sokszorosításáról és egyéb általános ismeretekről szól. A terjedelmes első rész szerződéseit a jogügylet tárgya (*quid*) és jogcíme (*causa*) szerint különíti el. Minden fejezetet részletes elméleti bevezetés előz meg, a formulák után pedig magyarázatok következnek. Rolandino saját kommentárját (*Aurora*) Pietro Boattieri és Pietro da Unzola közel egykorú magyarázatai egészítették ki. A *Summa* a könyvnyomtatás feltalálása után rengeteg kiadást ért meg. A római jog nagy vulgarizátora még a XVI. században is hatott az európai jogtudományra.⁷²

Rolandino nagy tekintélyű *Summája* már némileg eltávolít bennünket eredeti célunktól, a deákság iskoláinak és tankönyveinek megismerésétől. Az itáliai, majd a nyugat- és közép-európai közjegyzők már specializált írástudók, s az oktatásuk során használt tankönyvek feltételezik a római jog megújulását, az egyetemi jogtanítást. A klerikusok tömegei számára a nap mint nap használt kézikönyvet — és egyben tankönyvet — a *for-*

⁶⁹ Uo. 187—188. l.; Bertoni i. m. 253. l.

⁷⁰ Stelling—Michaud i. m. 188. l. Művét legújabban G. Orlandinelli adta ki, Milano, 1961.

⁷¹ Bertoni i. m. 253.

⁷² A. Era: *Di Rolandino Passeggeri e della sua „Summa artis notariae”*. *Rivista di Storia del Diritto Italiano*, 7 (1934) 388—407. l.; Stelling—Michaud i. m. 188—190. l.

mularium képviselte. Kezdeti stádiumában a formuláskönyv még nem vált el a levélgyűjteménytől. Mindkettő a retorikai oktatás és a kancelláriai gyakorlat szolgálatában állt. Mindkettő megkívánta azt is, hogy a mintául választott oklevelekből és levelekből kiszűrjék az egyedi mozzanatokat: a személyneveket, helyneveket és a dátumokat. Ezért az ilyen művek írói már a VI. századi Cassiodorus óta több-kevesebb következetességgel kiküszöbölték mintáikból a történeti szempontból legbecsesebb adatokat, s ezeket az *ille* vagy *talís* szavakkal, illetve az ABC betűivel pótolták. Minél használhatóbbá vált tehát egy formuláskönyv az iskolában és a gyakorlatban, annál kevesebb konkrétumot nyújt a történéshoz. Az egyedi elemek kiküszöbölésének mértéke szerint Palacký már jó egy évszázada négy típust különböztetett meg, az elvi bevezetések gyűjteményeitől (*arengator*) a szinte teljes oklevélgyűjteményekig (*diplomatarium*).⁷³ A formuláskönyvek anyagát sem az *ars dictandi*, sem az *ars notaria* nem nélkülözhetette; e két „tudományág” tankönyveiben azután a mintaoklevelek és a hozzájuk fűzött elméleti megjegyzések különféle arányban vegyültek össze.

Amikor a formuláskönyvek kiadása és feldolgozása terén rendkívüli érdemeket szerzett L. Rockinger 1855-ben felhívta a figyelmet a forrásoknak erre a fajtájára, úgy jellemezte őket, hogy a joggal való tudományos foglalkozás kezdetét jelentik. Büszkén hirdette, hogy előtte senki sem figyelt fel a formuláskönyvek jogtörténeti forrásértékére.⁷⁴ Nem tudta azonban, hogy már jó fél évszázaddal előtte, 1799-ben erre az eredményre jutott Kovachich Márton György. A magyar jogtörténet egyik megalapítója, a fáradhatatlan gyűjtő és forráskiadó a „gyakorlati jogtudomány”, tehát a jogszolgáltatás múltjának megismeréséhez nélkülözhetetleneknek tartotta a formuláskönyveket. Sőt, különös jelentőséget tulajdonított ezeknek, mert — mint írta — a jogtörténet forrásai közül csak a notariusok oktatására szolgáló formulagyűjtemények foglalkoztak szándékosan és rendszeresen a gyakorlati jogtudománnyal. Kiadásukat — melyre éppen 1799-i munkájában adott példát — azért tartotta szükségesnek, hogy a gyakorlat megismerésével ellenőrizni lehessen Werbőczy téte-

⁷³ Fr. Palacký: *Ueber Formelbücher zunächst in Bezug auf böhmische Geschichte*. Abhandlungen der kön. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 2 (1843) 220—221. 1.

⁷⁴ L. Rockinger: *Ueber Formelbücher vom dreizehnten bis zum sechzehnten Jahrhundert als rechtsgeschichtliche Quellen*. München, 1855. 7—8. 1. Ugyanígy nyilatkozik Stintzing, *Pop. Lit.* 307. 1.

leit!⁷⁵ Kovachich — talán a francia Baluze nyomán — kísérletet tett a formuláskönyvek elméleti kérdéseinek megoldására is. Tételét, miszerint az említett gyűjtemények a jogtörténet forrásai, mindmáig vallja a szakirodalom.

Miben állott a formuláskönyvek jogi jellege? Már az a művelet, mely az eredeti konkrét oklevélből az egyedi mozzanatok kiküszöbölésével általános érvényűt csinált, jogi absztrakciót jelentett. A gyűjtemény összeállítója ezen túlmenően kiválogatta a lehetséges jogügyletek nagy tömegéből a lényegeseket, s ezeket lehetőleg tipikus okleveleken mutatta be.⁷⁶ A formuláskönyv szerkesztése szellemi tevékenység volt, mely a jogtudomány későbbi teljesítményeihez képest szerénynek tűnhetik. De a barbár népek számára ez a tevékenység hozta felszínre a jogtudás első csíráit, ez adta meg a tudományos feldolgozás első, primitív módszerét.⁷⁷ Ezért a formuláknak a gyakorlatban is nélkülözhetetlen gyűjteményeivel már korán találkozunk, a VI. század végére tehető *Angers-i Formuláktól* (*Formulae Andecavenses*) Markulfnak nem sokkal későbbi, máig is vitatott korú gyűjteményén át, a frank és száli törzsterületek változatos kollekción keresztül a pápai udvar *Liber Diurnus*áig. Jellemző módon már Markulf is „ad exercenda initia puerorum” írta meg munkáját, az említett pápai gyűjtemény pedig éppen úgy szolgálhatta az oktatást, mint a kancellária jegyzőinek mindennapos gyakorlatát.⁷⁸ Az oklevélszerkesztés és az *ars* tanítása már az első évezred formuláskönyveiben is összefonódó célokként jelentek meg.

Még inkább így volt ez akkor, amikor — mint már fent láttuk — a XI. században kifejlődött az *ars dictandi* bolognai iskolája, nyomában pedig a hasonló francia és német íráscentrumok. A formuláskönyvek egész sorát kiadó Rockinger gyűjtése Albericus de Montecassino és Hugo műveivel kezdődik, és az *Ordo iudiciarius* kézírataival végződik, több mint ezer oldalon. Az a tény, hogy a XIII. és XIV. század fordulójára tehető *Baumgartenbergi Formuláskönyv*be felvették az említett egyházi bírósági *Ordót*, csak egyik bizonyítéka a formuláriumok és a jogtudomány sokoldalú kapcsolatainak.⁷⁹ A mai Svájce területén nem volt kancellária, mely ne szerzett vagy ne íratott

⁷⁵ *Formulae*... VI—VII. I. (első számozás).

⁷⁶ R. Buchner: *Die Rechtsquellen*. (Wattenbach—Levison: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger*. Beiheft.) Weimar, 1953. 49—50. I.

⁷⁷ Calasso, *Medioevo* 244. I.

⁷⁸ Buchner i. m. 52, 55—57. I.

⁷⁹ Rockinger i. m. 715—724, 987—992. I.

volna formuláskönyvet a maga használatára. Az ilyen művek közül Conradus de Mure *Summája* (1275) kiemelkedő példája annak, hogyan terjesztette egy volt bolognai diák a római és a kánonjog elveit.⁸⁰ Mondhatjuk, hogy az *ars dictandi*, majd az *ars notaria* kialakulása az európai formuláriumokat is magasabb színvonalra emelte, egyre több és nívósabb jogi mozzanattal egészítette ki. Az egyetemet járt vagy legalább formuláskönyvek útján kiművelt klerikusok a királyi, érseki, püspöki, nagyúri vagy városi kancelláriákban önkéntelenül is alkalmazták a tudós jog kifejezéseit, s így hozzájárultak a hazai szokásjog lassú átalakításához.⁸¹ Amikor azután a XV. században a tanult jogászok vették át a vezetést, a formuláskönyvek — immár elméleti részeit elhagyva — a vulgáris jogirodalom színvonalára süllyedtek le.⁸²

Hivatásukat mindenesetre betöltötték. Amikor a „jogászok új, felemelkedő rendje” még nem vált külön a klerikusok tömegéből, ezek a szerény gyűjtemények pótolták a jogi tankönyveket. Ha az Accursiusnál már közel százezerre szaporodó glosszákra, a törvénykönyvek rendjén végig haladó *apparatus*-okra vagy akár a glosszátorok és utódaik tankönyveire, a *summákra* gondolunk, ezek a formuláriumok ugyancsak szerény kezdeteknek bizonyulnak. De amikor az alakulóban levő joganyagnak még nincsen sem kódexe, sem átfogó rendszere, az első lépést ezen az úton kell megtenni. Ezért helyesen tartja e műveket a szakirodalom a középkori jogtudomány részeinek. A fejlett feudális jogban sem nélkülözhatték őket a gyakorló jogászok, a különféle írásszervekben dolgozó notariusok vagy a közjegyzők. S amikor már privilégiumokról, statútumokról, jogügyletekről volt szó, a stílis tanácsokon túlmenő elméleti megjegyzések sem maradhattak el. Természetes, hogy a római jog behatolásának megfelelően ezek is egyre inkább a civiljogi felfogás közvetítői lettek, az egyházi bíróságok számára írt formuláskönyvekben pedig a kánonjog szócsövei. Sőt, ezen túlmenően, a mindennapos gyakorlaton keresztül a jogot is fejlesztették; a notarius záradékai megalapozták a „kautéláris jogtudományt”, és vita esetében a szokásosat kellett alapul venni. „Formularium est correctorium iuris communis” — írták később.⁸³ A hagyományos írásmódot egy kommentátor, Tartagna

⁸⁰ Stelling—Michaud i. m. 184. l.

⁸¹ Coing i. m. 8. §.

⁸² Stintzing, *Pop. Lit.* 310. s. köv. l.

⁸³ Era i. m., *Rivista di Storia del Diritto Italiano*, 7 (1934) 396—397. l. és e lapokon az 50. jegyz.

(1424—1477) természetszerűen azonosítja a jogszokással: „Consuetudo sive stylus.”⁸⁴

Ebben az állapotban jelentett döntő változást a munkamegosztás következő lépése, a tanult jogászság különválása. A jog a XII. századi szellemi megújulás során lett a teológia vetélytársa; a római jog és bizonyos fokig a kánonjog is önállósult. A klérus „két úrnak szolgált”, hűsége megoszlott egyház és állam között. De — mint Haskins megfigyelte — a királyság szerencséjére megjelent a művelt, írás- és jogtudó laikus réteg, amelyből a jövő igazgatási-bíróági szakembereit lehetett kiválogatni. A „bürokrácia” növekedése az egyházat is ráutalta a laikus jogászokra, még inkább az államot. A jogász megjelent az állam kormányzatában, és többé nem is tűnt el onnan.⁸⁵ S ami a legjelentősebb, a „jogászok új, felemelkedő rendje” kivált a klerikusok sorából. 1271-ben Roger Bacon megfigyelte, hogy a civilisták elhagyták a klérust: „Domini legum Bononiae et per totam Italiam nolunt vocari magistri vel clerici, nec coronam sicut clerici habent. Uxores ducunt et omnino sicut laici familiares regunt.”⁸⁶ A XIII. század végére önállóul jogászság vagy egyetemen, vagy a gyakorlatban szerezte meg képesítését; most e két csoport tanulmányait és működését kell megvizsgáljunk.

⁸⁴ Engelmann, *Wiedergeburt* 93. 1.

⁸⁵ Haskins i. m. 222. 1.

⁸⁶ Paré—Brunet—Tremblay i. m. 63. 1. 3. jegyz.

A glosszátorok

A jogtudomány megújulása annak a hatalmas szellemi mozgalomnak volt a része, melyet a polgári tudomány újabban „a XII. századi renaissance” névvel jelöl meg. Nem ránk tartozik annak eldöntése, mennyiben helytálló a reneszánsz fogalmának ez a kitágítása; közismert azonban, hogy a XIV—XV. századi megújulásnak is jóval korábbi előzményei vannak. A humanizmus keletkezéséről szólva Kardos Tibor helyesen utal a városi polgárság hosszas küzdelmére a feudalizmus és az egyház ellen; jól látja meg, hogy a kereskedők és iparosok új, immár kapitalisztikus termelési módjának el kellett vezetnie a feudális társadalomtól és világnézettől való elszakadásukhoz.¹ A római jog XII. századi megújulása is az olasz városok gazdasági fellendülésével, társadalmi emelkedésével és függetlenségi harcaival áll kapcsolatban. Az új filozófia, jogtudomány és hadművészet a kereskedőutakon áramlott szét Európa vérkeringésében. Az új városi társadalom a kommunális mozgalomban találta meg politikai kifejezését; a germán, közelebről longobárd vagy a deformált római jog már nem felelt meg az új termelőerőknek. Társadalmi szükséglet kívánta meg, hogy a *Digesta*, valamint a többi justinianusi törvénykönyv „újra elővett” szövegét a káptalani és városi iskolák, majd a belőlük kifejlődött egyetemek tanítsák.

A polgári tudomány egyes irányzatai is felismerték ezt, hiszen a gazdasági és jogi fejlődés összefüggésére már a múlt századi, ún. pozitivisták is rámutatott. De míg Paré, Brunet és Tremblay amerikai dominikánusok még a teológiai oktatás átalakulását is a gazdasági fejlődéssel magyarázzák, Genzmer elzárkózik az összefüggés felismerésétől, és „a lelki-szellemi aktivitás és elhatározottság általános fokozódását” teszi meg a jelen-

¹ Kardos Tibor: *A humanizmus kora Magyarországon*. Budapest, 1955. 7—9. l. Vö. Gyóry János: *Gesta regum, gesta nobilium*. Budapest, 1948. 22—28. l.; Je. A. Koszminszkij—Sz. D. Szkazkin: *A középkor története*. I. köt. Budapest, 1955. 212—213, 476. l.

segek közös okának, a klerikális Calasso pedig az egyház egyetemességével és a császárság politikai átalakulásával magyarázza a *rinascimento giuridico*.² Wieacker szellemtörténeti felfogása egyenesen elveti a lombard városok gazdasági és politikai felvirágzásának magyarázatát, és a különleges helyi és időbeli feltételek között feltörő „egyetemes európai tudományos lelkesedésben” találja meg az ókori római jog felélesztésének fő okát.³ Valamennyi polgári felfogás többé-kevésbé magáévá teszi azt a jelszót, amelyet legnagyobb tekintéllyel Koschaker fogalmazott meg: a római jog felélesztésének, a jogtanítás felvirágzásának oka a régi *imperium* eszmei fennállásában való általános hit, a „kulturális Róma-eszme”. Eszerint az antik imperátorok utódainak tekintélyét s a régi és új császárok jogát azok az országok is elismerték, amelyek gyakorlati politikájukban élesen elutasították a német-római császár világhatalmi igényét.⁴

Bizonyos, hogy a pápaság és a császárság ideológiája, különösen a kettőjük évszázados harcában fegyverként használt vita-irodalom hatott a római jog — és mellesleg az egyházjog — tudományos művelésére és tanítására. Azt sem lehet tagadni, hogy 1100 táján Európa szűk művelt rétegét valami felfokozott tudományos aktivitás és ezzel az antik tanítások iránti lelkesedés kerítette hatalmába. De számunkra nem lehet kétséges, hogy mindezek csak felszíni jelenségek, és a jogi megújulás mozgatója is az anyagi életviszonyok döntő átalakulása, különösen az észak-itáliai és dél-franciaországi városokban. Marx és Engels már a *Német ideológiában* elvetették az addigi — tehát idealista — történetfelfogást, mely „a történelemben csak fejedelmek és államok politikai színjátékait, valamint vallási és egyáltalában elméleti harcokat láthatott, és sajátlag minden történeti korszaknál *osztoznia* kellett e korszak illúziójában”.⁵ A marxizmus — Lenin szavaival — kiküszöbölt „minden szubjektívizmust és önkényt az egyes »főszerepet játszó« eszmék kiválasztásában vagy értelmezésében, feltárva kivétel nélkül minden eszmének s az összes különböző tendenciáknak *gyökereit* az anyagi termelőerők álla-

² Paré—Brunet—Tremblay: *Le renaissance* bevezetése; E. Genzmer: *Kritische Studien zur Mediaevistik I.* ZRG Rom. Abt. 61²(1941) 300—301. l. Calasso, *Medioevo* 349—364. l.

³ Fr. Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit.* Göttingen, 1952. 28—29. l.

⁴ Koschaker, *Europa* 39—54. l. — De szembefordul a „Róma-eszme” tanáival W. Trusen: *Anfänge des gelehrten Rechts in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte der Frührezeption.* Wiesbaden, 1962. 8—11. l.

⁵ Marx—Engels Művei. III. köt. 42. l.

potában”.⁶ A mai burzsoá jogtörténetírás viszont még egy évszázad múltán is „főszerepet játszó” eszmének állítja be a Rómagondolatot, s ezzel „becsületszóra elfogadja” a java középkor illúzióit.

Bologna, a jogtudomány megújulásának első tűzhelye, maga is ékesen bizonyítja a városiasodás és a jogtanítás összefüggését. A város sokat emlegetett előnyei: a kellemes éghajlat, a lankásdombos vidék, a polgárok szívessége, a nők szépsége mind csak növelték azt a vonzóerőt, amellyel a XI. században rohamosan fejlődő nagy kereskedelmi-ipari gócpont a kor ifjúságára hatott.⁷ A bolognai jogi egyetem — máig is hevesen vitatott — kialakulása jellegében is eltér a kor másik két nagy tudományos központjától, Párizstól és Oxfordtól. E városokban több egyházi és magániskola összeolvadásával egyházi jellegű, klerikus-egyetem alakult, míg Bolognában alkalmasint egy régebbi városi notariusiskolából laikus jellegű, demokratikus szervezetű egyetem fejlődött ki. Párizsban és Oxfordban az egyetem a tanárok és hallgatók közössége, világosan professzori vezetés alatt, míg Bologna a korai kis mester-tanítvány egységek felbomlasztásával a hallgatók egyetemévé lesz (*universitas scholarium*). Ezen a laikus-demokratikus színezetén nem változtat az sem, hogy előbb a német-római császárság veszi szárnyai alá a stúdiumot (1158), majd a *commune* keríti hatalmába a mestereket, fokozatosan fizetett tanári állásokat létesítvén, végül pedig a XIII. században a pápaság érvényesíti felügyeleti jogát, amennyiben a helyi esperest felügyeleti hatósággá emeli.⁸ Barbarossa Frigyesnek a bolognai hallgatók javára kiadott *Habita* authenticája, mely a Corpus Jurisba is bekerült, nem a klerikusokat védelmezi, hanem a római jog világi hallgatóit. Kiterjesztő értelmezése révén a középkori egyetemeknek szinte alaptörvénye ez.⁹

Bár a középkori egyetemi oktatás közös bölcsője — mint láttuk — a „hét szabad művészet”, és Bolognában is hamarabb

⁶ Lenin: *Marx, Engels, marxizmus*. Budapest, 1949. 17. l.

⁷ A. Gouron — *Enseignement du droit, légistes et canonistes dans le Midi de France à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle*. Recueil 5 (1966) 5. l. 51. jegyz. — figyelte meg, hogy a hely kellemességét, a föld termékenységét és a jó közlekedést több egyetemi várossal kapcsolatban sablonosan említik a XIII—XIV. században (Salerno, Béziers, Perpignan).

⁸ Jó áttekintés Stelling—Michaud, *Bologne* 13—15. l.

⁹ W. Ullmann: *The medieval interpretation of Frederick I's authentic „Habita”*. Studi Koschaker. I. köt. 99—136. l.; P. Kibre: *Scholarly privileges in the Middle Ages. The rights, privileges and immunities of scholars and universities at Bologna, Padua, Paris and Oxford*. London, 1961. 10—16. l.

virágozott fel az *artes* tanítása a jogtudományénál, a város hírnevét és európai jelentőségét mégis az utóbbinak köszönheti. Odofredus beszámol egy Pepo nevű jogászról, aki „coepit auctoritate sua legere in legibus”, bár tudásáról lenézéssel szól.¹⁰ Ennél a bizonytalan személynél valamivel világosabb a jogiskola igazi megalapítójának, Guarneriusnak az alakja, aki később Irnerius néven működött. Csak valamivel, mert a Fitting-féle elmélet az előfutárok színvonalát túl magasra emelve számos munkát tulajdonított neki, melyeket ma már a glosszatoriskola érett termékeinek tartunk. A glosszátorok életének és működésének tisztázásához talán H. Kantorowicz 1938-i monográfiája járult hozzá a legtöbbel. A kéziratok beható megvizsgálásából azt a tanulságot vonta le, hogy a mester valójában egyet sem írt a neki tulajdonított tíz munkából, formuláriumot sem szerkesztett, s az igazán tőle származó tanításokat is ügyetlen szerkesztők állították össze, bevezetésként a *Codex* és az *Institutiones* szövegéhez. Irnerius „csak” glosszákat írt, a törvényszöveg sorai közé vagy margójára feljegyzett lapidáris magyarázatokat, de ez igen nagy lépés volt előre. A grammatika egykori mestere ugyanis elsőnek ragadta meg a *Digesta* teljes szövegét, és tömör glosszáival megindította ennek átfogó feldolgozását.¹¹ Iskolája nemsokára tanulmányozta és tanította a *Codex* addig elhanyagolt utolsó három könyvét (*Tres libri*) és a *Novellae* eredeti szövegét is (*Authenticum*).

Kantorowicz, Meijers és mások munkássága nyomán most már el lehet választani egymástól az európai jogtudomány megalapítóinak, a glosszátoroknak műveit, bár a részletekben még sok a homályos, vitatott kérdés. Irnerius működése az 1080-as évek és 1116 közé tehető; az ő érdeme a teljes szöveg feltárása és fáradságos feldolgozása a glosszák ezrei útján. Tekintélyét az a legendás tudósítás mutatja, mely szerint halálos ágyán, amikor utódát kellett kijelölnie, kifogástalan disztichonban így jellemezte volna négy legjobb tanítványát (*quattuor doctores*):

Bulgarus os aureum, Martinus copia legum,
Mens legum est Ugo, Jacobus id quod ego.

Tamassia kimutatta, hogy ezt a történetet Aulus Gelliusból vették át, ahol Arisztotelész haláláról olvastak ilyesfélét!¹²

¹⁰ Idézi Calasso, *Medioevo* 504—505. l.

¹¹ Kantorowicz: *Studies*... 33—67. l.; Irneriusra még Stelling—Michaud, *Bologne* 19—20. l., a régebbi irodalommal.

¹² Calasso, *Medioevo* 512. l.

A mester halála után a bolognai iskolában két irányzat lépett fel. Bulgarus (működése kb. 1115 és 1165 közé esik) új műfajokat vezetett be, mint az *apparatus*, a *summula* és a később igen nagy hatású *ordo iudiciorum*. Tőle származik a *quaestiones disputatae* meghonosítása is. Ő adott példát a glossátorokra jellemző mozaik-stílusra, mely végtelen fáradsággal összeszedte a különböző forráshelyek összevágó szavait, és — minél kevesebb saját szöveggel — egybefűzte őket.¹³ Az ő oktatása tehát szigorúan ragaszkodott a törvények hangzatához, és szorosan értelmezte forrásait; ez vált hosszú időre a bolognai jogi *studium* hivatalos irányává.

Vele szemben ifjabb kortársa, Martinus Gosia a méltányosság alkalmazásáért tört lándzsát. Az *aequitas canonica* a Gratianus *Decretum*ában kikristályosodó kánonjognak régtől fogva vezető gondolata volt; így Martinus munkásságában először figyelhetjük meg az egyházjognak és általa a germán (longobárd) jogfelfogásnak a hatását. Jellemző volt tárgyválasztása is: a hagyományos glosszák tömegén kívül értekezéseket írt a rokonsági fokok számításáról, a *dos* jogintézményéről stb. Hatása elsősorban a francia iskolán érezhető, de Bolognában már a XII. század végén elfordult tőle a hivatalos felfogás.¹⁴ A két másik doktor, Hugo de Porta Ravennate és Jacobus valószínűleg fiatalabb generációt képvisel, és jelentőségük is kisebb.¹⁵

A bolognai civilista-iskola teljes kibontakozása a század vége felé működő Johannes Bassianus nevéhez fűződik. Munkáit, melyeket tanítványainak híre századokra elhomályosított, D'Ab-laing mentette meg a feledéstől.¹⁶ Míg a második-harmadik generációban a jogtanárok felfogása még ingadozott Bulgarus és Martinus között, Johannes visszatért a jogforrások szigorú értelmezéséhez, és éles támadásokat intézett a méltányosság jelszavát hangoztató *Gosiani* ellen. Bár nem volt kimagasló egyéniség, felfogásának győzelmét biztosították hosszú tanári működése és tehetsége tanítványai. Ő kezdte meg a források folyamatos feldolgozását (*lecturae, commenta*), és ebben követte utódainak serege.

¹³ Kantorowicz: *Studies*... 68—82. l.

¹⁴ Uo. 86—101. l.; E. M. Meijers: *Sommes, Lectures et Commentaires (1100 à 1250)*. Atti Bologna I. köt. 431—490, különösen a 457—460. l.— Új kiadása Meijers, *Etudes*. III. köt. 211—260. l.

¹⁵ Kantorowicz: *Studies*... 103—110. l.

¹⁶ W. M. D'Ab-laing: *Zur „Bibliothek der Glossatoren“*. ZRG Rom. Abt. 9 (1888) 13—42. l.

A XII—XIII. század fordulóján elsősorban Azo (1180—1220) emelkedett ki közülük. Mesterének irodalmi tevékenységét olyan mértékben aknáztta ki, hogy D’Ablaing egyenesen a plágium vádjával illette. A középkorban nem szabad ezen a téren szigorú mértéket alkalmazni, de annyi bizonyos, hogy Azo hírneve jelentős részben Johannes munkájának köszönhető. A felvirágzó olasz városokban közmondássá lett, hogy az ő *Summája* nélkül senki sem lehet gyakorló jogász: „Chi non ha Azzo, non vada a palazzo.” Ez a munka teljesen háttérbe szorította a megelőző kitűnő *Summákat*: Rogerius, Placentinus műveit.¹⁷ Viszont az összes addigi glosszátor hatását felülmúlta az elődök munkásságát ügyesen összegező Accursius (megh. 1260 körül) a Corpus Juris mindegyik könyvéhez írt kommentárjaival. 1220—1230 közt keletkezett művei a *glossa ordinaria*, *glossa magistralis* tekintélyével rendelkeztek; a bíróságok még akkor is alkalmazták tételeit, amikor a jogtudomány már túlhaladt rajtuk. (Quicquid non agnoscit glossa, nec curia agnoscit.) Accursius kommentárja nélkülözhetetlen segédkönyve volt az itáliai jogtanulóknak, eligazítója az Alpokon túli jogtudóknak, logikus lezárása és betetőzése a glosszátorok iskolájának. A római jog elterjedése Európaszerte elsősorban az ő tanításának befogadását jelentette.¹⁸

Nem sokkal a bolognai glosszátor-iskola kialakulása után megjelentek a megújult római jog első művei Dél-Franciaországban is. A sokat vitatott *Petri Exceptiones legum Romanorum* valószínűleg 1110 táján Dél-Franciaországban, Valence-ban keletkezett.¹⁹ A hozzá kapcsolódó művek (a Tübingai és az Ashburnham-féle Jogkönyv) már a bolognai *Digesta*-szöveg hatását tüntetik fel. Ugyancsak a korai glosszátorok keze nyomát viseli a másik francia irodalmi termék, a *Brachylogus iuris civilis* is. Ezek a jogi művek azonban már rendszeresebbek az olaszoknál, és erősebben alkalmazzák a méltányosság elvét. Bolognai jogász sohasem írta volna le Petrus előszavának ezt a mondatát: „Si quid inutile, ruptum, equitative contrarium in legibus reperitur, nostris pedibus subcalcamus.”²⁰ A bolognai hatásokat a városról

¹⁷ Meijers i. m., Atti Bologna I. köt. 460—474. l.; E. Genzmer: *Die justinianische Kodifikation und die Glossatoren*. Uo. I. köt. 395—396, 409—412. l.; Calasso, *Medioevo* 535—536. l.

¹⁸ Koschaker, *Europa*. 86. l.; Calasso, *Medioevo* 542—544. l.; Stelling—Michaud, *Bologne* 51. l.

¹⁹ Ez Kantorowicz felfogása. P. Vaccari: *Diritto longobardo e letteratura longobardistica intorno al diritto romano*. IRMAE Pars I, 4 b ee (1966) 8. §-a korban egyetért, de az olasz vagy francia eredet kérdését nyitva hagyja.

²⁰ Kantorowicz i. m. 112—121. l.

városra vándorló glosszátorok közvetítették. Martinus tanítványa — a volt bolognai tanár —, Rogerius nyomot hagyott a dél-franciaországi jogi irodalomban. Valószínűleg tőle származik a sokat vitatott *Summa Trecensis* első verziója. 1166 és 1192 között két ízben tartózkodott Montpellier-ben Placentinus, ma azonban már bizonyos, hogy nem ő volt az ottani jogtanítás kezdeményezője.²¹ Ő az a glosszátor, aki legközelebb áll a szépirodalomhoz, olvas görögül is, és alkalmasint tőle származik a költői szárnyalású részeket tartalmazó *Quaestiones de iuris subtilitatibus*. Rogerius és Placentinus a színes, párbeszédes irodalmi műfajnak, a *quaestiones legitima*enek megalapítói; stílusuk is költőibb, lendületesebb a bolognai mesterekénél.²² Párizsban, a középkori filozófiai és teológiai oktatás központjában már a retorika keretében folyt jogtanítás, de az egyház előbb a szerzeteseknek, majd minden párizsi diáknak megtiltotta a római jog hallgatását (*Super speculam*, 1219).²³ Orléans-ban viszont, a XII. századi klasszikus műveltség otthonában, a következő századra Guido de Cumis bolognai mester révén meghonosodott a római jog tanítása, és ezt a pápa is elismerte (1235).²⁴ Az orléans-i legisták szerepére még visszatérünk. Összefoglalva: a neves francia jogtudósok még a XIII. század elején is Itáliában szereztek meg képzettségüket.²⁵

De Itáliában sem szorítkozott a jogtanítás Bolognára. A városban Azo idejében kb. ezer diák tartózkodott; az irodalomban elterjedt tízezres szám kiadói tévedésből ered.²⁶ Ez a javarészt érettebb korú, már egyházi javadalommal vagy más jövedelmi forrással rendelkező hallgatóság önkormányzatának kiharcolása során nemegyszer éles összeütközésbe került a város hatóságával, mely viszont a maga felügyeletét próbálta rá kiterjeszteni. Az ilyen konfliktusok a diákok egy részének elvándorlására, új egyetemek alapítására vezettek. Amikor a guelfek vagy a ghibellinek ragadták kezükbe a hatalmat, az uralkodó csoport számára politikailag megbízhatatlan tanárok — diákjaik seregével együtt

²¹ P. Tisset: *Placentin et son enseignement à Montpellier. Droit romain et coutume dans l'ancien pays de Septimanie*. Recueil 3 (1951) 67—94. 1.; idézi Gouron uo. 5 (1966) 1, 18. 1.

²² Kantorowicz i. m. 122—130, 145, 171—178, 181—197, 202—205. 1.

²³ E kérdést a jelen fejezet 59. lapján tárgyalom.

²⁴ Meijers: *Sommes*. . . 464. 1.; Irsay, *Univ.* I. köt. 131. 1. Vö. Győry: *Gesta regum*. . . 37—47. 1.

²⁵ E. M. Meijers i. m. *Etudes* III. 169. 1.; idézi Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 2. 1., 9. jegyz.

²⁶ Stelling—Michaud, *Bologne* 38. 1. 3. jegyz.

— kénytelenek voltak elhagyni a várost. Ilyen elvándorlásnak köszönhető létrejöttét több bolognai mintájú jogi egyetem, mint Modena (1182), Vicenza (1204), a bizonyos előzményekkel rendelkező Arezzo (1215), Padova (1222), majd az innen eltávozók útján Vercelli (1228). II. Frigyes császár megalapította az első állami egyetemet Nápolyban (1224), IV. Ince pápa pedig a mindkét jog tanítására hivatott hasonló intézményt Rómában (1245), de egyikük sem érte el az északolasz stúdiumok tekintélyét.²⁷ A császár elrendelte ugyan a bolognai egyetem átköltözését Nápolyba (1225), de a hallgatók és a mesterek ellenállása miatt kénytelen volt parancsát két évre rá visszavonni.²⁸ Az új alapítások közül nem mindegyik bizonyult tartósnak, de egy ideig jeles tudósokkal büszkélkedhetett. Így Modena hírnevét az 1182-ben Bolognából átköltöző Pillius, a *disputatio*-műfaj kifejlesztője alapozta meg, Arezzóba pedig, ahol a *commune* megerősödése már 1200 táján a jog tanítására vezetett, Roffredus hozta el bolognai tapasztalatait.²⁹ A nápolyi egyetem tudományos működése a római jogn kívül a nápolyi—szicíliai konsztitúciókat is átfogta, s ez a működés Marino da Caramanico átfogó kommentárjában tetőződött be.³⁰

A glosszátorok sajátos tanítási módszert vezettek be, a szöveget minden ízében elemző *mos italicus*. Oktatásuknak a jogi szövegek memorizálása volt a fő célja; hogy ezt milyen fokra vitték abban az időben, arra elég az idézési módot tanúságul hívni, az egyes *lex*ekre ui. kezdőszavaikkal hivatkoztak! Az oktatás elsősorban az adott szöveg magyarázatát, exegézisét jelentette, de távolról sem merült ki benne.³¹ Erre vallanak a glosszátorok irodalmi működésének műfajai, amelyek mind a jogtanítás lecsapódásai. A *glossza* az egyes *lex* magyarázata, melyet a jogtanár leírás és továbbadás céljából jegyez példányára. Ebből fokozatosan alakul ki a legális rendben haladó folyamatos magyarázat (*apparatus*), voltaképpen az egyes glosszákból álló sorozat. (Accursius összes glosszáinak száma Seckel

²⁷ Uo. 28, 30. l.; B. Kurtscheid: *De utriusque iuris studio saec. XIII.* Acta Roma II. köt. 309—342, különösen a 312—313. l.; Calasso, *Medioevo* 515—518. l.

²⁸ Kibre: *Scholarly privileges*. . . 21. l.

²⁹ Kurtscheid i. m. Acta Roma II. köt. 313. l.; Genzmer i. m. Atti Bologna I. köt. 420—421. l. H. Wieruszowski: *Arezzo as a centre of learning and letters in the thirteenth century.* Traditio, 9 (1953) 322—336. l.

³⁰ Calasso, *Medioevo* 548—550. l.; *Juris interpretis saec. XIII.* Duce E. M. Meijers ed. scholares Leidenses. Napoli, 1925.

³¹ Jó összefoglalás Stelling—Michaud, *Bologne* 72—73. l.

becslése szerint 96 940!) Az első apparatust Bulgarus írta az elvi jelentőségénél fogva igen népszerű Dig. 50,17-hez (*de regulis iuris*). A szintézis irányába mutat az egyező és az ellentétes forráshelyekre való utalás a glosszában (*concordantiae, contraria*). Az *Institutiones* vagy a Codex glosszái feltüntetik a Novellae változtatásait is, mégpedig az iskola történeti telenségére jellemző *hodie* jelzéssel (*authenticae*). Minthogy pedig a justinianusi műben elvileg nem lehet ellentmondás, a glossza gyakran oldja fel a mutatkozó ellentéteket a *distinctio* segítségével, amely egy fő fogalomnak az anyag összefogása és áttekintése érdekében alfogalmakra való felbontását jelenti. Mindezek a műfajok — mint a glosszátorok egész tevékenysége — magukon viselik az *artes*-oktatásnak (grammatika és retorika), valamint a korai skolasztikus logikának a jegyeit anélkül, hogy az utóbbinak (pl. Abélard *Sic et Non*-jának) közvetlen hatását bizonyíthatnók.³²

A középkori jogtudomány első iskolája azonban nem áll meg az egyes szövegrészek, címek és könyvek elemzésénél. A sokszor áttekinthetetlen justinianusi anyag rendszerezésére, összefoglalására is tesz kísérletet, egyelőre a legális rendben haladva. Ha ez az oktatásra szánt összefoglalás egy *lex* vagy *titulus* tartalmát adja, *summula* a neve, ha egész könyvet vagy kódexet ölel fel, *summa*. A kifejezéseket nem használják következetesen, gyakran áll helyettük a *tractatus* is. A *lex* tartalmát képzelt jogesetre alkalmazó, összegező glossza a *casus*.³³ Ezek a summák és casusok a mi tankönyveink elődei. Ugyancsak az oktatásból születtek a kérdés-felelet felépítésű irodalmi termékek, a *quaestiones legitimae*, és a rendes heti előadások után, általában szombaton tartott vitatkozások anyagát közlő *quaestiones disputatae* (Azo és Roffredus irataiban *quaestiones sabbatinae*). A vita anyagát két hallgató között osztották fel; ők felsorolták az álláspontjuk mellett szóló forráshelyeket, majd a mester oldotta meg a kérdést. A módszert a teológiai és a filozófiai oktatás is alkalmazta, de a glosszátorok nem feltétlenül onnan vették át; a *quaestiones* műfaját már Bulgarus és Rogerius is művelték.³⁴ A *quaestiones* alfaja a *quare*, az arisztotelészi *problemata* közép-

³² E. Seekel: *Distinctiones Glossatorum*. Berlin, 1911.; Genzmer i. m. Atti Bologna I. köt. 389—403. l.; E. Genzmer: *Vorbilder für die Distinctionen der Glossatoren*. Acta Roma II. köt. 343—358. l.

³³ Genzmer i. m. Atti Bologna I. köt. 403—405. l.; Meijers i. m., Atti Bologna I. köt. 431—490. l.; a casusra Kantorowicz: *Studies*... 208. l.

³⁴ Kantorowicz: *Studies*... 81—82, 131—132. l.; Genzmer i. m., Atti Bologna I. köt. 415—422. l.

kori visszhangja, mely ugyancsak hármasság tagolást mutat (pro — contra — solutio). Míg azonban a *quaestio* nemegyszer a gyakorlatból merített jogi problémát vet fel, a *quare* két látszólag ellentétes jogszabályt állít szembe és próbál egyeztetni.³⁵ A forrás általánosabb érvényű kijelentésére hívja fel a figyelmet a *nota*, általános szabályozást szűr le belőle a *generalia*, végül az adott forráshelyen túlmutató szabály a *brocarda*. Az ilyen általános tételek összefüggő tárgyalása már alkalmas arra, hogy felszabadítsa a jogtudóst Justinianus törvénykönyveinek rendszerétől. Pillius már 1200 táján megkísérli, hogy *Libellus disputatorius* c. munkájában önálló szerkezetben dolgozza fel a hatalmas anyagot; azt ígéri, hogy így a hallgatók a szokásos tíz esztendő helyett négy év alatt el fogják sajátítani a római jogot!³⁶

Marton Géza helyesen állította fel a glosszátorok működésének mérlegét: „Érdemük az eredeti törvényiszöveg újbóli napfényre hozatala, anyagának apróra való magyarázó feldolgozása, amit csodálatra méltó tökéletességgel végeztek; hibájuk a történeti tárgyalásmód teljes hiánya.”³⁷ Valóban, a glosszátorok nem vették figyelembe az előttük fekvő törvénykönyvek heterogén összetételét, nem volt fogalmuk az interpolációkról, és a VI. századi szövegeket napjaikban is érvényes jognak tartották. De végtelenül türelmes analízisük és — amint az újabb irodalom kiemeli — szintetikus törekvéseik nélkül utódaik nem tehettek volna a civiljogot Európa közkincsévé. A glosszátorok az európai jogtudomány megalapítói, minden további igazi jogi fejlődés előkészítői.³⁸

A kommentátorok

A kommentátorok, akik a XIII. század derekán a glosszátorok örökét átvették, elődeik felhalmozott tudásanyagán építettek tovább, de merőben új céllal és módszerrel. „Irnerius, Placen-

³⁵ Genzmer i. m., Atti Bologna I. köt. 422—423. l.; E. Genzmer: *Quare Glossatorum*. Erstausgabe zweier Quare-Sammlungen, nebst einer Studie aus Emil Seckels Nachlass. Gedächtnisschrift für E. Seckel. Berlin, 1927. I—69. l.; Fr. Schulz: *Die Quare-Sammlungen der Bologneser Glossatoren*. Atti Verona I. köt. 295—306. l.

³⁶ Genzmer i. m., Atti Bologna I. köt. 423—429. l.

³⁷ *A római jog elemeinek tankönyve. Institúciók*. Budapest, 1957. 39. l.

³⁸ Genzmer i. m., Atti Bologna I. köt. 430. l.; Wieacker: *Privatrechtsgeschichte*... 37. l.; Calasso, *Medioevo* 522—523. l.

tinus, Azo, Accursius úgy érvelnek, mintha még mindig Justinianus úr országolna Itália fölött, és minden jogvitát az ő bíróságain kellene eldönteni” — írja találóan az Angliában működött nagy orosz jogtörténész, Sir Paul Vinogradoff.³⁹ Ez a szemlélet lehetővé tette, hogy a glossátorok minden erejüket az előttük álló óriási feladat elvégzésének, a Corpus Juris megismerésének és megértésének szenteljék. De a valóságtól, a történeti környezettől elszakadó szemléletük csak addig állhatott meg, amíg ereje teljében volt az Itálián is országoló német-római császárság, a „Róma-eszme” reális alapja, mely maga is segítette és felhasználta a régi római jog felélesztését. Amikor azonban a Hohenstaufok birodalma összeomlott, s 1250 után az olasz városokat az interregnum hányattatásai is rászorították erejük összefogására, az egyetlen jogrendszer fikciója immár az elméletben sem volt tartható.⁴⁰ A jogtudósoknak is munkába kellett venniük az izmosodó városi közösségek statutárius jogalkotását, a helyenként tovább élő lombard jogot és a hűbéri kódexeket. Elődeik ez irányú próbálkozásait folytatva és kiszélesítve a szöveg hangzata (*littera*) helyett a gyakorlatban alkalmazható értelmet (*sensus*) kellett kutatniuk.⁴¹ A könyvei és diákjai között élő jogtanár típusát újfajta professzor váltotta fel, aki — mint elsőnek az 1265-ben elhunyt Odofredus — közszolgálatot és diplomáciai küldetésekért vállalt városában, s a régebbi száraz oktatást gyakorlati példákkal, anekdotákkal fűszerezte. Sőt az egyetemi tanárság (főként a tanszéket atyjuktól öröklő epigonok kezén) jól jövedelmező üzletté vált, melyet a diákoknak nyújtott kölcsönökkel, ellátással, könyvkereskedelemmel egyesek — pl. Franciscus Accursii, Albertus Odofredi — még nyereségesebbé tettek.⁴²

A jogtanítás új módszerét nem Bologna alakította ki. A másfél száz éves virágzás Azo és Accursius működésével tetőpontjára ért. Utánuk léptek még fel híres tanárok (Dinus de Mugello, Martinus Sulimannus, Jacobus Butrigarius), de irodalmi működésük kimerült a nagy tekintélyű mesterek műveihez írt pótlásokban (*additiones*). A nápolyi egyetem már régebben munkába vette a déli királyság jogalkotását, de ez helyi jellege miatt nem tett egyetemes hatást. Padovában a XIII. század második

³⁹ P. Vinogradoff: *Roman Law in Medieval Europe*. 2.ed. by F. de Zulueta. Oxford, 1929. 60. l.

⁴⁰ Koszminszkij—Szkazkin i. m. I. köt. 326—328, 336, 488. l.

⁴¹ Calasso, *Medioevo* 564. l.

⁴² Stelling—Michaud, *Bologne* 52, 93. l.; Le Goff i. m. 140—141. l.

felétől kezdve a *quaestiones* már a helyi statútumokkal foglalkoztak. Itt is nagy hatású tanárok működtek, mint Guido de Suzaria, Jacobus de Arena, Albertus Gandinus, Ricardus de Malumbra és Albericus de Rosate. A glossa tekintélye azonban őket is nyomta, kiegészítéseket írtak hozzá, és elítélték a franciák „szofista” módszereit.⁴³ Padova jó példája az egyetem beilleszkedésének a város jogi és politikai életébe. A város már kezdetől fogva (1222) szívesen fogadta a Bolognából átköltöző tanárokat és diákokat, Ezzelino da Romano zsarnokságának lerázása után (1256) pedig biztosította nekik a polgárjog élvezetét, annak terhei nélkül. A professzorok viszont — civilisták és kánonisták egyaránt — mint diplomaták, választott bírák és jogi konzulensek szolgálták a *commune* érdekeit.⁴⁴ A tudománynak itt óhatatlanul figyelembe kellett vennie az élő jogot.

Azt a szabadabb jogértelmezést azonban, amelyet valamikor Martinus iskolája kezdett el, Rogerius és Placentinus pedig a francia talajba plántált át, az olasz jogtudománynak kerülő úton, Franciaországból kellett ismét megtanulnia. Meijers érdeme, hogy részletekbe menően felderítette azt a kapcsolatot, amely a XIII—XIV. századi francia udvar és az orléans-i egyetem civilistái között kialakult. Az ország egységéért, függetlenségéért és szervezetének központosításáért a császárság és a nagy hűbérurak ellen küzdő királyságnak II. Fülöp Ágost óta egyre nagyobb segítséget adtak az Orléans-ban tanult és tanító római jogászok (*legisták*). Ez az egyetem, amelyet Savigny méltatlanul becsült le, a királyság klerikusainak valóságos „tanuló iskolája” lett. S itt a Martinus-örökség, de még inkább a római jogtételeknek a diplomáciában és a parlamenti bíráskodásban való alkalmazása egyenesen megkövetelte, hogy a tanárok a gyakorlat felé forduljanak. Az iskolát Jacobus de Ravanis (Jacques de Révigny, megh. 1296) alapította meg; a Corpus Juris teljes kommentárjának megírásával is hírnevet szerzett magának. Tanítványaiából a francia kúria jogászaiknak légioja került ki. Utána, a XIII. század vége felé működött a tanszéken és a fórumon Petrus de Bellapertica (Pierre de Belleperche, megh. 1308), a Loire-menti város másik nagy jogtudósa. Őket tekintették az olaszok a „dialektikus módszer” megalapítóinak, holott ezt a kisebbségben maradt bolognai irány kezde-

⁴³ E. M. Meijers: *De Universiteit van Orleans in de XIIIe eeuw*. Tijdschrift, 2 (1920—21) 489—493. l., illetve *Etudes* III. köt. 110. sköv. l.; Kantorowicz i. m. 100. l.

⁴⁴ Kibre i. m. 54—56, 80. l.

ményezte. Lényege az elmélet önálló kidolgozása, a szabadabb jogértelmezés (analógia!) és főként a gyakorlat igényeinek lehető kielégítése volt.⁴⁵

Dél-Franciaországban, „az írott jog tartományaiban” nyilván az élő joggal való szorosabb kapcsolat volt az oka a jogtanítás hirtelen fellendülésének a XIII. század derekán. Az első évtizedek doktorai Bolognában szerezték képesítésüket, onnan hozták magukkal a glosszátorok tudományát, s a *licentia ubique docendi* kiváltságát. Ekkor az egyetemalapításhoz még nem volt feltétlenül szükséges a pápa hozzájárulása; Gouron mutatta ki, hogy a délfrancia jogi stúdiumok alapítóleveleit sokszor évtizedekkel megelőzte egy-egy jeles mester jogi iskolája, máskor meg csak évtizedekkel követte az oktatás megindulása. Így bizonyíthatta a XIII. század utolsó tizedeiben a római- és kánonjog tanítását olyan déli városokban, amelyekben később nem működött egyetem; ezek Béziètes, Alès, Lyon, Billon, Nîmes és Narbonne, talán még Carcassonne is. Toulouse-ban ugyan az eretnekség elleni harc érdekében hozták létre a — kezdetben csak kánonjogi — egyetemet (1229), de a század derekán már seregével működtek itt a legisták, akárcsak Montpellier-ben, melynek bullája csak 1289-ből való. Avignonban a civilista jogtanítás ugyancsak fél századdal előzte meg a pápa alapító bulláját (1303). Nem véletlen, hogy ezek a hosszabb-rövidebb életű tudományos centrumok mind a virágzó kereskedővárosokban alakultak ki. Alès konzuljai pl. 1290-ben sorozatos ajánlatokat tettek kánonjogászoknak és legistáknak, hogy jöjjenek tanítani városukba; Lyonban pedig az egyházi vezetés alatt álló egyetem mellé a polgárok 1302-ben a parlamenttől kaptak jogot egy másik hasonló intézmény alapítására.⁴⁶ Gyakran eredménytelen kísérleteiknek csak az lehet a magyarázata, hogy a politikai és jogi ügyek intézéséhez ekkor már szükségük volt az egyetemet végzett szakemberekre. Flandriában a *legum professores* 1279-től kezdve mutathatók ki, itt is nyilván hasonló gazdasági és politikai okok hatására.⁴⁷ Csak utalni szeretnék arra, hogy ezek

⁴⁵ Meijers i. m., Tijdschrift, 1 (1918—1919) 108—132, 443—48, 2 (1920—1921) 460—489, 496. l., illetve *Études* III. köt. 21—29, 59. sköv., 95. sköv., 108. sköv. l.; Calasso, *Medioevo* 569. l.; R. Feenstra: *Influence de l'enseignement du droit romain sur les nations étrangères*. Actes du Congrès sur l'ancienne Univ. d'Orléans. (1962) 45—61. l.

⁴⁶ Gouron i. m. 2—21. l.

⁴⁷ J. Gilissen: *Les légistes en Flandre aux XIIIe et XIVe siècles*. Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique, 15 (1939) 117—231. l. Sajnos nem volt hozzáférhető. Az adatot idézi Gouron i. m. 21. l. 233. jegyz.

az évtizedek a legisták megjelenésének tanúi a cseh és a magyar király udvarában is.

A kommentátor-iskola kialakulása természetesen együtt járt a glossza tekintélyének megtépázásával. Már a XIII. század első felében különvéleményt nyilvánítottak vele szemben az említett Jacobus Balduini és Odofredus, valószínűleg az első orléans-i jogtanárok mesterei. Ezek maguk kíméletlenül bántak el a glosszával, előadásaikban a bolognai megoldásokat ismételték „glossa diabolica, pessima, fatua, confusa” nevekkal illették. Önálló nézeteket hangoztatott nemegyszer az említett Dinus is (Bolognában 1284—1298). A legélesebb bírálatot azonban a kommentátor-iskola megalapítója, Cinus (Cino Sighibuldi da Pistoia, 1270—1336) mondotta ki. Perugia hírneves jogtanára — főleg Codex-kommentárjában — nagy magasztalással szólt az orléans-i mesterekről, ostorozta a bolognaiak önhittségét, és tudatosan újat akart alkotni. Tőle származik ez a jellemzés: „Advocati adorant glossatores pro evangelistis.” „Audi tu, advocate, idolum tuum, id est glossam” — fordult a glosszát bálványozó ügyvédekhez. Nem kímélte Azo és Accursius konkrét megoldásait sem, mondván: „Solutio est quedam truffa.” Míg elődei és kortársai a glossza tekintélyére hivatkoztak, ő egy esetben így vélekedett: „Dixerunt doctores et glossa, et idem Roffredus: at quotquot fuerint, etiamsi mille hoc dixissent, omnes erraverunt.” Különös élel fordult a jogforrásokat túlságosan leegyszerűsítő, a kutatást megbénító *brocarda* ellen. Ez a kemény kritikai szemlélet méltó volt a korai humanista költőhöz, Dante, Giotto és Petrarca kortársához.⁴⁸

Perugia jogiskolájának hírét Cinus nagy tanítványa, Bartolus de Saxoferrato (1314—1357) alapozta meg. Az ő munkásságában már jelentős helyet foglalnak el a gyakorlati esetekben adott jogvélemények; ezek tíz kötetre rúgó, később kinyomtatott műveiben olvashatók. Forrásai között — bár hivatkozás nélkül — ott vannak a francia mesterek is; Baldus egy helyütt (ad Cod. 5,2,1) nyersen ezt írja róla: „Et nota quod dominus Bartolus... furatus fuit Petro.” Sajátságosan kétarcú Bartolus működése: a franciáknak és mesterének hatása tükröződik gyakorlati érzékében, jogeset-megoldásaiban; egészen eredeti a jog szerint élő közösség rendjének, az alkotmányjognak megteremtésében, a *statutum personale* és *statutum reale* ma is élő megkülönbözteté-

⁴⁸ Meijers i. m., Tijdschrift, 2 (1920—21) 494—495, 505. l., illetőleg *Etudes* III. köt. 111—121. l.; Engelmann, *Wiedergeburt* 197, 206. l.; Koschaker, *Europa* 85. l.; Wieacker i. m. 38. l.; Calasso, *Medioevo* 570—572. l.

sében; elveti a zsarnokságot, a represszáliát és a háborút, de tisztelettel említi a glosszát. Híre, tekintélye óriási, a jogászok még századokig „bartolisták” (*nemo iurista nisi bartolista*), műve Spanyolországban 1499 után egy ideig törvény erejénél fogva szubszidiárius jogforrás.⁴⁹ A Német Birodalomban már a XIV. század végén széltében elterjed, nemsokára a jogi véleményekben is idézik.⁵⁰ Halála után már működésének konzervatív oldala hat erősebben: Jacobus Butrigarius határozottan kötelezőnek jelenti ki a glosszát,⁵¹ és ugyancsak bartolista a következő nagy kommentátor, Baldus de Ubaldis (1327—1400), aki — bár kortársai felróják neki gyakori véleményváltozásait — a fő vonalakban a hagyományhoz ragaszkodik. Fiatalkori nyilatkozata már elveti a francia iskolát: „Isti asini Ultramontani non habent aliam beatitudinem, nisi reprobandi glossam.” Tanítása Mátyás király Nagyobb törvénykönyvéig sugárzik ki, de az ő európai tekintélye sem állíthatja meg az olasz iskola hanyatlását.⁵²

A szabadabb francia irányzat elsovadása és az olasz iskola megmerevedése ismét nem a jogtanítás belső fejlődéséből következett. A laikus szellemű jogtanítást az itáliai városgazdaság és a kommunális mozgalom első nagy fellendülése hozta létre. Később a kommunák függetlenségi harcának sikere a gyakorlat felé fordította az elméletet; a kommentátorok számára már nem a római jog volt az egyetlen jogrendszer, hanem figyelembe kellett venniük a helyi szabályozást is, és Albertus Gandinustól (*Quaestiones statutorum*, 1286) Baldusig kidolgozták a statútumok elméletét.⁵³ A professzor taníthatta a „tisztá” római jogot, de a fórumon a város statútumát kellett alkalmaznia. Így jutottak el a kommentátorok addig a tételig, hogy a közösség a maga területén olyan jogalkotó hatalom, mint a császár, és a *ius com-*

⁴⁹ Meijers i. m. Tijdschrift, 2 (1920—21) 507. l., illetve *Études* III. köt. 123. sköv. l.; J. L. J. Van de Kamp: *Bartolo da Sassoferato*. Urbino, 1935; Engelmann, *Wiedergeburt* 197. l.; Koschaker, *Europa* 104. l.; H. Coing: *Die Anwendung des Corpus Juris in den Consilien des Bartolus*. Studi Koschaker I. köt. 71—97. l.; B. Paradisi: *La diffusione europea del pensiero di Bartolo e le esigenze attuali della sua conoscenza*. Studia et Documenta Historiae et Juris, 26 (1960) 1—70. l., nagyrészt a kódexek felsorolása.

⁵⁰ Coing i. m., IRMAE V/6. 55 §.

⁵¹ „Ubi glossa firmat pedem, ab ea in iudicando non est recedendum.”

⁵² Meijers i. m., Tijdschrift, 2 (1920—21) 502, illetve *Études* III. köt. 119. l.; Engelmann, *Wiedergeburt* 197. l.; Calasso, *Medioevo* 557—578. l.

⁵³ V. Hanga: *Bartolus și teoria statutelor*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai III/2. köt. Jurisprudentia. Cluj, 1959. 181. sköv. l. Idézi Móra Mihály. Századok, 97 (1963) 1389. l.

mune, a justinianusi rendszer csak másodsorban jöhet szóba.⁵⁴ Ugyancsak a valóság, a város falain kívül — és sokáig azokon belül is — hatalmat gyakorló feudális urak jogviszonyainak figyelembevétele vezette már Piliust és nyomában Jacobus Columbit a hűbérjogi szokások (*Libri Feudorum*) tanításához és kommentálásához.⁵⁵ Azt pedig, hogy a régi glossza tekintélyét mindenek fölé emeljék, az olasz városok podestà-bíráskodása kényszerítette rájuk. Ennek az összefüggésnek feltárását Engelmann kutatásainak köszönhetjük.

Amikor az olasz céhpolgárság megtörte a városban élő nemesi nemzetségek hatalmát, és maga vette kezébe politikai életének szabályozását, biztos és szilárd jogszolgáltatást is akart teremteni. Lombardiában a XII. században általában konzuláris szervezet állt fenn, az évente választott konzulok kollektíve hozták meg az ítéletet. Barbarossa Frigyes a legtöbb lombard város élére német podestát állított, aki a helyi ülnökökkel együtt bíráskodott. A konstanzi béke (1183) után ezek a városok kivívták a jogszolgáltatás szabályozásának jogát: a birodalmiak hűbérbe kapták a császártól, a püspökiek szokásjogi úton szereztek meg uraiktól. Sok város megtartotta a podestà-rendszert, esetleg csak a büntető bíráskodásban, míg a polgári ügyeket helyi konzulokra bízta. A XIV. századra már Észak- és Közép-Itália legtöbb városában szabályként érvényesült az a gyakorlat, hogy a rendes bíráskodást, a rendészetet és a közigazgatás egy részét a félévre választott *podestà* (rector) kezébe adták, de a politikai, gazdasági és katonai feladatokat nem. A podestà ekkor idegenből meghívott nemes vagy jogtudós volt, aki tanácsadóit, végrehajtóit, szolgaszemélyzetét is magával hozta. Pártatlanságát a polgárokkal való érintkezési és jogügyleti tilalom, a bíráskodás és a pénzkezelés elváltatása és főként a kötelező felelősségre vonás eljárása (*sindicatus*) útján biztosították. A statútumok és a közönséges jog minden megsértéséért hivatali idejének lejártá után személyében és vagyonával felelt a választott *sindici* bírósága előtt. Érdeke volt tehát, hogy az elkerülhetetlen *sindicatus*-eljárásban tisztának találják, s így a következő fél esztendőre esetleg egy másik város hívja meg ügyeinek intézésére. Felmentése érdekében működése során szigorúan ragaszkodott az ítékezés jogszerűségéhez. Assessorait elmarasztalásuk esetén

⁵⁴ Stelling—Michaud, *Bologne* 55—59. l.; W. Kunkel: *Das römische Recht am Vorabend der Rezeption*. Studi Kosehaker I. köt. 1—20. l.

⁵⁵ E. M. Meijers: *Les glossateurs et le droit féodal*. Tijdschrift, 13 (1934) 129—149. l., illetve *Études* III. köt. 261—277. l.

az a szankció fenyegette, hogy újból meg kell szerezniük a jogi képesítést az egyetemen.⁵⁶

A városi statútumok már a XIII. században sorra kimondták, hogy bírói, ügyvédi vagy tanácsosi működést csak képzett jogászok folytathatnak. Később csak a helyi jogásztestületek (*collegia, fratelia iudicum* és *advocatorum*) tagjai ülhetnek a bíróságon a podestà mellett, a tagságnak azonban egyetemi végzettség és vizsga volt a feltétele.⁵⁷ Így Bolognában általában hat-havonként újították meg a bíróságokat olyan jogismerők közül (*iudex, iurisperitus*), akik legalább a licentiatust megszerezték és ügyvédi gyakorlatot folytattak (*advocatus*). Emellett a gyakorló ügyvédek (nem a *procuratorokat*, a perbeli képviselőket) a bíróság felkérhette jogvélemény adására (*consilium sapientis*), s ennek tartalmát rendszerint átvette ítéletébe. Az 1265-i statútumok rendelkezése szerint csak olyanoktól lehetett jogvéleményt kérni, akiket felvettek a bírói lajstromba, s akik „voluerint esse advocati et uti advocacione”. Az 1393-ban újjászervezett bírói és ügyvédi kollégium statútuma pedig a polgárjog, nagykorúság, büntetlen előélet és kézművesi (amellett notariusi, prókatori vagy orvosi!) foglalkozástól való tartózkodás mellett a civiljogi vagy kánonjogi doktorátust vagy licentiatust is megkívánta tagjaitól.⁵⁸

Itéliában tehát valóban kifejlődött „a hivatásos jogtudósok rendje”, melyről Engels szólt az intellektuális munkamegosztással kapcsolatban.⁵⁹ A bolognai típusú egyetemek ontották a római jogban képzett férfiakat, akik megélhetésüket a podestà, ülnök, tanácsos vagy ügyvéd hivatásában találták meg. A pártatlan és jogszerű ítélkezésnek római jogi szabályai az olasz városok gyakorlatában új életre keltek. Ám hiába követte valaki egy jeles mester tanítását, ha ez ellentétes volt a városában elfogadott nézetekkel. A podestának olyan biztos alapot kellett keresnie, melyre támaszkodó ítéleteit a *sindicusok* feltétlenül jogszerűeknek ismerték el: ez pedig *Accursius* folyamatos törvénytárgyarázata, a *glossa ordinaria* volt. Ezt a művet nem a

⁵⁶ Engelmann, *Wiedergeburt* 53–75., az ülnökökre Genzmer i. m. ZRG Rom. Abt. 61 (1941) 339. l.

⁵⁷ Engelmann, *Wiedergeburt* 47–48. l.

⁵⁸ G. Cencetti: *Il collegio bolognese dei giudici e avvocati e i suoi statuti del 1393*. Bolletino de consiglio dell'ordine degli avvocati e procuratori di Bologna, no. speciale per il IV Congresso Nazionale Giuridico Forense, 2–26. IX. 1957.

⁵⁹ Engels: *A lakáskérdéshez*. Marx—Engels Válogatott Művek. I. köt. Budapest, 1949. 606. l.

szerző tekintélye miatt fogadták el mindenütt érvényesnek, hanem azért, mert összegezte a glosszátorok iskolájának egész tudományát; A *glossa ordinaria* nemcsak magyarázatokat adott, hanem szokásjogi elveket és a forrást kiegészítő megoldásokat is (*ius glossae*). Felmentette a jogban úgy-ahogy jártas gyakorlati embereket az eredeti források használatától, és biztosította a sikert a fórumon. Ez befolyásolta a jogtanárokat is. Cinus, a nagy kritikus, a maga praxisából hozott fel olyan eseteket, amelyekben nem a törvény, hanem a glossza segítségével nyerte meg a pert; Fulgosius pedig — megbánva, hogy ifjúkorában szembe mert fordulni a hagyományos magyarázattal — inkább a glosszát kívánta álláspontja támogatójának, mint a törvényt.⁶⁰

A megszilárdult városi bíraskodás támogatása, a szakjogászok képzése vált most már a jogi karok elsőrendű feladatává. Ennek megfelelően az egyes törvénykönyveket felölélő előadások (*lecturae*), folyamatos magyarázatok (*commenta*) és a római rendszertől független, a gyakorlat igényeivel számoló monográfiák (*tractatus*) a kommentátor-iskola irodalmi termelésének fő típusai. Mint Padova példája mutatja, a XV. századi itáliai egyetemekre a szegények kirekesztése, a kasztképződés, az idegektől való elzárkózás váltak jellemzőkké; valamikor európai horizontjukat immár városuk falai határolták.⁶¹ Még közvetlenebb kapcsolatot jelentett a gyakorlattal a jogi vélemények (*consilia*) adása az egyes városok bíróságai számára, mint Bolognával kapcsolatban az imént mondtuk. A podestá és ülnökei homályos ügyekben nem hagytakoztak a glosszára, hanem egyenesen valamelyik jogtanárhoz — vagy többhöz — fordultak szakvéleményért. Ezek viszont az ókori *responsa prudentium* példájára, és persze jó pénzért, szívesen foglalkoztak az adott esetekkel.⁶² A vélemények adása egyrészt a gyakorlat problémáival frissítette fel a glossza tekintélyét hirdető iskolát, másrészt azonban elvonta a jogtanárokat feladatuktól, és megmerevítette tanításukat. (Baldusnak csak nyomtatásban ötezernél

⁶⁰ Engelmann, *Wiedergeburt* 172—204. l. De lásd egyes kérdésekben Genzmer javításait i. m. ZRG Rom. Abt. 61 (1941) 276—354. l.

⁶¹ Koschaker, *Europa* 91—92. l.; Padovára J. Le Goff: *Dépenses universitaires à Padoue au XVe siècle*. Mélanges d'archéologie et d'histoire, 68 (1956) 377—395. l.

⁶² Kantorowicz a véleményadásról nevezte a „konziliátorok” iskolájának a XIV—XV. század jogtudományát, míg a „posztglosszátorok” semmitmondó neve már-már feledésbe merül. A *Ius Romanum Medii Aevi* központi bizottsága úgy döntött, hogy a gyűjteményes műben továbbra is a „kommentátor” elnevezést használja. Vö. még Lefebvre, *Juges* 47. l.

több véleménye jelent meg, az epigonok közül Alessandro Tartagna hét, Jacopo Menochio tizenhárom kötet consiliumot adott ki.) A megmerevedés abban mutatkozott, hogy míg a XIV. században a jogtudósok véleménye csak *auctoritas probabilis* erejével bírt, Baldustól kezdve szokásjogi kötelező erőt tulajdonítottak a *communis opinio doctorum*nak, sőt a XV. században már a többségi nézetnek is (*magis communis opinio*). A tudományos kérdések többségi eldöntése már az iskola hanyatlását jelzi.⁶³

A kommentátoroknak a gyakorlatra ügyelő, de ugyanakkor merev tekintélyi rendszerré váló tanítása az olasz városok gazdasági-politikai fejlődésének következtében alakult ki, de egyben vissza is hatott rá. „A gazdasági helyzet... — írta Engels Starkenburgnak — nem hat gépiesen, mint ahogy ezt itt-ott kényelmesen hinni szeretnék, hanem az emberek maguk csinálják történelmüket, csakhogy adott, őket meghatározó környezetben, a készen talált, tényleges viszonyok alapján, amelyek közül a gazdasági viszonyok, bármennyire befolyásolják is őket a többi politikai és ideológiai viszonyok, végső fokon döntenek...”⁶⁴ Így a XIV–XV. századi olasz jogtudósok koruk és környezetük gazdasági szükségleteinek megfelelően a civiljog rendszeréből egészen új, ma is élő jogágakat alakítottak és dolgoztak ki. Felhasználva a kánonjog elemeit is, már Bodin előtt kifejtették az állami szuverenitás jegyeit, a törvényhozás és a státútumok elméletét, diadalra vitték a *lex posterior derogat priori* elvét, és koruk igényeinek megfelelően alkalmazták a római államigazgatási jogot is.⁶⁵ Az ő munkájukból született meg a büntetőjog, az eljárásjog és a kereskedelmi jog mint önálló jogág. Az, amit az ő merész értelmezésük útján az itáliai városok és az Alpokon túli országok joggyakorlata alkalmazott, meglehetősen távol esett már az eredeti forrásoktól. A birtoktanból a címer- és a cégjogot, a római tulajdonjogból az osztott tulajdon elméletét, a hozomány intézményéből a családjogi reaktust és a szerzeményi közösséget építették ki. Jellemző, hogyan üresítették ki pl. az „alteri stipulari nemo potest” elvét; a közjegyzőt *servus publicus*ként fogták fel, mert „cuilibet de populo servit”, és az ő szerződéséből a harmadiknak is keresetet

⁶³ Engelmann, *Wiedergeburt* 173, 180, 204–227. l.; Wieacker i. m. 39. l.; Calasso, *Medioevo* 558–592. l.; az elnevezésre és Baldus ötezer jogvéleményére E. Genzmer: *Il diritto romano come fattore della civiltà europea*. Conferenze romanistiche 3. sz. Trieste, 1954. 17–20. l.

⁶⁴ Marx–Engels: *Válogatott levelek 1843–1895*. Budapest, 1950. 546. l.

⁶⁵ Lásd alább e fejezet Az állam és a jog új felfogása című részében.

adtak. Ebben a későbbi kommentátorokat (Paulus de Castro, Jason de Mayno) egyenesen a gyakorlat útmutatása vezette.⁶⁶

A kommentátorok megítélésében tehát ne tegyük magunkévá azt a lebecsülést, amelyet a XV. századi humanisták fejeztek ki először, s amely Savigny tekintélyével támogatva napjainkig hat.⁶⁷ Ezt az ítéletet befolyásolta a jogi oktatásban a XIII. századtól fogva megállapodott módszer, amely a forrást nyelvtanilag, jogilag, a gyakorlati alkalmazás szempontjából, összefüggéseinek megmutatásával és az ellenvetések megoldásával szinte felboncolta. Ez az ún. *mos italicus* először Odofredus előadásáiban jelentkezik tudatos módszerként, s egy késői disztichon így foglalja össze:

Promitto scindo summo casumque figuro
Prolego do causas connoto obiicio.⁶⁸

Vele szemben az Orléans és Montpellier egyetemein már régebben alkalmazott ún. dialektikus módszer, a *mos gallicus* az általános elveket kereste meg, és ezekből vezette le az adott eset megoldását. A humanizmus természetesen elvetette a tekintélyekhez való ragaszkodást, és élesen bírálta a bartolisták megkövesedett oktatását. Riccobono, a nagy olasz romanista mégis úgy véli, hogy a *mos italicus* közelebb jutott a római joghoz a *mos gallicus*nál, mert nem veszett el a filológiai szemszögből pontos, de holt szövegben, hanem az életnek, a gyakorlatnak szolgált.⁶⁹ Túlságosan sokat idézik egy XV. századi szerző epés megjegyzését is: „Scribunt nostri doctores moderni lecturas novas, in quibus non glossant glossas sed glossarum glossas.”⁷⁰ Annyi igaz, hogy a bartolista irányzat dogmatikussá vált. A francia humanista irány megalapítója, Cujas (1522–1590) metszően bírálta a kommentátorokat, akik „verbosi in re facili, in difficili muti, in angusta diffusi”. Rabelais pedig a maga népies humo-

⁶⁶ Wieacker i. m. 39–40. l.; Kunkel i. m. 9–13. l.; H. Lange: „*Alteri stipulari nemo potest*” bei Legisten und Kanonisten. ZRG Rom. Abt. 73 (1956) 278–306. l.

⁶⁷ Még Marton Géza művében (*A római jog elemeinek tankönyve*, 39. l.) is.

⁶⁸ Wieacker i. m. 36. l.; Stelling–Michaud, *Bologne* 72–73. l.

⁶⁹ Stelling–Michaud, *Bologne* 74. l.; S. Riccobono: *Mos italicus e mos gallicus nella interpretazione del Corpus Juris Civilis*. Acta Roma II. köt. 377–398. l.; Coing: *Die Anwendung*... Studi Koschaker I. köt. 71–97. l.

⁷⁰ Idézi H. Rashdall: *The universities of the middle ages*. I. köt. 2. kiad. Oxford, 1936. 257. l., 1. jegyz.

rával nevéen nevezte azt az anyagot, amellyel a glosszátorok bemocskolták a római jog díszköntösét.⁷¹ A humanisták támadták a jogászok rossz szakmai latinságát és a görög nyelv elhanyagolását is, maguk pedig korán elkezdték az eredeti források kutatását (Lorenzo Valla, Angelo Poliziano stb.). Hatásukra megindult a jogtudomány reneszánsza is, mely visszatért az eredeti forrásokhoz, az oktatást ismét kapcsolatba hozta a filozófiával, és kiöntötte az *absynthius Accursianus* kelyhét.⁷²

Mindabban, amit a humanisták és utódaik a kommentátorokra mondtak, sok igazság van. De ha nincs kommentátor-iskola, ha nem alakítja a klasszikus római jogot a gyakorlat igényeihez, ha nem tanítja meg a messze földről jött diákokat „a jogtudomány nyelvére” (Dahm), akkor a római jog sohasem vált volna Nyugat- és Közép-Európa anyajogává. Még a mai jogtudomány is sokkal adósa ezeknek az annyit gyalázott mestereknek, akiknek talán éppen fogyatkozásai tettek a legtöbbet a recepció érdekében. A glosszátorok és a kommentátorok működése ugyanis mindössze érdekes tudománytörténeti probléma lenne anélkül az egész Európát átfogó hatalmas folyamat nélkül, mely az általuk feldolgozott jogrendszert minden országban ismertté, egyes területeken pedig kötelezővé tette. Minthogy ez a folyamat országonként, sőt tartományonként más-más módon és eltérő eredménnyel zajlott le, újabban kezd kimenni a gyakorlatból a „recepció” műszava, és inkább a római jog elterjedéséről, hatásáról, befolyásáról beszélnek.⁷³ Recepció ugyanis egy jogrendszer hivatalos átvételét jelentené, s ez a műszó túlságosan leszűkítené a sokágú és sokrétű folyamatot.

Az utóbbi évtizedek kutatásának talán legjellemzőbb vonása, hogy a római jog hatását európai keretben tekinti át. Erre törekedett már a húszas években egy széles körű közönségnek szánt összefoglalásban Meynial, és még előtte a már említett Vinogradoff, aki a nehéz kérdést bámulusos könnyedséggel és élvezetesen dolgozta fel.⁷⁴ De csak Koschaker utolsó nagy műve: az „Europa und das römische Recht” tette ezt a kérdést központi problémává. Nálunk a német jogtudománynak sokáig

⁷¹ Calasso, *Medioevo* 594—595. l.; Koschaker, *Europa* 110. l.—Rabelais más helyütt (*Pantagruel*. 10. fejj.) Accursiust és utókait vén szamaraknak, nagy marháknak, bolondoknak titulálja, akik kevesebbet tudnak a filozófiából, mint az ő öszvére.

⁷² Wieacker i. m. 42—44. l.

⁷³ Így határozott az IRMAE központi bizottsága is.

⁷⁴ E. Meynial: *Roman law*. (The legacy of the middle ages, Oxford 1926) 363—400. l.; Vinogradoff i. m.

egyedül uralkodó volta szinte begyökerezette azt a nézetet, hogy a „receptio” elsősorban német jelenség; most maguk a német kutatók adnak rá példát, hogy a római jog elterjedését európai távlatban kell vizsgálni. Persze észre kell vennünk azt a tendenciájukat, hogy Európa fogalmát leszűkítik, kizárva belőle Bizáncot és a bizánci jog hatását feltüntető országokat.⁷⁵ Ezzel szemben a tárgyilagosság megköveteli annak hangsúlyozását, hogy a késő római, justinianusi jog egész Európának közös kulturális öröksége.⁷⁶ Hatásának kérdését valamennyi európai országra nézve fel lehet tenni (nem is szólva most Dél-Afrikáról, Kanadáról stb.). Még többről van szó az Appenin-félsziget vonatkozásában; Itália volt ugyanis a késői római jog megújításának igazi területe, és a szokásjogban úgy-ahogy mindig fenntartott rendszer a kommentátorok idejétől kezdve az egész félsziget közös jogává (*ius commune*), a változatos helyi szabályozásokat (*ius particulare*) összefogó egységgé terebélyesedett.⁷⁷

A másik szempont, amelyet újabban nyomatékkal emelnek ki, az, hogy a középkorban Európa-szerte elterjedő és ható rendszer nem a római jog volt, tehát a klasszikus római jogászok műve vagy a justinianusi törvénykönyvek anyaga, hanem valami más. Így Engelmann munkájának már címében is kifejezett alapgondolata, hogy a római jogtudomány és jogtan (*Rechtslehre*) vagy a jogi kultúra (*Rechtskultur*) született újjá Itáliában, a németek pedig elsősorban az olasz igazságügyi jogot (*Justizrecht*) fogadták be.⁷⁸ Az utóbbi felfogásra nagyon találó az ifjú Marx megjegyzése arról, hogy „az anyagi jognak megvan a maga szükségyszerű, veleszületett per-formája”, és hogy „egy szellemnek kell lennie annak, amely a pert és a törvényeket áthatja, mert a per csak a törvény életmódja...”.⁷⁹ Valóban úgy áll a helyzet, hogy a római anyagi és eljárási jog befogadása a Német Birodalomban egyidőben történt meg, a kettő kölcsönösen feltételezi egymást;

⁷⁵ Így Koschaker, *Europa* 6. l.; Genzmer: *Il diritto romano...* 6. l. Marxista kritikájuk J. Baszkiewicz: *Uwagi o uniwersalizmie i koncepcji suwerenności państwowej w feudalnej teorii politycznej (do początku XIV wieku)*. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 7/2 (1955) 9–54. l., különösen 11. l.

⁷⁶ Ez a régebben — Századok, 96 (1962) 692. l. — tett megállapításom megerősítésre talált Móra Mihály közleményében: *A római jog szerepéről a hazai jogtörténetben*. Századok, 97 (1963) 1390. l.

⁷⁷ Calasso, *Medioevo* (607–628. l.) ennek a tételnek az illusztrációja, a többi országról csak röviden szól.

⁷⁸ Engelmann, *Wiedergeburt* 3–4, 17. l.

⁷⁹ Marx: *Viták a falopási törvényről*. Marx–Engels Művei I. köt. Budapest, 1957. 145. l.

a „jogi kultúra” fogalma pedig még a polgári kritika szerint is túlságosan cseppfolyós.⁸⁰ Wieacker az előbbihez hasonló felfogást képvisel; szerinte sem a római jogot fogadta be a Német Birodalom, hanem az itáliai és a francia egyetemeken a justinianusi törvénykönyvek alapján kidolgozott „európai jogtudományt”. A germanisták régi nacionalista panaszaival szemben — s ennyiben helyesen — hangsúlyozza, hogy nem valamilyen idegen test hatolt be a német jogéletbe, hanem ez asszimilálta az itáliai és francia jogtudományt; a „receptió” helyett tehát inkább a német jogélet „tudományossá válásáról” kell beszélni.⁸¹ Az ő felfogására annyit jegyezhetünk meg, hogy világosan kifejeződik benne a mai német idealista filozófia hatása, tehát velejében szellemtörténeti nézet. Számunkra is használható magja az, hogy a római jog nem klasszikus vagy posztklasszikus alakjában, hanem a glosszátorok és kommentátorok tudományos feldolgozásán keresztül terjedt el és hatott Európa-szerte. Ebből az is következik, hogy ebben a bonyolult folyamatban a klasszikus elemeken kívül a hűbérjogi és kánonjogi intézmények is szóhoz jutottak.

A dekretisták és dekretalisták

A középkori jogtanításban az egyházjog legalább annyira fontos szerepet játszott, mint a római jog. Ez volt a klasszikus ókor öröksége s a jövő burzsoá jogrendszereinek alapja, de amaz a java középkorban fölébe kerekedett, s az egyetemeken is a hallgatók nagyobb részét hódította el. Erejének és gyöngeségének ugyanaz a magyarázata: egy hatalmas szervezetnek volt a joga, mely az egész keresztény világra érvényes szabályokat alkotott, s ezeket bíróságai útján ki is kényszerítette. A kánonjog jellege nem vitás: „A papok kezében a politika és a jogtudomány — mint valamennyi többi tudomány — pusztán a teológia ágazata maradt, és ezeket is a teológiában érvényes elvek szerint kezelték.”⁸² A szervezet megingásával és részekre töredezésével, vagyis a reneszánsz és később a reformáció hatá-

⁸⁰ Genzmer i. m. ZRG Rom. Abt. 61 (1941) 280—284. 1.; fenntartással él Engelmannal szemben Móra Mihály is egy könyvismertetés kapcsán, Századok, 74 (1940) 335. 1.

⁸¹ Wieacker i. m. 65—66. 1.; hasonló Kunkel felfogása is, i. m. Studi Koschaker I. köt. 19.

⁸² Engels: *A német parasztháború*. Marx—Engels Művei. VII. köt. 334. 1.

sára, a kánonjog is elvesztette erejét és egyetemességét, míg a középkorban tovább épített római jog a termelőerők fejlődése következtében egyre szélesebb körben érvényesült.

Római jog és egyházjog — az *utrumque ius* — képviselőiknek anyagi és presztízszokokból folytatott gyakori vitái ellenére is szoros szövetségben állott egymással. Nem beszélve a késő római császárságról, mely a milánói ediktum óta — néha nagyon is terhes — védelmébe vette az egyházat, a kereszténységnek és a római jognak benső kapcsolata a nyugati birodalom bukása után is fennállott. Róma felfogása szerint az egyháznak mind intézményei, mind klerikusai továbbra is a római jog szerint éltek. A Lex Ribuarica (i.sz. 633/634) is kijelentette a híres elvet: „Ecclesia vivit lege Romana.” Amíg a klerikusok többsége a római lakosságból került ki, ez megfelelt a gyakorlatnak is, de Galliában a VII., Itáliában a VIII. század óta háttérbe szorult. Az intézmények tekintetében az elv a belső szerkezeti változások következtében vált tárgytalanná. Bár az 500 körül keletkezett egyházi jogszabálygyűjteményt (*Dionysiana*) Hadrianus pápa 774-ben Rómában átadta Nagy Károlynak (ezért *Dionysio-Hadriana*), s a császár a 802-i aacheni birodalmi gyűlésen a frank egyház *Codex canonum* a gyanánt ismertette el, a gyakorlatba nem ment át. Amikor Jámbor Lajos elrendelte: „Ut omnis ordo ecclesiarum secundum legem Romanam vivat”, ez alkalmasint csak Felső-Itáliára vonatkozott, és ott sem szabad túlbecsülni a gyakorlatra tett hatását.⁸³

A Karolingok birodalmának felbomlása után, a tomboló feudális anarchia közepette a klérus megpróbálta régi szabályainak összegyűjtésével menteni a menthetőt. A germán intézményekkel szemben a római jog ebben is segítségére volt. A bolognai megújulás előtti korszakról írta John Selden, a XVII. század nagynevű angol jogásza, hogy a papok Theodosius és Justinianus sokszor ellentmondó szabályaiból, valamint a kánonokból „a törvények csodálatos szatíráját” hozták létre, hogy a maguk hasznára becsaphassák és kifoszthassák a laikusokat.⁸⁴ A IX.

⁸³ H. E. Feine: *Vom Fortleben des römischen Rechts in der Kirche*. ZRG Kan. Abt. 42 (1956) 14–17. l.; H. E. Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche*. 4. kiad. Köln—Graz, 1964. 151. l. és irodalom 153. l.

⁸⁴ „Adeoque satyram legum mirandam ex duplici hoc genere et Canonico seu Pontificio ad laicos pro re nata ac more suo suumque in commodum fallendos, intricandos, emongendosque composuere.” *Joannis Seldeni ad Fletam Dissertatio*. Cambridge, 1925. VI. fejt. 1. szak. 88. l.

század derekán a reimsi egyházmegye reformra törekvő papsága megalkotta a középkornak talán legnagyobb sikerű hamisítványát, a Pseudo-Isidori Dekretálisokat. A legrégebbi pápák és zsinatok szájába adott egyházi jogi szabályokat századokon át hiteleseknek tartották, jelentős részük bekerült Gratianus Decretumába is.⁸⁵ A Codex Theodosianusnak az egyházra nézve kedvező szabályai is helyet kaptak a gyűjteményben. A XI. században a világi uralom ellen küzdő reformpápaság hasznos támaszra talált Pseudo-Isidorusban. Gratianusig még számos egyházi jogi gyűjtemény jött létre (Prümi Regino, Wormsi Burchard, Luccai Anselmus, Sutrii Bonizo, Chartres-i Yvo), de a germán jogfelfogás uralmának csak a kanonisztika megalapítója, Gratianus tudott véget vetni.⁸⁶

Közismert tény, hogy az investitúraharcban győztes pápaság igényeit és a felvirágzó skolasztika követelményeit egy bolognai kamalduli szerzetes, Gratianus mester elégítette ki. 1140 körül közzétett műve, a *Concordia discordantium canonum*, később röviden csak *Decretum*, addig hallatlan tekintélyre tett szert. Az eredeti és hamis egyházi jogi szabályokból összegyűrt mű módszere elárulja a bolognai iskolát: szerzője „általános jogtételeket állított fel (distinctiones), jogeseteket talált ki (causae), és jogkérdéseket vetett fel (quaestiones), melyeket forráshelyekkel (auctoritates, capitula) támasztott alá”⁸⁷ Természetesen a módszer mind a római jogászok, mind Gratianus a skolasztikától vették át. A római jogi elemek száma nem nagy: kb. 200 fragmentumot találunk a Decretum 46 helyén, de egyesek (Vetulani, Rambaud-Buchot) felfogása szerint ezeket is egy romanista munkatárs szolgáltatta a szerzőnek. Az utat Gratianus mester mégis kijelölte; nyomában megindult a germán elemekkel (a javadalom beneficiális jellege, a saját egyház stb.) terhelt egyházi jognak a római jogból vett szabályokkal való kiegészítése, vagy inkább az eddigi kánonjogi normáknak a közhatalom és a *plenitudo potestatis* alapján álló civiljog szerinti átértelmezése. A klasszikus kánonjognak jó két évszázadra tehető virágkorá-

⁸⁵ Feine: *Kirchliche Rg.* 154–157. I. — Pseudo-Isidorustól számítja „a kanonisztika harcok tudományát” H. v. Schubert: *Der Kampf des geistlichen und weltlichen Rechts*, Sitzungsberichte der Akademie Heidelberg, Philologisch-historische Klasse 1926–27/2, 30–31. I.

⁸⁶ Klasszikus feldolgozásuk P. Fournier—G. Le Bras: *Histoire des collections canoniques en Occident depuis les fausses décrétales jusqu'au Décret de Gratien*. I—II. köt. Paris, 1931—32.

⁸⁷ Feine: *Kirchliche Rg.* 276. I.

ban a római joggal egyenrangú szabályrendszer épült ki és vált kötelezővé a keresztény Európában.⁸⁸

Alig élte meg a bolognai civiljogi oktatás első küzdelmes évtizedeit, vetélytársként — vagy szövetségesként — melléje sorakozott a kánonjog tanítása. A legisták mellett az egyház támogatásával felnőttek az új mesterek, a kánonisták. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a *Decretum* első bolognai magyarázóit, a dekretisták ugyancsak a glossza módszerével nyúltak hozzá a Gratianus-összefoglalta joganyaghoz. Műfajaik között első helyen áll a párhuzamos vagy ellentétes helyeket idéző, utóbb szavakat magyarázó és elemző, majd az ellentétek feloldására is vállalkozó *glossza*. A XII. század derekától kezdve Paucapalea, Rufinus és Stephanus Tornacensis (Etienne de Tournai) tollán a glosszakészítés az anyaggyűjtés stádiumából a jogmagyarázat, a kommentálás szakaszába lépett. Végül a glosszák összefüggő magyarázóvá, komentárrá dagadtak. Mellettük már a Gratianus-tanítvány, Paucapalea munkásságában feltűnt a *summa*: egy-egy gratianusi *distinctio* vagy *causa* címeinek rendszeres összefoglalása; a kánonistáknál ez a szövegtől elkülönülő, önálló magyarázatot is jelentette (*apparatus*). A műfaj az 1210-ben elhunyt Huguccioval érte el tetőpontját. Ezenkívül a dekretisták foglalkoztak egy-egy főfogalomnak ellentétes jegyek segítségével való felbontásával (*distinctio*), illetve az ellentétek feloldásával (*solutio contrariorum*), egy-egy fejezet tartalmának kivonatolásával (*casus*), rövid szabályok szerkesztésével (*notabilia*), szabályok összeállításával, megszorításaikkal együtt (*brocarda*), valamint kérdések felvetésével és megoldásával (*quaestiones*). Mint a civilisták közt Azo, a kánonjogi glosszátorok sorában Johannes Teutonicus (megh. 1245) alkotta meg az iskola tudásanyagát összefoglaló, messze kiható művet (*glossa ordinaria*); ezt nem sokkal utóbb Bartolomeus Brixiensis dolgozta át.⁸⁹

Ha a dekretisták módszereiket a teológiától és a skolasztikus filozófiától kölcsönözték is, nem vonhatták ki magukat a civiljogi oktatás hatása alól. Csak néhány példa: Laborans bíboros,

⁸⁸ Uo. 276. 1. 2. jegyz. és uő idézett cikke, ZRG Kan. Abt. 42 (1956) 20–22. 1. — Gratianus tanulmányozásának legújabb eredménye az 1952-i bolognai kongresszussal megindult, *Studia Gratiana* c. gyűjtemény (I. kötete Bologna, 1953).

⁸⁹ St. Kuttner: *Repertorium der Kanonistik (1140–1234)*. Prodomus corporis glossarum. I. köt. Città del Vaticano, 1937. 2–9, 123–124, 208–211, 229, 232–233, 239, 243–244. 1.; Stelling-Michaud, *Bologne* 60. 1.; Feine: *Kirchliche Rg.* 279–280. 1.; bőséges irodalomjegyzék 1963-ig bezárólag uo. 280–283. 1.

Gratianus bíboros és Stephanus Tornacensis Bulgarus tanítványai voltak, Johannes Teutonicus, Tancredus, Goffredus de Trano és Sinibaldus Fliscus (később IV. Ince pápa) Azót hallgatták. Az 1197-ben elhunyt Bazianus mint világi civiljogot, mint klerikus kánonjogot tanított. Accursius és Jacobus Balduini számos jeles egyházjogászt vezetett be a római jogba.⁹⁰ A kánonisták nem nélkülözhatték a civiljogi ismereteket, mint-hogy ennek formái és intézményei át- meg áthatották az egyházjogot is. Pápák és kánonjogászok nemegyszer mint szubszidiárius jogrendszert idézték. Ami az egyetemi oktatást illeti, a két-féle előadások egyidőben folytak, így mindkét jogból csak úgy lehetett képesítést szerezni, ha valaki — legalább kilenc év befektetésével — egymás után hallgatta a kötelező tárgyakat. Az említett Bazianus volt az első, aki sorra mindkét jog doktorátusát megszerezte. A XIII. században már természetessé vált a két jognak két fakultáson történő, párhuzamos tanítása, és Bolognából szélében elterjedt a *doctor in utroque iure* magas tudományos képesítése. Azt azonban, hogy mindkét jogrendszerből egyszerre lehessen doktorálni, csak a XIV. században engedték meg a páduai és montpellier-i egyetem statútumai.⁹¹

„Canonum peritus nisi iuris civilis scientia instructus sit, inter rudes et imperitos numeratur.” A bolognai hallgatók közt általános mondással szemben a kánonjogi tudás nem tartozott szükségképpen a civilisták poggyászához.⁹² Bár műveikben a XII. század utolsó harmadában működő Johannes Bassianus óta figyelembe vették, s Accursiusnak szép kánonjogi könyvgyűjteménye is volt, a nagy hírű Johannes Andreae (megh. 1348) a dekretalisták mestere, Dinus civilista professzor és az egyházjog viszonyát így jellemezte: „... ius nostrum, cuius Dinus fuit inscius.” A késői XIII. században divattá vált a legisták között a kánonjogi szabályok nem tudásával dicsekedni. Különösen az orléans-i egyetemen — melynek hallgatói és tanárai elvben klerikusok voltak — szóltak becsmérlően a dekretálisokról olyan mesterek is, mint Jacobus de Ravanis és Petrus de Bellapertica. Azt tartották, hogy a kánonisták képtelenek a *ius civile* kérdéseinek megoldására, de nem tudják elviselni, hogy ne nekik legyen igazuk.⁹³ Ez a szakmai féltékenységből eredő torzsalkodás nem

⁹⁰ Kurtscheid i. m. Acta Roma II. köt. 333—334. l.; Trusen i. m. 18. l. 30. jegyz.

⁹¹ Kurtscheid i. m. Acta Roma II. köt. 335—338. l.; Trusen i. m. 24. l. 10. jegyz.

⁹² Idézi Stelling-Michaud, *Bologne* 60. l.

⁹³ Genzmer i. m., *Etudes Le Bras* 1217—1218. l.

változtat azon a tényen, hogy mindkét egyetemes jogrendszer az európai országok uralkodó osztályainak szolgálatában állott, s az esetek többségében egyetértve támogatta az isteni eredetűnek tekintett feudális rendet.

Az egyház számára nem a civilisták alkalmi nyilatkozatai jelentették az igazi veszélyt, hanem előadásaik nagy vonzereje. Pierre de Blois írta egy barátjának, hogy (1160 körül) római jogot tanult Bolognában, majd Párizsba ment teológusnak. Ez nagy áldozatot jelentett számára, mert nagyon szerette Bolognát, és a világi jog lebilincselte „urbanításával”. De most már csak üres óráiban olvassa a Codex és a Digesta szövegét, mert a jogtanulás sok veszéllyel jár a klerikus számára: egész embert kíván, elvonja őt a lelkiektől, elfordítja az isteni dolgoktól.⁹⁴ Ugyancsak a XII. század utolsó harmadában hagyta el Daniel de Morley Párizst, ahol szerinte „csak a jogi tanulmányok és felfuvalkodott tudatlanság uralkodnak”, és visszatért Toledóba, hogy igazi filozófusokat találjon.⁹⁵ Az egyháznak, mely a pápától a legkisebb apátig világi birtokokkal és hatalommal rendelkezett, égető szüksége volt képzett jogászokra; ezért panaszolta már Roger Bacon (1214–1294), hogy a római kúriában többre becsülnek egy jó jogászt egy jó teológusnál.⁹⁶ De mivel az anyagi haszonnal járó jogi foglalkozás eredetileg ellenkezett a papság hivatásával, a XIII. században a szószékről, valamint a szatirikus irodalomban is keményen ostromozták a klerikusok pereskedő hajlamait s a jogvégzett papok dús javadalmait. Egy korabeli francia szatirikus vers szerint a Bolognát járt klerikus mint ügyvéd, mint perlekedő (*fort avocat, fort plaideor*) tér haza; minden fortéllyal felszerelve becsapja és perekbe húzza be az embereket.⁹⁷ Az ilyen nyilatkozatok megértetik velünk a jog — elsősorban a civiljog — tanulására vonatkozó egyházi tilalmakat.

⁹⁴ Idézi Fitting: *Die Anfänge...* 127. l. b) jegyz. — A jogászok XII. század végi kritikájára lásd J. W. Baldwin: *Critics of the legal profession: Peter the Chanter and his circle*. Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law. Città del Vaticano, 1965. 249–259. l. — Justinianus törvénye a kárhozatba visz: idézi Périès i. m. 91. l.; a megfizethető ügyvédek ostromozta, idézi E. Genzmer: *Hugo von Trimberg und die Juristen*. Studi Koschaker I. köt. 299. l.

⁹⁵ Paré—Brunet—Tremblay fent i. m. 167. l. 1. jegyz.; a szöveg Le Goff i. m. 23–24. l.

⁹⁶ Genzmer i. m., *Études Le Bras* 1216–1217. l.

⁹⁷ Stelling-Michaud, *Bologne* 126. l.; Genzmer i. m., Studi Koschaker I. köt. 298. l., és 302 l. 2. jegyz. Périès i. m. 21–22. l. — A bolognaiak rossz hírére idézhetnők Dantét, aki a csalók helyén, Rondabugyrodiban Venedico Caccianemico szájába a következő szavakat adja: „S nem

Már 1131-ben megtiltotta a reimsi zsinat a szerzeteseknek és reguláris kanonokoknak, hogy „nyereségvágyból” világi jogot és orvostudományt tanuljanak; 1139-ben a második lateráni zsinat az egész egyházra kiterjesztette, 1163-ban a tours-i zsinat megismételte a szabályt.⁹⁸ A Dél-Európában rohamosan terjedő kathar eretnekség ellen az egyháznak képzett teológusokat kellett csatasorba állítania; nem nézhette el azt, hogy a klerikusok színe-java mint jogász érvényesüljön. III. Honorius híres *Super speculam* dekretálisában (1219)⁹⁹ véget vetett a római jog oktatásának Párizsban, holott eddig ez volt az egyetem fő vonzóereje. Kiközösítés mellett megtiltotta a civiljog tanulását a szerzeteseken kívül a világi papság lelkigondozásra és helybenlakásra (*residentia*) kötelezett rétegeinek is. Későbbi hiteles értelmezés szerint a tilalom nem terjedt ki a kisebb rendekben levő klerikusokra. A párizsi római jogtanítás megszüntetésének az volt az indokolása, hogy a francia király törzsbirtokán (*in Francia*, azaz az Ile de France területén) és némely más tartományban a világiak nem élnek a római császárok törvényeivel, s alig merül fel olyan szentszéki ügy, amelyet ne lehetne a kánonjog alapján eldönteni. Célját pedig abban jelölte meg a pápa, hogy behatóbban foglalkozzanak a szentírással. Az az elterjedt nézet, hogy a dekretálist II. Fülöp Ágost kérésére adta volna ki, alkalmasint Szép Fülöp belemagyarázása; a francia szuverenitást védelmező király nehezen tudta elviselni, hogy egy pápa magától avatkozott be a párizsi egyetem működésébe.¹⁰⁰

Történelmi távlatban III. Honorius rendelkezésének aránylag csekély hatása volt. IX. Gergely 1231-ben újabb bullát adott ki a párizsi egyetem számára (*Parens scientiarum*), mely hallgatott a tizenkét évvel előbbiről, és lehetővé tette — diszpenzáció esetén — a római jog tanárainak (*leges legentes*) működését. Négy évre rá a pápa kifejezetten megengedte a római jog oktatását és hallgatását Orléans-ban, kivéve a káptalani méltóságok viselőit és a lelkipásztorkodó (*curatus*) papokat. Valószínűleg

vagyok itt Bolognából egyetlen, / sőt van itt földim annyi, mint a tenger; / nem mond *sipát* (= si puo, Bologna vidéki tájszólás) az egész kerületben / Savena s Reno közt ma annyi ember; / gondoldj a bolognai kapzsiságra / s aztán egyéb szavam elhinni nem kell.” Pokol XVIII, 58–62, ford. Babits Mihály. *Dante összes művei*. Budapest, 1962. 618. l.

⁹⁸ *Extra* 3, 50, 3 (Ne clericus...).

⁹⁹ Uo. 5, 33, 28.

¹⁰⁰ Kurtzschoid i. m. *Acta Roma* II. köt. 339. l.; Stelling-Michaud, *Bologne* 125–126. l.; Trusen i. m. 13–16. l.; Genzmer i. m., *Studi Koschaker* I. köt. 302–306. l.

itt működtek tovább a Párizsból kiűzött mesterek, míg a fővárosban azontúl csak kánonjogi fakultás maradt. A kar már 1267-ben a tanárok (*doctores*) testülete volt, évenként választott dékán vezetése alatt, 1271-ben külön pecsétet is kapott. A tudományos fokozatokat (*baccalaureatus, licentia, doctoratus*) a kar gyakorlatilag maga adományozta.¹⁰¹ A civiljogi oktatás újabb sikere volt, amikor 1255-ben a salamancai egyetem klerikusai kaptak felmentést — a szerzetesek kivételével — a tilalom alól; a pápai alapítású római egyetemen 1285-től kezdve csak a püspökök, apátok és szerzetesek nem tanulhatták a civiljogot.¹⁰² De még Párizsba is visszaszivárogtak a legisták; a XIII. század közepétől kezdve számos adatot találtak arra vonatkozóan, hogy a civiljog hallgatói, sőt tanárai is — bár külön fakultás nélkül — működtek az egyetemen, s a századfordulóra számuk még megszorodott.¹⁰³ 1336-ban az egyetem olyan szabályt alkotott, mely szerint senki sem kaphatott tudományos (kánonjogi) fokozatot, ha előzőleg három évig nem hallgatta a római jogot valamelyik egyetemen.¹⁰⁴ Végül számunkra sem közömbös, hogy az 1254-re keltezett *Dolentes*-bulla, mely a szokásjoggal élő országokban (így Franciaországban, Angliában és Magyarországon) általában eltiltotta volna a justinianusi törvénykönyvek oktatását, minden bizonnyal a hazai jog érdekében készült angol hamisítvány.¹⁰⁵

A pápaság egyes képviselőinek a római jog kiszorítására irányuló törekvése tehát nem járt sikerrel, sőt hamarosan visszakozáásra kényszerültek. A XIII. század francia és angol irodalmában több utalást találunk arra, hogy a klérus továbbra is lelkesen tanulmányozta a régi Róma jogrendszerét. „Cupida

¹⁰¹ Irsay, *Univ.* I. köt. 131—132. l.; Périès i. m. 10—11, 98—107. l.; Genzmer i. m., *Studi Koschaker* I. köt. 305. l.; Stelling-Michaud, *Bologne* 127. l.; Trusen i. m. 17. l.

¹⁰² Kurtscheid i. m. 340. l.

¹⁰³ Gouron i. m. *Recueil* 5 (1966) 22. l. 244. jegyz.

¹⁰⁴ Ezt 1370-ben hatályon kívül helyezték. Stelling-Michaud, *Bologne* 127. l. 3. jegyz.; Trusen i. m. 17. l.

¹⁰⁵ Stelling-Michaud, *Bologne* 127—128. l. és irodalmi utalásai; Genzmer i. m., *Studi Koschaker* I. köt. 304. l. — A régebbi irodalomban elsőnek G. Digard: *La papauté et l'étude du droit romain au XIIIe siècle à propos de la fausse bulle d'Innocent IV „Dolentes”*. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 51 (1890) 381—419. l. mutatta ki a *Dolentes* hamiságát. A két újabb tanulmány, W. Ullmann: *Honorius III and the prohibition of legal studies*. *The Juridical Review*, 1948. 264. sköv. I. és St. Kuttner, *Papst Honorius III. und das Studium des Zivilrechts*. *Festschrift für Martin Wolff*. Tübingen, 1952. 79—101. l. nem volt hozzáférhető számomra.

facultas iuris civilis trahit multitudinem clericorum” — írta Roger Bacon.¹⁰⁶ Egy korabeli svájci író pedig azt panaszolta fel, hogy Hippokratésznek és Justinianusnak több a tanítványa, mint Krisztusnak.¹⁰⁷ Ez a jelenség nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy az egyház teológus-utánpótlása megfogyatkozott, hanem ezen felül olyan ideológiával itatta át a klerikusokat, mely a császár tekintélyét mindenek fölé helyezte. A *Habita authentica* kiadásának Barbarossa Frigyes császár és a bolognai jogászprofesszorok együttműködése volt a háttére, II. Frigyes pedig a letételét kimondó pápával szemben arra hivatkozott, hogy ő *princeps legibus solutus*, akit a törvénynek alávetni nevetséges próbálkozás lenne (1245).¹⁰⁸ A klérus civiljogi tanulmányai hozzájárultak az egyház személyzetének laicizálásához abban az évszázadban, mely — elsősorban a gazdag kereskedővárosokban — megérlelte a századforduló antiklerikális harcainak feltevéleit. Az itáliai kommunák pl. kizárták a közéletből, majd alávetették a város törvényeinek. Azok a „klerikusok”, akik a kommunák írásbeli feladatait látták el, az egyház magasabb iskoláin tanultak, de már távolról sem voltak igazi egyháziak.¹⁰⁹

Az egyház a maga részéről mindent megtett a kánonjogban iskolázott jogászság sorompóba állítására. Az egyetemeken vitatéma volt, hogy a jogász vagy a teológus alkalmasabb-e az egyház vezetésére. Bolognai egyházjogtanárokból emelkedtek a pápai trónra a XII. és a XIII. században III. Sándor (Rolandus Bandinellus) és IV. Ince (Sinibaldus Fliscus), a következő század elején pedig Orléans két civiljogász professzora, Bertrand de Got és Jacques Duèse foglalta el (V. Kelemen és XXII. János néven) az egyház első méltóságát. Egyébként is a jogi képzettségű klerikus legalább olyan eséllyel pályázott dús egyházi javadalmakra, mint a teológus.¹¹⁰ Maga a kánonjog is hallatlan mértékben kifejlődött a „jog századában”, a tizenharmadikban. Gratianus után a jogász-pápák alatt számos pápai jogszabály (*decretalis*) jelent meg, s ezeket szorgos kezek öt egymást követő gyűjteményben (*compilationes antiquae*) tették hozzáférhetőkké. A dekretálisok első hivatalos gyűjteménye IX. Gergely kezdeményezésére 1234-ben készült el; mint a Gratianus *Decretumán*

¹⁰⁶ Kurtscheid i. m. 341. l.

¹⁰⁷ Stelling-Michaud, *Bologne* 128. l.

¹⁰⁸ Schubert i. m. 41—42. l.

¹⁰⁹ G. de Lagarde: *La naissance de l'esprit laïque au déclin du Moyen-Age*. I. köt. *Bilan du XIIIe siècle*. 2. kiad. Paris, 1948. 215. l.

¹¹⁰ Genzmer i. m., *Etudes Le Bras* 1216—1217, 1219. l.

„kívül járó” (*extravagantes*) szabályok összessége a művelt közvéleményben a *Liber Extra* nevet kapta. Jellemző, hogy a pápa a könyvet megküldte a bolognai és a párizsi egyetemnek, egyúttal eltiltva a régi gyűjtemények használatát. A dekretálisok bőven folyó forrása még két hivatalos összeállításhoz adott anyagot: az *Extra* öt könyvét egy hatodikkal kiegészítő *Liber Sextus* (1298) és az V. Kelemen kezdeményezte *Clementinae* (1317) köteteihez. Az utolsó már a klasszikus kánonjog korának végét jelzi; a további *Extravagantes* két magángyűjteményével együtt a felsoroltak 1500-ban jelentek meg először nyomtatásban, a *Corpus Juris Canonici* összefoglaló néven.¹¹¹

A pápai jogalkotás termékei hamarosan magyarázókra, feldolgozókra találtak a „dekretalisták” személyében. A XII. század alkonyán az öt „rég” gyűjteményt vették munkába az itáliai egyetemek tanárai; művüket — 1215 előtt — Tancredus foglalta össze *glossa ordinariájában*. A kanonisztika virágkora azonban a *Liber Extra* feldolgozásával köszöntött be. A dekretalisták művéből csak annyi maradt meg, amennyit Bartolomeus Brixienis (megh. 1258) említett glosszája magába olvasztott. Az *Extra* Bernhardus de Botone (megh. 1263), a további két hivatalos gyűjtemény Johannes Andreae (megh. 1348) személyében találta meg legnagyobb hatású feldolgozóját. A dekretalisták (az említettekén kívül Sinibaldus Fliscus, Henricus de Segusia—Hostiensis, Guilelmus Durantis és a későbbiek) tudományos műfajai megfelelték azoknak, amelyeket kortársaik, a római jogi kommentátorok alakítottak ki. A glosszákból összeállított terjedelmes *apparatus* vagy *summa* mellett az egyes kérdéseket felvető, boncoló és megoldó részletfeldolgozások (*distinctiones, summulae, notabilia, casus*) módszer és színvonal tekintetében méltán sorakoznak a kommentátorok hasonló művei mellé.¹¹² A feldolgozás hasonlóságát a jogtudósok rendelkezésére álló anyag is indokolta: ha a civilisták császári rendelkezéseket elemeztek és magyaráztak, a kánonisták a „mennyei imperátor”, a pápa terjedelmes jogalkotását fejtették ki. Kollégáiknál annyival voltak előnyösebb helyzetben, hogy azoknak szabályai csak *imperio rationis* találtak befogadásra, míg az ő tételeiket a középkori egyház teljes apparátusa kényszerítette ki *ratione imperii*.

¹¹¹ Feine: *Kirchliche Rg.* 283—290, 292—294. 1. és irodalmi utalásai; Calasso, *Medioevo* 400—407. 1.

¹¹² Feine: *Kirchliche Rg.* 290—292. 1. és irodalmi utalásai; Calasso, *Medioevo* 584—588. 1.

Visszatekintve: mind a római jog, mind a kánonjog több évszázados fejlődése során a spontán, kusza, szabadon feltörő kutatás a XIII. század folyamán eljut a felülről szabályozott, kódexekbe foglalt, tudományos hagyományoktól megkötött egyetemi nagyüzemig. A városról városra vándorló glosszátorok, a saját tekintélyük alapján dolgozó kánonisták tudásanyagát ebben a században foglalják össze a *glossa ordinaria* lapjain. Az utódok a világi és egyházi bíróságok gyakorlata felé fordulnak, a hagyományos joganyagot — a kánonjogban az *aequitas* fogalmának segítségével — a mindennapi élet szükségletei szerint alakítják. Szervezeti kereteik azonban megmerevednek, s a kölcsönös hódításról lemondva bizonyos munkamegosztásban egyeznek meg. „A római jog újbóli felfedezése munkamegosztást hozott létre a papok — a feudális kor jogtanácsosai — és a nem egyházi jogtudósok között.”¹¹³ Úgy látjuk, bizonyos *modus vivendi* is létrejött közöttük. Ezzel azonban a korai egyetemi mozgalom legértékesebb eleme, az oktatás és tanulás szabadsága ment veszendőbe. Kialakult és a XIV. századra egyeduralkodóvá lett az új egyetemtípus, mely a hatalom központosítására törő fejedelmeknek köszönhette létét, és a pápaságtól kapta szervezeti alapokmányát. A hallgatók szabad tömörüléséből alakult, *per consuetudinem* létrejött egyetemeket, melyeknek Párizs és Bologna voltak ragyogó mintaképei, az *ex privilegio* született intézmények váltották fel.¹¹⁴ Az egyébként szabadabb szemléletű Jacobus de Ravanis a Digesta alapján, a maga egyetemének kialakulásáról megfelelkezve, kijelentette: „*Nam collegium illicitum est, si non fuerit a superiore approbatum.*”¹¹⁵ Ezért most a XIII—XIV. század „felülről” létrehozott egyetemei felé fordulunk.

Az egyetemi jogtanítás

A középkor első egyetemei, mint láttuk, részben a kommunális mozgalom termékei. „Az egyetemek születése szoros összefüggésben áll a városiasodás mozgalmával.”¹¹⁶ A két nagy példakép: Párizs és Bologna egyaránt a gazdasági, társadalmi és kulturális

¹¹³ Engels: *A német parasztháború*. II. melléklet. A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. Budapest, 1949. 148. 1.

¹¹⁴ Irsay, *Univ.* I. köt. 133. 1.

¹¹⁵ Idézi Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 23. 1. 247. jegyz.

¹¹⁶ Irsay, *Univ.* I. köt. 51. 1.

átalakulás gyümölcse. Amint a felemelkedő városok a polgári szabadság jelszavát szegezik szembe az egyházi és világi nagyurak gyámkodásával, egyetemmé növvő iskoláikat is a feudalizmus kötöttségeitől való szabadulás, az anyagi és szellemi javak szabad forgalma, a kötetlen oktatás és tanulás vágya, a kollektív összefogás, a demokratikus szervezet jellemzik.¹¹⁷ A város politikájának egy-egy fordulata, az egyetemen belüli meghasonlás, valamilyen sérelmes intézkedés kiszakítják a mesterek vagy a hallgatók egy részét az *alma mater* kebeléből, elvándorlásra készítetik, s ezzel már meg is alakult az új egyetem egy másik városban. Maguk a mesterek is, a *licentia ubique docendi* birtokában, szívesen változtatják helyüket, s ahol felütik tanyájukat, új tanítványok gyűlnek köréjük, a tudomány új tűzhelye lobban fel. De ugyanilyen gyorsan le is hanyatlik egy-egy szép jövőjű *studium* a politikai és személyi momentumok kedvezőtlen alakulása folytán. Mint a délfancia jogi oktatás példáján láttuk, a városok egész sorában indul meg és szűnik meg a jogi ismeretek közlése, szinte függetlenül a hatósági elismeréstől: a pápától vagy a királytól kieszközölt alapítólevél esetleg évtizedekig hatástalan marad, vagy éppen évtizedekkel követi a spontán kifejlődött tanítás kezdetét.¹¹⁸

Ez a szervezetlen, szabad alakulás lezárul a XIII. század folyamán, s a délfancia példa tanúsága szerint 1320 táján sorra lehanyaglanak a felső támogatást nélkülöző oktató üzemek.¹¹⁹ Mielőtt Jacobus de Ravanis kijelentené a felsőség jóváhagyó aktusának szükségét, a „szokásjogi” egyetemek mellé felsorakoznak az uralkodók és a fejedelmek alapításai, melyeknek már távolról sem a szabad ismeretszerzés a céljuk, hanem konkrét politikai rendeltetésük van. Ebben is az abszolutizmus meghökkentően korai képviselője, II. Frigyes császár adja a példát. Hogy a kormányzás és igazgatás számára alkalmas emberek kiképzését biztosítsa, 1224-i körlevelében közli egyetemalapítási szándékát Nápoly–Szicília összes hatóságaival, a tudósokat jutalom és előmenetel ígéretével Nápolyba hívja, a Bolognában tanult Roffredus de Beneventót pedig odaküldi civiljogi professzornak; egyúttal megtiltja az ország lakosainak, hogy külföldön tanítsanak vagy tanuljanak. Az oktatásnak ugyan a pápa és a császár vizsállya hamarosan véget vet, maga Roffredus is

¹¹⁷ Paré—Brunet—Tremblay i. m. 74. l.

¹¹⁸ Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 23. l.

¹¹⁹ Irsay, *Univ.* I. köt. 133. l.; Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 24. l.

átpártol a pápához, de Frigyes 1239-ben újjászervezi az egyetemet, és egyebek között egy dekretalistát, két civiljogászt hív meg tanárnak. Halála után Konrád a lázadó Nápolyból Salernóba helyezi át, majd az első Anjou uralkodó, I. Károly 1266-ban ismét Nápolyban állítja vissza az egyetemet. A Frigyes-féle kiváltságokat az Anjouk nemcsak megújították, hanem ki is egészítették, Párizsból és Orléans-ból újabb tanárokat toboroztak. Így elérték azt, hogy a XIII. század utolsó tizedeitől kezdve államapparátusuk folyamatosan képzett jogászokat ölelt fel.¹²⁰

Ugyancsak határozott célja volt a toulouse-i egyetem megalapításának. Ezt pápai kívánságra 1229-ben a tartomány grófja hajtotta végre, hogy az albi eretnokség ellen a szellemi fegyvereket is harcba vethesse: „Pravos extirpat et doctor, et ignis, et ensis.” Itt állítottak fel először fizetett tanszékeket, szám szerint tizennyet; közöttük az *artes* és a teológia voltak túlsúlyban, kettő jutott a kánonjognak, míg a római jog egyet sem kapott. A pápa megadta a *studium generale* jellegét és az egyházi joghatóság kiváltságát; megengedte a Párizsban tilos arisztotelési természetfilozófia tanítását is.¹²¹ De akárcsak Nápolyban, itt sem indult meg zavartalanul az oktatás; jogtudósok nevével csak a század derekán találkozunk, nagyobb számban — legistákkal és kánonistákkal egyaránt — csak 1275—1280 táján.¹²² Avignonban viszont, ahol az egyetem alapítását VIII. Bonifác 1303-i bullájára vezetik vissza, az újabb kutatások szerint már a XIII. század derekától rendszeres civiljogi oktatás folyt.¹²³ Itt tehát egy spontán keletkezett egyetemet állított a maga szolgálatába a pápai politika. Az Ibér félszigeten a *reconquista* nyomában sorra keletkeztek — vagy újultak meg — az egyház és állam érdekét egyaránt szolgáló egyetemek: Coimbra, Salamanca, Palencia (mely utóbb eltűnt) és Valladolid. Az sem véletlen, hogy Kasztíliaiban, az erősen romanizált *Siete Partidas* cikkei között találjuk meg 1265-ben az első egyetemi törvényt (II. 31).¹²⁴ Hogy azonban a „felülről” kezdeményezett egyetemek is csak akkor indultak virágzásnak, ha a mesterek és hallgatók étellel töltötték meg az adott keretet, azt Lérida példája mutatja: az 1297-ben alapított aragóniai állami egyetemen csak 1315 után

¹²⁰ *Storia dell'Università di Napoli*. Napoli, 1924. 3—25. l.; Irsay, *Univ.* I. köt. 134—135. l. Vö. e fejezet 27, 28. sz. jegyzeteivel.

¹²¹ Irsay, *Univ.* I. köt. 137. l.

¹²² Gouron i. m. *Recueil* 5 (1966) 16—17. l.

¹²³ Uo. *Recueil* 5 (1966) 18—19. l.

¹²⁴ Irsay, *Univ.* I. köt. 138—143. l.; Genzmer: *Il diritto romano...* 23—24. l.

folyt érdemleges oktatás mind a római, mind a kánonjog területén.¹²⁵

A XIII–XIV. század fordulóján tömegesen alapítanak új egyetemeket (Róma, Perugia, Treviso, Avignon, Lisszabon, Lérida, Alcalá), másokat pedig újjászerveznek és kiváltságokkal ruháznak fel (Orléans, Montpellier, Angers, Cambridge).¹²⁶ Ez a fellendülés nem függ össze a filozófia vagy a jogtudomány fejlődésével, hiszen ezek már túljutottak virágkorukon. Az egyetemek számának növekedését H. Koller az egyházi reformmozgalommal hozza kapcsolatba, mely a vienne-i zsinaton (1317) jutott kifejezésre. Szerinte az új egyetemeknél a következő társadalmi tényezők működtek közre: a pápaság és a császárság, melyek nem adták fel világművelési igényeiket; a területük önállósítására törekvő tartományurak; a társadalom vezetését maguknak vindikáló lovagok, de legfőképpen a polgárok, akik az egyetemtől városuk felvirágzását remélték. Ezért az egyetem alapítására törekvő uralkodónak meg kellett oldania az új intézménynek udvarához való kapcsolását, az országhoz és főként annak egyházi fejéhez való viszonyát és az egyetem beépítését székvárosába.¹²⁷ Hogy a polgároknak régebben gyakran sikeres törekvései jeles tudósoknak városukba való csalogatására ez időben már meghiúsultak egy nagy hűbérúr segítsége és a pápa jóváhagyása nélkül, azt az a megható erőlködés mutatja, melyet Nîmes előljárói 1373-ban fejtettek ki — hiába. Nagy költséggel, fáradsággal követeket menesztettek a pápa és Anjou tartomány hercegének udvarába, Avignon és Montpellier egyeteméhez, de nem tudták elérni, hogy egy jó legistát vagy kánonistát állandó tanárnak megnyerjenek.¹²⁸

Közép-Európában Prága egyeteme, melynek példája a Német Birodalomra és a szomszéd országokra egyaránt kisugárzott, a századnak egyik döntő jelentőségű alapítása. II. Vencel már a XIII. század végén a római jog első nagy hullámával kapcsolatban gondolt egy teljes egyetem létrehozására, de tervét a bárók meghiúsították. Luxemburgi IV. Károly római és cseh király (a későbbi császár) véghez tudta vinni elődje szándékát. Kérésére VI. Kelemen pápa 1347-ben kiadta alapító bulláját,

¹²⁵ Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 22. 1.

¹²⁶ S. Stelling-Michaud: *L'histoire des universités au moyen-âge et à la renaissance*. XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports. I. köt. Stockholm, 1960. 97–143. 1.

¹²⁷ H. Koller: *Die Universitätsgründungen des 14. Jahrhunderts* (Salzburger Universitätsreden 10.) Salzburg—München, 1966. 6–10. 1.

¹²⁸ Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 10–12. 1.

melyben „minden megengedett fakultással” rendelkező, egyetemes érvényű fokozatokat és tanítási jogot nyújtó *studium generale*t hívott életre. Megvalósulásához szükség volt IV. Károly alapítólevelére is, melyben (1348) biztosította az intézmény anyagi alapjait, garantálta a diákok és tanárok szabad menetelét és jövetelét, továbbá megadta nekik mindazokat a kiváltságokat, amelyeket Párizs és Bologna hallgatói és mesterei élveztek. Mint az oklevél egyes passzusaiból kitűnik, fogalmazójának — Petrus de Vinea leveleskönyvének közvetítésével — a nápolyi és salernói egyetemek privilégiumai lebegtek a szeme előtt. Cseh királyi minőségében történt alapítását az 1349-i eisenachi diplomában Károly mint római király azzal tetézte meg, hogy lényegében a *Habita* kiváltságait terjesztette ki a prágai egyetemre. Megfelelő tanerők biztosítása után mind a négy fakultáson (teológia, kánonjog, orvostudomány és *artes*) megindult az oktatás; a tanárok ellátását erre szolgáló javadalmak és az egyetemet dotáló falvak jövedelme biztosította. A kancellár, Pardubici Arnošt prágai érsek, 1360-ban szabályozta az intézmény belső életét, a párizsi és bolognai minták alapján. Az egyetlen *universitas*ból 1372-ben vált külön a kánonjogi egyetem, melynek vezetésében a hallgatóknak több szavuk volt, mint a másokban. Párizsi mintára négy *natio* tömörítette a diákokat, ezek között a cseh „nemzet” (benne a magyar hallgatók is) 1409 óta három vokssal rendelkezett. Az alkalmanként római jogot is tanító jogi egyetem működésének 1419-ben a huszita forradalmi mozgalom vetett véget.¹²⁹

Az alapítás nagyralátó politikai célja, a székváros kiépítésével való összefüggése, az egyház közreműködése szembeszökő a prágai egyetem esetében. Alapítólevele mintául szolgált Krakkó, Bécs és nyilván Pécs esetében is. Hogy Krakkóban az új intézmény Nagy Kázmér politikai céljait volt hivatva szolgálni, nem lehet kétséges. De V. Orbán pápa ebben az esetben (mint utóbb az osztrák és a magyar alapításnál is) először látni kívánta, milyen jogi és gazdasági garanciákat nyújt az uralkodó és a város a *studium generale* számára. Legutóbb Vetulani mutatta ki, hogy az 1360-as években Kázmér király és Bodzanta krakkói érsek közt dúló viszály következtében az egyetem nem számíthatott az ordinarius támogatására; így nem volt lehetséges a teológiai kar megindítása sem. Ez a „krakkói precedens” lehetett

¹²⁹ M. Boháček: *Repertorium und Bibliographie für die Universität Prag bis 1500*. IRMAE Pars II, 7 e ee (1966) teljes irodalomjegyzékkel. — II. Frigyes példájának követésére lásd még Koller i. m. II. 1.

az oka annak, hogy a következő években létrejött bécsi és pécsi egyetemek is nélkülözték a teológiai fakultást. Krakkóban a király mind római, mind kánonjogi tanszékeket kreált, de 1400 előtt egyik tárgyat sem tanították itt.¹³⁰ Az egyetemet ekkor a prágai mesterek segítségével szervezték újjá, s azóta a szláv területek klerikusainak fontos kiképző centruma lett. Mint már kezdetben is a gnieznoi érsek irányítása alatt állt, az újjászervezés után is egyházi jellegű intézmény maradt. Szervezetének Párizs volt a mintája.¹³¹

Bécs talán még ékebben bizonyítja a tartományúr politikai céljait. IV. Rudolf herceg szétszórt területeinek jogi-politikai egyesítéséhez kívánta a külsőleg is nagyszerű egyetem segítségét. Hatalmas egyetemi várost akart alapítani, melyet várától csak egy fal választott volna el; egyházilag a várkápolnához szeretne volna kapcsolni az egyetemet, a rektor mellett a prépost joghatósága alatt. A három herceg aláírásával ellátott 1365-i alapítólevelet még ez évben követte a pápai bulla. A vár (Szent Istvánról nevezett) káptalanának gazdag javadalmakkal való ellátása kiegészítette az alapítást. A párizsi mintájú, négy nemzetre tagozódó egyetem (1366) azonban Rudolf halála után nem folytatta működését. III. Albrecht szervezte újjá 1384-ben, immár szerényebb alapokon, de — a pápa jóváhagyásával — teológiai karral kiegészítve. A jogi kar mindkét egyetemes jogrendszer oktatására rendezkedett be (*facultas iuris canonici et civilis*). A helyi nemesség és polgárság támogatása biztosította az egyetem virágzását, melyhez 1419 után a prágai jogtanítás megszűnése is hozzájárult. A professzorok számos közjogi-politikai értekezéssel szolgálták uruk céljait.¹³² A pécsi egyetem megalapítása időrendben és összefüggéseit tekintve ide kíváncsozunk; sajnos élettartama sokkal rövidebbre volt szabva, mint a szomszéd országok hasonló intézményeié.

¹³⁰ Összefoglaló munka Kovács Endre: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*. Budapest, 1964., további irodalom Csizmadia Andornál: *A pécsi egyetem a középkorban*. Budapest, 1965. *Studia Iuridica auct. Univ. Pécs* publ. 40. köt. 6. l. 24. jegyz. A szövegben idézett felfogásra A. Vetulani: *L'enseignement universitaire du droit à Cracovie d'après des desseins de Casimir le Grand. Etudes Le Bras* 381. sköv. 1. és Uő.: *A pécsi egyetem, valamint a krakkói és a bécsi testvéregyetemek alapításának körülményei*. Jubileumi tanulmányok. I. köt. Pécs, 1967. 21—51. l.

¹³¹ Irsay, *Univ.* I. köt. 184—185. l.

¹³² H. Baltl: *Repertorium und Bibliographie für die Universität Wien bis 1500*. IRMAE Pars II, 7 e cc (1966) gazdag irodalommal; Koller i. m. 11—13. l.

A Német Birodalom egyetemeinek alapítása — ha Prágát és Bécset nem számítjuk ide — két nagy időkörbe esik. A XIV. század végén és a XV. elején keletkezett Heidelberg, Köln, Erfurt, Lipcse, Würzburg és Rostock; a XV. század második felében Greifswald, Freiburg, Ingolstadt, Trier, Tübinga és Mainz; ide sorolhatjuk a bázeli alapítást is (1460). Az új intézmények létrehozói között a tartományi fejedelmeké és a városoké az oroszlánrész; a többség kizárólag a tartományurak műve, egy kisebb rész a városi polgárságé, egyeseknél pedig formailag a fejedelem az alapító, de a városok támogatják. A XV. század három legjelentősebb egyeteme közül (Lipcse, Köln és Erfurt) a két utóbbi városi jellegű, és éppen a városiak azok, amelyekben szabályszerű és tömeges római jogi oktatás folyik. A létesítés pápai alapítólevéllel kezdődik, ehhez alkalmanként a tartományúr és a császár privilégiuma is járul; a tanárok ellátását erre lekötött javadalmak (kanonokságok), ritkábban városi vagy fejedelmi támogatás biztosítják. Lipcse kivételével sehol sem *natiók*, hanem fakultások szerint tagolódnak ezek az intézetek; a jogászokat a közös római és kánonjogi fakultás fogja össze. Az első nagy alapítás, a heidelbergi (1386) világosan mutatja a létrehozó I. Ruprecht pfalzi választó politikai céljait, s azokat a taktikai lépéseket is, amelyeket az egyetem érdekében tennie kellett. Mindez arra vall, hogy a jogtudó értelmiség egyetemi képzése a tartományurak hatalmának elvi alátámasztását és a városok virágzását volt hivatva szolgálni.¹³³

A német egyetemek megalapításának első hullámába esik időrendben a leghosszabb élettartamú középkori magyar egyetemnek, az óbudának létrehozása is (1396). Közös vonása amazokkal, hogy a királyi székhelyhez kapcsolódott, és — Koller feltevése szerint — a budai polgárság támogatta az alapítást.¹³⁴ Ugyanebben az időben Kulmban a német lovagrend is megpróbált bolognai típusú egyetemet alapítani, de ez nem jutott túl a pápai bullán.¹³⁵ A tartományúr és a város közös akciójának

¹³³ Coing, i. m. IRMAE Pars V, 6. 17, 18, 21. §; Uő.: *Repertorium und Bibliographie für die deutschen Universitäten bis 1500*. IRMAE Pars II, 7 e bb (1966); Heidelbergre még Koller i. m. 13—15. l.

¹³⁴ Koller i. m. 10. l.

¹³⁵ H. Diener: *Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423)*. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 42/43 (1963) 265—284. l., melyre Mályusz Elemér ismertetése hívta fel a figyelmet: Századok, 100 (1966) 1344—1345. l. — A kulmi kudarcra és a többi állítólagos lovagrendi egyetemre lásd H. Blaese: *Rechtsschulen des Deutschen Ordens — eine Legende*.

eredménye végül a louvaini egyetem léte is. A franciaországi beháború megnehezítette a németalföldi fiataloknak a magasabb képezés megszerzését. Így IV. János brabanti herceg 1425-ben pápai bullát eszközölt ki, mely négy fakultásos egyetemet hozott létre (kánonjog, civiljog, *medicina* és *artes*), míg a teológiai kar hét évre rá kapcsolódott hozzá. A louvaini polgárok nemcsak a megelőző tárgyalásokban vettek tevékeny részt, hanem a tanárok fizetését is magukra vállalták; csak 1443–1444-ben kaptak az intézmény 14 kanonokságot, melynek jövedelmét a város kiegészítette. A két jogi fakultás külön tartotta előadásait és vizsgáit, de együttesen alkotott egy *collegiumot*, mely az *utriusque iuris* doktorátust adományozhatta. Az 1431-i statútumok mintájául a kölni egyetem szolgált, de mind Louvain, mind Köln lényegében a francia jogi oktatás nagy példaképét, Orléans-t követte szervezetében és szabályaiban egyaránt.¹³⁶

Az állam és a jog új felfogása

Az egyetemeken felnőtt nemzedékek a XII–XIII. század folyamán lényegesen átalakították az államról és a jogról addig alkotott nézeteket; a külföldi diákok az itáliai vagy a francia egyetemekről hazájukba is elvitték a „modern” tanokat. A római jog kódexei és az egyház törvényhozása egyaránt abba az irányba hatottak, hogy a feudális államot mindinkább a közjó szolgálatára hivatott közhatalomnak, a hűbéri jogot pedig nem elvileg változatlan szokásjognak, hanem törvényi jognak kezdték tartani. Az állam és jog új filozófiája, mely annyira megfelelt a kialakult feudális társadalomnak, a maga részéről azután jogismerők közreműködését tette szükségessé; elmélet és gyakorlat tehát kölcsönösen támogatták egymást.

A középkor történeti irodalmában néhány évtizede általánosan elfogadottá vált Fritz Kern 1919-ben kifejtett tétele a „rég, jó jogról”.¹³⁷ Nálunk Eckhart Ferenc tette közismertté sok vitát kiváltó értekezésében. „A középkorban a jognak két tulajdon-

Zeitschrift für Ostforschung, 6/2 (1957) 273. sköv. 1.; Uő.: *Einflüsse des römischen Rechts in den baltischen Gebieten*. IRMAE Pars V, 9 (1962) 13, 14. §.

¹³⁶ R. Feenstra: *Université de Louvain, répertoire et bibliographie jusqu' à l'an 1500*. IRMAE Pars II, 7 e aa (1966).

¹³⁷ *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Historische Zeitschrift 120 (1919) 1. sköv. 1.

sága fontos: a jog érvényességéhez szükséges, hogy régi és jó legyen — írja. — . . . Az volt az igazi jog, melyet a legöregebb, legszavahihetőbb emberek támogatnak. . . . Ha a középkori bíróság nálunk valamely pert eldönt, nem hivatkozik törvényre, hanem mindig a régi helyes szokásra. . . . Ha valaki oly jogot alkotott, mely a régi jó szokásnak ellentmond, s ezt koros tanúk igazolják, akkor az újonnan alkotott jog nem jog, hanem jogtalanság.” Ennek megfelelően szerinte az újításokat is a régi jogra hivatkozva hozták be. Az állam alá volt vetve a jognak, csak megvalósításának eszközéül szolgált. „A jog az állam előtt van, az állam nem alkotja a jogot és nem is változtathatja meg.”¹³⁸ Újabban Kern tanítása azzal egészült ki, hogy a régi jog követését az eskü biztosította, mellyel a pogány germán harcos jog-sértés esetében természetfölötti büntetést vont magára.¹³⁹

Ennek megfelelően az uralkodónak sem a törvényhozás volt a fő kötelessége, hanem az igazság kiszolgáltatása. Az ún. mainzi ordo, a 980 körüli német királyavatási szertartás szavaival Európa-szerte „secundum iustitiam patrum” kellett uralkodnia. A IX. századi frank oklevelekben arra tett ígéretet, hogy megtartja elődei és atyái „törvényét”. Ez korántsem jelentette azt, hogy a régi szokásjogot nem változtatta meg, csakhogy ezt a régi rendelkezés megújításának tüntette fel. A kiváltságok tekintetében a XII. századig nem volt kétség afelől, hogy a régebbi a jobb, kétség esetén lerontja az újat.¹⁴⁰ Még a király kormányzata is jogszolgáltatásnak tűnt fel; alattvalóinak szerzett jogait nem érinthette, sőt meg kellett védenie.¹⁴¹ Hiszen erre tett esküt koronázásakor! Ezért a francia királyságnak még korai, gyenge korszakában is hozzá fordultak az alattvalók a hatalmaskodó nagyurakkal szemben; ha a király erőszakkal hajtotta végre ítéletét, nem sértette meg a békét. Ő volt a legfőbb forrása az igazságnak, még ha a nagyhűbéresek ítélkeztek is.¹⁴² A szokásjog mellett az egyház nem mulasztotta el erkölcsi parancsaira is emlékeztetni. Gratianus szerint VII. Gergely így írt

¹³⁸ Jog- és alkotmánytörténet. (A magyar történetírás új útjai c. kötetben. Budapest 1931.) 283—285. l.

¹³⁹ H. Hattenhauer: *Zur Autorität des germanisch-mittelalterlichen Rechtes*. ZRG Germ. Abt. 83 (1966) 258—273. l.

¹⁴⁰ H. Krause: *Dauer und Vergänglichkeit im mittelalterlichen Recht*. ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 208—209. l.

¹⁴¹ C. H. McIlwain: *The growth of political thought in the West*. London, 1932. 189—190, 286. l.

¹⁴² Olivier-Martin: *Hist.* 216. l.; H. Mitteis: *Lehnrecht und Staatsgewalt*. Weimar 1933. 290. l.

Wimund aversai püspöknek: „Ha netán a szokást hoznád fel, ügyelned kell rá, hogy az Úr azt mondotta: »Én vagyok az Igazság.« Nem azt mondotta: »Én vagyok a szokás«, hanem az igazság...” Hasonlóan oktatta ki utóda, II. Orbán is 1092-ben Flandria grófját.¹⁴³

A jogtudomány hatására a XII. században kezdett megváltozni az államról (tehát egyelőre a király tisztéről) és a jogról vallott felfogás is. Mint E. Kantorowicz magisztrális művében kifejtette, a korai királyeszmény — ahogyan pl. 1100 körül az ún. Normann Anonymus művében megjelent — Krisztus-központú volt. Ez a római jog hatására kezdte átadni helyét a „teokratikus-jogi kormányzás” eszméjének, mely a királyt már az „Atyaisten földi képének” fogta fel. Az átmenetet Salisbury János (Johannes Saresberiensis) *Policraticusa* jelzi (1159 körül). IV. könyvében elmagyarázta, hogy a király *imago aequitatis*, ami a hagyományoknak is megfelelt, de ezt jellemzően így bővítette ki a címfeliratban: „Mi a törvény, és hogy az uralkodó, bár a törvény kötelekeitől mentes (*absolutus*), mégis szolgálja a törvénynek és a méltányosságnak, *geritque personam publicam*, és bűn nélkül onthat vért.” A XII. század nagy politikai teoretikusa tehát — a római és kánonjog ismeretében — az uralkodót mint közszemélyt a jog fölé emelte, de alávetette a közjó és a méltányosság követelményeinek.¹⁴⁴ Salisbury János tanai századokon át hatottak a jogi és politikai irodalomban, többek között a XIV. századi nápolyi jogász, Lucas de Penna (1320 k. — 1390) műveire,¹⁴⁵ amelyeket a mi I. Lajosunk környezete is megismerhetett.

A XIII. századi fejlődésben nem az volt az új, hogy a királyságot intézménynek tekintették, hanem az, hogy a királyi méltóságot más közjogi gondolatokkal: a közjával, az államot jelképező koronával és az uralkodó működésének céljával kapcsolták össze.¹⁴⁶ A kor gondolkodói a római jog két elvének ellentétével küzdöttek. Az egyik a híres *lex regia de imperio* (Dig. 1,4,1. pr. és Inst. 1,2,6), mely szerint a római nép átruházta a hatalmat a császárra, s ezért az ő akarata törvény: „Quod prin-

¹⁴³ *Decr. Grat. Dist. VIII. c. 5*; M. Bloch: *La société féodale*. I. köt. Paris, 1939. 179. l.

¹⁴⁴ Ernst H. Kantorowicz: *The King's two bodies. A study in medieval political theology*. Princeton (N. J.), 1957. 92—96. l.

¹⁴⁵ W. Ullmann: *The influence of John of Salisbury on medieval Italian jurists*. *English Historical Review* 59 (1944) 384—392. l.

¹⁴⁶ P. N. Riesenber: *Inalienability of sovereignty in medieval political thought*. New York, 1956. 47. l.

cipi placuit, legis habet vigorem.” Ehhez a századok során kicsiszolódott jogelvéhez kapcsolódott az „élő törvénynek” hellelnista eredetű gondolata is, melyet Seneca és Dio Cassius közvetítettek a 105. Novella számára. A tétellel párhuzamos a jogfelettségnek nagy hatású gondolata (Dig. 1,3,31): „Princeps legibus solutus est.” Mindamellett a klasszikus kortól fogva vallották a császárok, hogy magukra is kötelezőnek tartják a jogot. Ezt a felfogást örökítette meg a — kezdő szaváról nevezett — *lex digna* (Cod. 1,14,4): „Méltó az uralkodó felségéhez, ha a császár azt vallja, hogy kötelezik a törvények; a mi auktoritásunk annyira a jog auktoritásától függ. S valóban nagyobb dolog az impériumnál az uralmat (*principatus*) alávetni a törvényeknek.” A justinianusi szövegek kivehető értelme tehát az, hogy a császár jogilag fölötte áll a törvénynek, de az erkölcsileg kötelezi.¹⁴⁷

A római jogi szövegek ellentétét kétféle módon oldotta fel a XIII. század két nagy jogásza: Petrus de Vinea és Henry de Bracton. Vinea, a szicíliai konstitúciók nagy gyűjteményének, az 1231-i *Liber Augustalis*nak megfogalmazója, II. Frigyes impériatori igényeinek szócsove meghirdette, hogy a császár *pater et filius Iustitiae* egyszerre. Ennek az elméletnek a császár, a Nap körüli istentiszteletet végző jogászok (*sacerdotes iustitiae*) a bázisai, a szicíliai nagykúria, melyre még visszatérünk. A római nép átruházó aktusa alapján az uralkodó minden jog forrása, az „élő törvény”, aki azonban a *lex digna* intéseire is ügyel. Nem köteles rá, de önként aláveti magát a jognak, mert őt is kötelezi a *ratio*, mely minden jognak az anyja. Így a frigyesei elméletben nem vész kárba az egykori „pap-király” isteni elhivatottsága, csakhogy szentségét már nem az egyház, hanem a jognak bemutatott istentisztelet adja meg.¹⁴⁸

Egy emberöltővel később Bracton nagy jogkönyvében (*De legibus et consuetudinibus Angliae*) ugyancsak a jól ismert ellentmondással küszködött. Elméletéből korántsem hiányzik korának, a XIII. század második felének angol gyakorlata; akárcsak Vinea, ő is egyszerre a törvény fölé és alá rendeli királyát, de a szicíliai császári misztika nélkül. Nemcsak azt jelenti ki, hogy *lex facit regem*, hanem azt is, hogy a római jogelv *placet*je koránt-

¹⁴⁷ F. Schulz: *Bracton on kingship*. Studi Koschaker I. köt. 44—52. l. — a *lex digna* fordításához azonban lásd Kantorowicz: *The King's...* 104. l. 51. jegyz., a *viva lex*re uo. 127—132. l.

¹⁴⁸ Kantorowicz: *The King's...* 97—105, 115, 118—119, 123, 127. sköv. l., továbbá 140. l.

sem az önkényt jelenti; az a törvény, amit az uralkodó mágnásainak tanácsával, velük tárgyalván, helyesen határozott el.¹⁴⁹ A művében mutatkozó ellentmondások feloldásának szövegkritikai kísérlete¹⁵⁰ nem sikerült. Viszont McIlwain szellemes disztinkcióval talált kiutat: egy bractoni hely (II. 24) értelmezésével kimutatta, hogy a király az ország kormányzásában (*regni gubernaculum*) teljesen független, nincsen fölöttese, megilleti a kortársak részéről emlegetett *plena potestas*, míg a jogszolgáltatás (*iurisdictio*) tekintetében esküje szerint köteles a régi „szabadságok”, az egyéni jogok megtartására, sőt törvénytelen parancsait a bírák megsemmisíthetik. Ezt a megkülönböztetést a korai feudális király vonatkozásában még nem lehetett volna megtenni.¹⁵¹

A *lex de imperio* és a *lex digna* ellentétét fel kellett oldani ahhoz, hogy a „rég, jó jog” elméletének elejtésével előtérbe léphessen a törvényhozó uralkodó. Ez a XIII. század második felében meg is történt, nem utolsósorban Arisztotelész munkáinak latinra fordítása következtében. Aquinói Szt. Tamás, aki a nagy ókori bölcselőt oly sikeresen tudta összeegyeztetni a keresztény teológiával, megtalálta az ellentét megoldását is; az uralkodó mentes a törvény kényszerítő ereje (*vis coactiva*) alól, de alá van vetve az isteni eredetű természetjog irányításának (*vis directiva*).¹⁵² Ahhoz azonban, hogy a császár vagy király erőteljes törvényhozáshoz kezdhesen, le kellett ráznia a „rég, jó jog” bilincseit, és olyan elméleti igazolásra kellett szert tennie, mely országának nagyjait és népét is meg tudta győzni. Ezért nem lényegtelen fejleménye a XII—XIII. századnak a közjó és közhaszon, az államrezon, a király és az ország „státusa”, a korporatív egység és a korona eszméinek elterjedése, legalábbis az írástudók között.

Gaines Post — talán következtetéseit kissé túlhajtva — több tanulmányban mutatott rá a „közjogi” elemek felbukkanására. A *ratiót* eredeti filozófiai értelmén túl már a XII. századi antik megújulás során alkalmazták az államra. Az említett Salisbury János, II. Frigyes, kánonisták és legisták, majd az Arisztotelész írásain tanult skolasztikus filozófusok a *ratio status regni* vagy *reipublicae* elvével indokolták meg a hadjárat, az adóztatás

¹⁴⁹ Uo. 145—152. l.; Schulz i. m. 57—62. l.

¹⁵⁰ H. Kantorowicz: *Bractonian problems*. Glasgow, 1941.

¹⁵¹ C. H. McIlwain: *Constitutionalism ancient and modern*. New York, 1947. 67—85. l.

¹⁵² E. Kantorowicz: *Kingship under the impact of scientific jurisprudence*. Selected Studies. Locust Valley (N. Y.), 1965. 159. l.

vagy a jogalkotás szükségességét. Henri de Ghent, a párizsi világi teológus az 1270-es évektől fogva kifejtette az államreazon elméletét: a törvényhozás a király ügye, ebben az *evidens necessitas* vezet; tetteihez a nép már felavatásával hozzájárult, s ezért az egyesnek nemcsak vagyonát, hanem életét is oda kell adnia a „közjó” szolgálataira.¹⁵³ A hűbéri uralkodó osztály tudatában — mint krónikák, gesták, hősköltemények kifejezik — a XII. században egyszerre jelent meg a „haza” szeretete, a saját nép hadi és szellemi dicsősége, tehát egyfajta patriotizmus a kontinens középső államaiban csakúgy, mint a skandináv országokban.¹⁵⁴ Míg a hűbéri rendben a *patria* szó eredetileg a szülővárost, a szülőfalut jelentette, a XII—XIII. századra feléledtek az antik és a római jogi fogalmak: a király adót vehetett ki „az ország védelmére”, s ez alól a klérus sem maradt mentes. A szaracénok elleni harcsokat a mártíromság koszorújával kecsgették; ha meg lehetett halni a Szentföldért, meg lehetett az „édes Franciaországért” is. Az antik örökségből az új középkori államok átvették a *pro patria mori* „szent” kötelességét.¹⁵⁵ Hangoztatta ezt a jogi irodalom is, erősítve általa a király „státusát”. Az uralkodónak ugyancsak kötelessége a „hazát” megvédeni s az ország „státusát” fenntartani.¹⁵⁶

Ez a *status regis*, illetve *status regni (reipublicae)* az átalakuló államelmélet egyik legbonyolultabb fogalma. Gaines Post hangoztatja, hogy nem egyszerűen a király vagy az ország jogállásáról van szó. A *Digesta*-glossza már 1200 körül azonosítja a *status* szót a hatalommal (*potentia*), s ezen a nyomon jár természetesen II. Frigyes császár is. A király „státusa” igazában a ráruházott közhatalom, tehát a kormányzat.¹⁵⁷ A XIII. század legistái az angol politikai harcok résztvevőivel együtt hangoztatják a király státusának fenségét; ebben a vonatkozásban a *status, honor, dignitas, corona* közel egyértelmű szavaknak számítanak. Ez a *status regis* szerepel a sokat vitatott Yorki Tör-

¹⁵³ G. Post: *Ratio publicce utilitatis, ratio status and „reason of state” 1100—1300.* (Studies in medieval legal thought. Public law and the state, 1100—1322.) Princeton (N. J.), 1964. 241. sköv. 1.

¹⁵⁴ H. Koht: *The dawn of nationalism in Europe.* American Historical Review 52 (1946—47) 265—280. 1.

¹⁵⁵ E. Kantorowicz: *Pro patria mori in medieval political thought.* Selected Studies. 308—324. 1.; Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához).* Budapest, 1970. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 51. köt., 79—80, 83. 1.

¹⁵⁶ G. Post: *Public law, the state and nationalism.* Studies. 436—453. 1.

¹⁵⁷ G. Post: *Status, id est magistratus: l'état, c'est moi,* Studies. 335—340. 1.

vényben is (1322), mely a *status regni*t állítja melléje, és mindkettőnek megszilárdítását a parlament feladatává teszi.¹⁵⁸ Mindezek a részleteikben nem követhető fejlemények mutatják, hogy a király már messze van a pusztá főhűbérúr helyzetétől; már nem nagyurainak szolgája, hanem a „rációé”, a közhaszon előmozdítója, a közjó munkása, aki ennek érdekében pénzt és vért követelhet a „haza” lakosaitól. De éppen magasztos hivatása, officiuma kívánja meg tőle, hogy ne idegenítse el országát javait „a korona sérelmére”.¹⁵⁹

A korona szimbolikus értelmével a külföldi irodalom már jó ideje foglalkozik.¹⁶⁰ E. Kantorowicz újabb összefoglalása szerint az első lépés a látható és a láthatatlan korona elválasztása volt; erre a XII. századvégi Franciaország ad példákat, ahol a nagyhűbéreseket arra hívták fel, hogy adjanak segítséget „a korona és az ország védelmére”. De nem kevésbé bizonyult fontosnak az a másik lépés sem, amely különösen Anglia fejlődésében világos: a korona javainak elkülönítése azoktól, amelyekről a király rendelkezhetik. Az ugyancsak késő XII. századi *coronator* (a mai angol halottkém: *coroner* elődje) már ezeknek a koronajavaknak a felkutatója. A Glanvill nevén ismert egykorú jogkönyv is felsorolta a korona jogait. Bracton elődjét követve lényeges tételt állított fel: ami az igazságszolgáltatás és a béke velejárója, csakis a koronát illeti, attól el nem választható, *cum faciant ipsam coronam*. Ebben a passzusban a korona és a királyi méltóság egyértelmű kifejezések. Az elidegeníthetlenség vonását az angol koronázási esküt kiegészítő pápai törvényhozás és legátusi beavatkozás erősítette meg a korai XIII. században. A következőben a *status coronae* fenntartását már a király természetes kötelességének tekintették. De jelentette a korona — a korporatív elméletek elterjedése folytán — az ország politikai testét is; felfogták úgy is, mint kiskorút, melynek gyámja az uralkodó. A korona eszméjében tehát egymásba nyúló, ellentmondó gondolatok találkoztak, s ez a sokszínűség tette képessé sokféle politikai törekvés alátámasztására.¹⁶¹ Amikor — mint Ullmann

¹⁵⁸ G. Post: *Status regni: Iestat du roialme in the Statute of York*. Studies. 371—373, 390—391, 401. l.

¹⁵⁹ Riesenbergek i. m. 98—108. l. — Itt a II. András magyar királyhoz szóló *Intellecto* dekretálásnak (X 2, 24, 33) igen nagy elméleti szerep jutott; ezt más helyütt szeretném kifejteni.

¹⁶⁰ *Corona regni*. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Hrsg. v. M. Hellmann. Weimar, 1961. (Hartung, Karpát, Soloviev, Prochno és Dąbrowski tanulmányainak gyűjteménye.)

¹⁶¹ Kantorowicz: *The King's*... 336—383. l., a Bracton-hely uo. 149. l.

figyelmeztet — a középkori elméletet éppen a jog tételei gátolták meg az „állam” gondolatának megfogalmazásában,¹⁶² a *corona* nagyon hasznosan szimbolizálta azt.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a római jog elméleteit a legista—kánonista együttműködés, de egyúttal a pápaság és a császárság elméleti síkon is vívott harca következtében sietett elsajátítani a pápaság is. Így a császár említett jogfelettliségének felelt meg a pápai *plenitudo potestatis* elve, mely a XIII. században vált általánossá, elfogadta a lyoni zsinat is (1274). Ha a császár volt az élő törvény, a „teljes hatalommal” rendelkező, tehát minden keresztény fölött bíraskodó pápa ugyanúgy lehetett *canon vivus*.¹⁶³ Az egyház és a birodalom (majd a szuverén államok) kölcsönösen felhasználták egymás tantételeit. Ennek legjobb példája az egyházi korporatív elmélet, mely aránylag későn, VIII. Bonifác híres *Unam sanctam*-bullájában (1302) jelent meg. A „misztikus test” eredetileg korántsem az egyházat, hanem az oltáron felmutatott ostyát jelentette; az Úrnapja ünnepének bevezetése (1264) azonban jelezte már, hogy a liturgikus értelem megváltozik.¹⁶⁴ A „misztikus” jelző megszentelte az egyház hatalmas jogi-gazdasági szervezetét, és a test-hasonlat megkapta klasszikus kifejezését az Aquinói teológiájában. De elvilágiasodása azt is lehetővé tette, hogy bármelyik világi testület felhasználja.¹⁶⁵

Fel is használta a pápasággal élethalálharcot vívó császárság, majd a kifejlődő szuverén állam. A test hasonlata olyan régi, mint az államról való elmélkedés, ismerte a római jog is: a szenátorok — mondja a császár — „részei a mi testünknek” (Cod. 9,8,5). Salisbury János itt is alakította az elméletet, testnek ne-

Vö. M. David: *La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique du IXe au XVe siècle*. Paris, 1954. 238—239. l.

¹⁶² W. Ullmann: *Juristic obstacles to the emergence of the concept of the state in the Middle Ages*. *Annali di Storia del Diritto*, 12—13 (1968—69) 43—64. l.

¹⁶³ J. A. Watt: *The use of the term „plenitudo potestatis” by Hostiensis*. *Proceedings of the Second Congress of Medieval Canon Law*. Città del Vaticano 1965. 161—166. l.; G. B. Ladner: *The concepts of „Ecclesia” and „Christianitas” and their relation to the idea of papal „Plenitudo potestatis” from Gregory VII to Boniface VIII*. *Sacerdozio e Regno da Gregorio VII a Bonifacio VIII*. *Miscellanea Historiae Pontificiae*, 18 (1954) 49—77. l.

¹⁶⁴ H. de Lubac: *Corpus mysticum. L'eucharistie et l'église au Moyen-Age*. 2. kiad. Paris, 1949., különösen a 129. sköv. l. — De lásd az elmélet korai alkalmazását II. Calixtus egy 1125-i arengájában, H. Fichtenau: *Aranga*. *MIÖG Erg.* Bd. 18 (1957) 110. l.

¹⁶⁵ Kantorowicz: *The King's* 194—206. l.

vezvén a *res publicát*. De már határozottan az egyházi tanítás kisajátítására vall Vincent de Beauvais felfogása, aki a XIII. században a „*res publica* misztikus testéről” írt. Ez az organikus felfogás a jogi személy, a *persona ficta* elméletével bővült ki. A misztikus test és a jogi személy összekapcsolását elősegítette az újra felfedezett Arisztotelész: népszerűvé vált a „politikai test” kifejezés, amely *corpus morale et politicum* volt egyben. Ezóta az államot, az emberi társulást olyan erkölcsi értékelés övezte, amely már nem egyházi eredetű volt. De erre az elméleti fejlődésre csak úgy kerülhetett sor, hogy a valóságos politikai életben is megindult a rendiség kialakulása. A *quod omnes tangit, ab omnibus approbetur* római jogi eredetű, de félremagyarázott elve — ha nem is vált a rendiség megteremtőjévé — elméleti igazolást szolgáltatott számára, és főleg a középkor későbbi folyamán segítette a „politikai test” rendi felépítését.¹⁶⁶

Amikor a római jog teljesen átformálta az államról és a jogról vallott felfogást, egy nagy elméleti nehézség merült fel. Justinianus törvénykönyvei természetesen a császárról szóltak, s így az új államelmélet minden tételét is először a középkorban ismert császárra, a Német Birodalom fejére kellett alkalmazni. De a feudális széttagolódás során meggyengült impérium mellett felnőttek a spanyol, francia, angol és közép-európai államok, melyek ugyancsak hasznát akarták venni az új tanoknak. Elméletileg minden keresztény ország alá volt vetve a császárnak, s az ő felsőségét hirdette a XII—XIII. századi német és itáliai jogászok zöme Hugucciotól Bernardus de Parmáig. De egyre több hang szólalt meg a többi *patria* függetlensége mellett; kánonistáké is, akik a maguk francia, angol, spanyol uralkodóját a császárral egyenrangúnak mondták. A kánonisták korántsem álltak távol a patriotizmustól; az 1230-as években író Vincentius Hispanus püspök pl. a császár főségét hirdető Johannes Teutonicusszal (még. 1245) vitatkozva a bölcs és gazdag spanyol népnek követelte az impériumot, amint valamivel utóbb Pierre de Belleperche francia igényt jelentett be Itáliára.¹⁶⁷ III. Ince pápa 1202-ben szinte mellékesen jegyezte meg, hogy a francia király világi dolgokban nem ismer el felsőséget, s ez bekerült a Liber Extrába is (4,17,13). A szenvedélyes vita az egész században folyt. A glossza (1241 előtt) fenntartotta a császár leg-

¹⁶⁶ Uo. 207—211. I. A *quod omnes tangit* elvének hatalmas irodalmából lásd A. Marongiu: *Medieval parliaments. A comparative study.* London, 1968. 33—37. I.; G. Post: *A Romano-canonical maxim, quod omnes tangit, in Bracton and in early parliaments.* Studies. 163—238. I.

¹⁶⁷ Post, Studies, különösen a 480—493. I.

főbb hatalmát *de iure*, VIII. Bonifác pedig ugyanezt azzal toltotta meg, hogy a franciák hazudnak, nem függetlenek a Birodalomtól. Mindez nem állíthatta meg a *rex superiorem non recognoscens* tételének diadalútját, mert az európai politikai fejlődés így követelte meg.¹⁶⁸

Plasztikusabban és az író-olvasó rétegre nagy propaganda-hatással így fogalmazták meg az elvet: *Rex est imperator in regno suo*. A közelmúlt terjedelmes irodalmában sokat vitatkoztak azon, olasz vagy francia földön írták-e le először. De nem ez a döntő kérdés; több nemzetbeli kánonisták és legisták dolgoztak rajta. III. Ince kijelentésével egyidőben írta le Alanus, az angol születésű kánonista, hogy a királynak éppen úgy hatalma van törvényeket hozni, mint a császárnak a Birodalomban. Ugyancsak 1202-ben mondotta Földnélküli János, hogy „Anglia mintegy egyenlő a Birodalommal”. Bracton a pápához hasonlította királyát, aki „rendes” joghatóságot gyakorol a maga országában, és nincs fölötte senki.¹⁶⁹ De amíg a nyugati államok meg nem erősödtek, s a császárság az utolsó Hohenstaufokkal le nem hanyatlott, az elmélet nem jutott diadalra. Viszont hatalmas erővel hirdette meg a császártól való függetlenség — tehát a szuverenitás — gondolatát I. Edward angol és IV. Fülöp francia király környezete, melyhez számos kiváló jogász tartozott: ilyen volt Angliában Robert Burnell püspök és kancellár, a nagy törvényhozó aktivitás ihletője,¹⁷⁰ Franciaországban Jean de Blanot, Jacques de Révigny (az orléans-i professzor), Petrus Jacobi, Jean Faure.¹⁷¹ Elméleti munkájuk következtében a közjó, közhaszon, az uralkodó tisztének minden „közjogi” attribútuma, így a jogalkotó hatalom is átment az új, független államok királyaira.

Az európai államközösség önállóvá lett tagjai a XIII. század utolsó tizedeiben eljutottak tehát a tudatos jogalkotás nagy teljesítményeihez. A klasszikus ókor persze ismerte a pozitív jog fogalmát; a görög *νόμοθετεῖν*-ből lett Cicero vagy Gellius tollán a *legem ponere* kifejezés, mely a justinianusi Codexben (2,58,2) a császári teljhatalom velejárója volt.¹⁷² A „régí, jó jog”

¹⁶⁸ Schulz i. m. Studi Koschaker I. köt. 39. l.

¹⁶⁹ St. Gagnér: *Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*. Stockholm—Uppsala—Göteborg, 1960. 343—344. l., Schulz i. m. Studi Koschaker I. köt. 40. l. és e lapon a 8. jegyz.

¹⁷⁰ T. F. T. Plucknett: *Legislation of Edward I.* Oxford, 1962. 160—162. l.

¹⁷¹ Post, *Studies* 481. l.

¹⁷² Gagnér i. m. 208—210. l.

felfogása azonban a korai feudalizmusban elhomályosította. Maga a *lex* is általában magát a „jogot” jelentette; a Német Birodalomban a Hohenstaufok előtti *legem facere* egyértelmű volt a törvénykezéssel, a jog (*lex mea*) érvényesítésével.¹⁷³ A római fogalmak a kánonjog útján éledtek újjá. Már Gratianus is feltette a kérdést: „Miben alkothat a római pápa új törvényeket?” Felelete az volt, hogy a pápa minden kérdésben alkothat új jogot, amelyben az evangéliumok és az egyházatyák nem nyilatkoztak (C. XXV. 1,6). Ugyancsak a római jogból került már Barbarossa kancelláriai gyakorlatába, és vált programmá II. Frigyes nagy törvénykönyvében. A XIII. században születtek a nagy dekretális-gyűjtemények; III. Ince 1209-ben hivatalosan megküldte a *Compilatio tertiát* Bolognának, hogy „mind a bíróságon, mind az iskolákban” használják. A dekretalisztika felindulásának gyümölcse lett az 1234-ben elkészült, végleges gyűjtemény, a törvényhozás nagy példája, a *Liber Extra*.¹⁷⁴

1220 körül egész Nyugat- és Észak-Európában megindult a világi jog írásba foglalása is, a német *Sachsenspiegel*től a svéd *Vestgötalagen*ig. A kor legnagyobb alkotása, a *Liber Augustalis* II. Frigyes az ókori imperátorok szintjére emeli: az új jog alkotásához senki hozzájárulására nincs szüksége. IX. Gergely dekretális-gyűjteményének hatására újabb törvények jöttek létre, mint az ibéri félszigeten I. Jakab *Fueros de Aragónja* (1247) vagy X. Alfonz *Fuero Realja* (1250), Skandináviában a *Jyske Lov* (1241). Valamennyiben érezhető még Gratianus és a dekretálisok hatása. Angliában az előző század végén létrejött, Glanvillról nevezett szokásjogi gyűjteményt követte az Azo tanításától inspirált Bracton. Ebben a korban írta nagy hatású művét Beauvaisis szokásjogáról Philippe de Beaumanoir (1280 k.). A század második felében született meg X. Alfonz nagy kódexe, melyet 1265-i felosztásáról *Las Partidas* néven ismerünk. A törvényhozó király eszménye jelent meg Magnus Hakonarsson norvég király törvényében (1274). Az új felfogás döntő bizonyítékai azok az apokrif feljegyzések, amelyek immár nem a régi jogszokás, hanem a törvényhozó király nevében szóltak az alattvalókhöz, mint a francia *Etablissements de St. Louis* (1272—1273) vagy az angol *Britton* (1290—1292). A közös római-kánonjogi

¹⁷³ H. Krause: *Kaiserrecht und Rezeption*. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse 1952/1. 17, 26—27. l.

¹⁷⁴ Gagnér i. m. 180—181, 207, 298—299. l.; Krause i. m. ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 234. sköv. l.

gyökerek mellett szerepet játszottak itt az európai dinasztiák sokszoros kapcsolatai is.¹⁷⁵

Gagnérnek köszönhetjük azt a felismerést, hogy a pozitív jog egyik nagy úttörőjének, VIII. Bonifácnak (*Sacrosanctae* dekretális, 1298) a jogalkotásról hirdetett felfogása igen közel áll az egyház-elítelte Marsiliushéhoz (*Defensor pacis*, 1324). Mindkettőnek elméleti alapja az arisztotelészi filozófia, melyet Aquinói Tamás tett a keresztény teológia számára is elfogadhatóvá.¹⁷⁶ A „régí” és „új” jog közötti különbségtétel eltűnt, a jogalkotó megváltoztathatta elődei akaratát, az új jog lerontotta a régít. A kor megteremtette a modern jogforrástan alapjait.¹⁷⁷ Összevéve gyökeresen átalakult az államról és a jogról vallott felfogás, s ez nem történhetett meg a jogtudó értelmiség közreműködése nélkül,¹⁷⁸ sőt a változás folytán még nagyobb szükség lett rá. Következő fejezetünkben ezt a közreműködést vizsgáljuk meg.

¹⁷⁵ Gagnér i. m. 302—324. l.

¹⁷⁶ Uo. 121—134, 174—179. l.

¹⁷⁷ Krause i. m. ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 235—238. l.

¹⁷⁸ Lásd Kantorowicz i. m. Selected Studies 151—166. l.

DOKTOROK ÉS PRAKTIKUSOK A JOGI ÉS POLITIKAI ÉLETBEN

Az európai jogtudó értelmiség fejlődése során a klérusból, az írástudók rétegéből szakadtak ki a specializált, egyetemeken képzett szakemberek, mint a közjegyző, a civilista és a kánonista. Az éveken át tartó, fáradságos és költséges tanulmányokat a magasabbra törő klerikusok nem cél nélkül folytatták már akkor sem, amikor az egyetemet nem vette gondjaiba és állította szolgálatába a pápa és a világi uralkodó. Láttuk, hogy már az *ars dictaminis* mesterei is előmenetellel és gazdag jövedelemmel bíztatták hallgatóikat;¹ a bolognai jogtanulás bírvágyat és patvarkodó kedvet oltott a diákokba.² A fejedelmeknek mindenütt, nemcsak Franciaországban, szüksége volt „koronajogászaikra” — írja Schubert —, hogy a hűbéri, majd a rendi vetélytársakat legyűrhesse; szüksége volt a jogilag képzett hivatalnokrétegre az új állam felépítéséhez; de mindenekelőtt világi peres eljárásjogra volt szüksége, mely az egyháznak előnyeivel rendelkezett, sőt azt felül is múlta. Fejedelem és városi tanács szemében egyaránt keresett emberek voltak azok, akik az itáliai főiskolákon megszerezték a civiljog vagy mindkét jog doktori kalapját. Az „első német egyetem”, a prágai éppen ilyen célból, hazai hivatalnokiskolának jött létre.³ Ugyanígy óhajtották a jogtudók segítségét a polgárok is, akiknek gazdasági fejlődését a feudalizmus béklyókba verte, a római jog azonban megkönnyítette. Ezért segítették Európa számos városában az egyetemek megalapítását. Az a két erő, mely a haladást készítette elő a hűbéri-ségben, egyformán igényelte a jogász munkáját. „A királyok és polgárok egyaránt hatalmas támaszt találtak egy feltörő rendben, a jogászokban.”⁴

¹ Lásd e mű első fejezetének 23. fejezetét.

² Lásd e mű második fejezetének 97. fejezetét.

³ Schubert i. m. 42. l.

⁴ Engels: A német parasztháború II. mell. idézet az 1949-es kiadásból, 148. l.

Most következő fejezetünkben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy Nyugat- és Közép-Európa egyes országaiban hogyan szolgálták a jog és a politika fejlődését — s ezzel együtt a római jog behatolását — azok az emberek, akik az egyetemeken alacsonyabb vagy magasabb (*baccalaureus, licentiatus, magister, doctor*) képzést szereztek, s akiket a címben egyszerűség végett „doktorok” neve alatt foglaltunk össze. A gyakorlati jogi és politikai életben vitt kiemelkedő szerepük nélkül sokévi tanulásuk nemcsak egyéni, hanem társadalmi szempontból is értelmetlen lett volna. Mellettük lépten-nyomon találkoztunk olyan férfiakkal is, akik nem jártak, társadalmi-anyagi helyzetük miatt nem is járhattak egyetemre, hanem jogi ismereteiket a gyakorlatban sajátították el; nekik adtuk rövidség kedvéért a „praktikusok” nevet. A Bologna előtti itáliai jogtanulásról szólva, H. Kantorowicz találóan írta róluk: „A római jog oktatása ugyanis, mint majd minden középkori oktatás, tisztán gyakorlati, tehát — ha úgy tetszik — kézműves jellegű (*handwerksmäßiger*) volt; a leendő jogászokat egy notariushoz adták tanulni, aki irodájában foglalkoztatta őket, mint még manapság is Angliában . . .”⁵ Ez az „inasoktatás” fennmaradt a bolognai *studium* megalapítása után is, az Alpoktól északra századokon keresztül. Amikor Stintzing a XV. század végének állapotával foglalkozott, a római jog ügyetlen közvetítését az ilyen módon kiképzett „féltudósoknak” tulajdonította (*Halbgelehrten und Halbwissenden*), hiszen a reformációig csak kevés doktor lehetett német földön.⁶ Megfigyelése helyes, csak a „féltudós” kifejezést nem találjuk szerencsésnek. Akik a római vagy a kánonjogban csak félig-meddig voltak jártasak, a maguk szokásjogi rendszerében lehettek „egész tudósok”, sőt kellett is lenniük, ha érvényesülni akartak.

„Praktikus” tehát az volt, aki az alapismeretek — a deákmuveltség — megszerzése után a gyakorlati munka során, egy tapasztalt jogásznál sajátította el a hivatásához szükséges jártasságot. Hogy Európa egyes országaiban, illetve tartományjaiban a XIII—XVI. század folyamán melyik réteg — a doktoroké vagy a praktikusoké — került túlsúlyba a jogalkotás, jogalkalmazás és államigazgatás területén, az számos tényező összefüggéséből függött. Közöttük — ha áttételesen is — a gazdasági fejlődés, a városiasodás mértéke, a nemzeti piac kialakulása játszott a döntő szerepet. Nyersen kifejezve azt mondhatnók,

⁵ *Über die Entstehung der Digestenvulgata*. ZRG Rom. Abt. 30 (1909) 198. l. 14. jegyz.

⁶ Stintzing, *Pop. Lit.* XXI. l.

hogy az áruterelés magasabb szintre emelkedése, az élénk kereskedelmi forgalom, az urbanizáció egyetemi képzettség megszerzését mozdította elő; az ilyen területeken a doktorok jutottak a kormányrúdhöz, viszonylag elmaradt országokban viszont a praktikusok. De nem elhanyagolható faktoroknak bizonyulnak az ország (tartomány) központosított vagy széttagolt állapota, az államapparátus relatív fejlettsége, vagy akár egyes uralkodók egyéni kezdeményezése is. Végül azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a gazdasági fejlettség és a jogászság összefüggése sem fogható fel „egyismeretlenes egyenlet” gyanánt; az áruterelésben az elsők között járó Angliában pl. nem egyetemen, hanem jogásztestületekben képzett szakemberek látták el a bírói-ügyvédi feladatokat, alkalmasint a hazai jog rendszerének korai megszilárdulása következtében.

Nápoly—Szicília

Szemlénket azzal a területtel kezdjük, melyen az első állami egyetem jött létre: Nápoly — Szicíliával. A Dél-Itáliát és Szicíliát egyesítő királyságban különféle tényezők találkozása már korán fejlett központi igazgatás kialakulására vezetett. A normann hódítók, akik régi hazájukban az akkori Európa legjobban működő államapparátusát építették ki, ugyancsak értettek Itália kincsesbányájának kiaknázásához. Nem keveset tanultak az araboktól is, akiktől pl. a kincstár jogainak kíméletlen érvényesítését és a fejlett vámrendszert vették át.⁷ Intézményeiket II. Frigyes császár fejlesztette tovább; bevezette a monopóliumokat, a maga hasznára szabályozta a külkereskedelmi vámrendszert, állami kézbe vette a pénzváltás, a fürdő, a mészárszék, a gabonakereskedés jövedelmét, jó aranypénzt veretett, egységes súly- és mértékrendszert léptetett életbe. Hatalmát a kegyetlenül megszorított adóprér, a mintaszerűen megszervezett honvédelem támasztotta alá.⁸ A szilárd pénzügyre és hadügyre alapozta a szicíliai hivatalszervezetet.

Az állam középpontja a normann királyoktól örökölt *magna curia* volt; onnan mentek az utasítások a vidéki kerületeket

⁷ H. Niese: *Die Gesetzgebung der normannischen Dynastie im regnum Siciliae*. Halle a. S., 1910. 5, 164. l. — A diván > dohana szóból származik a mai francia douane, az olasz dogana stb.

⁸ Lásd bővebben tanulmányomat: *Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon* (Gondolatok a szicíliai államszervezet hazai hatásáról). Filológiai Közlöny, 4 (1958) 1–26, 173–193. l., különösen a 4–5. l.

igazgató és ott bíraskodó *iustitarius*okhoz, és oda futottak be az ő jelentéseik, számadásaik. A vidéki előljárók tisztsége normann eredetű volt, és körülbelül Angliával egyidőben — bár nem ugyanazon a módon — a helyi hatalmasságok ellenőrzése honosodott meg a királyságban. Az 1140 előtt kelt *Cassinói Assisák* már a súlyos bűncelekmények egész sorát tartották fenn ezeknek a vándorbíráknak; II. Vilmos hivatali utasításai kimondták, hogy egyetlen úr vagy helyi hatóság sem lehet a maga területén *iustitarius*, az ennek kinevezett személy pedig halálbüntetés terhével nem állíthat helyette. Frigyes törvénygyűjteménye (*Liber Augustalis* I. 44) ezeket a rendelkezéseket átvéve kiterjesztette a *iustitarius*ok hatáskörét minden olyan bűntettre, amelyért halált vagy testcsonkítást kellett kiszabni. A „magas bíraskodás”, a vérhatalom tehát itt már a XIII. század első harmadában a kúria kizárólagos hatáskörébe került, míg Anglia és Franciaország központi bíróságai még sokáig küzdöttek érte (*cas royaux*).⁹ A vándorbírák helyzetének szabályozásán mérhetjük le legjobban Frigyes államának hivatalnoki színezetét s egyben a római államelmélet hatását. Hivatali körzetükben nem szerezhettek földet vagy házat, nem köthettek semmilyen jogügyletet; nem házasodhattak onnan, illetve nem vihették oda magukkal feleségüket; nem szedhettek semmilyen illetéket, a kincstártól húzott fizetésükből kellett élniük, étkezést csak hivatalos útjaikon fogadhattak el. Hogy meg ne meledgesse nek állomáshelyükön, kinevezésük rendszerint csak egy esztendőre szólt, s ennek végén számot kellett adniuk működésükről. Az *ordo iustitie*, ahogyan a törvény nevezte, ugyancsak szigorú hivatali fegyelem alatt állt.¹⁰

De a szicíliai állam igazi arcát leginkább az ún. nagykúria mutatja meg. Bár az oklevelekben a császár személye áll előtérben, a kúria eredeti registrumának 1239—1240-ből való töredéke alapján sikerült megállapítani, hogy a kifelé egységes nagykúria részokra tagozódott.¹¹ Hiszen Frigyes törvénykönyve már elődeinek is azt a törekvést tulajdonította, amely „publicarum personarum officia segregaret” (I. 60).¹² Az okleveleken felüntetett referensek nyomán felismerhetők a kúria egyes részei-

⁹ Niese i. m. 104—106, 163—176. l.

¹⁰ E. Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II.* Berlin, 1927. 250—251. l.; Váczy Péter: *A középkor története.* 2. kiad. Budapest (é. n.) 554—555. l.

¹¹ W. E. Heupel: *Der sizilische Grosshof unter Kaiser Friedrich II.* Stuttgart, 1940., újnyomat 1952., hozzá Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II.* 433—435. l. és az Erg.-Bd. (Berlin, 1931) 188—189. l.

¹² Idézi Niese i. m. 164. l.

nek ügykörei, a közöttük kialakult munkamegosztás. Az írásbeliség feladatait — de nem az érdemi ügyintézés — a notariusok testülete végezte, melyet ez időben kezdtek kancelláriának nevezni. Az udvari bíróság, melynek a neve éppen úgy *curia*, mint az egész udvaré, a nagykúria *magister iustitarius*ának vezetése alatt fellebbezési hatósága volt a tartományi bíróságoknak; ezenkívül, ha udvari főbíró érkezett hozzájuk, ezeknek át kellett adniuk ügykörüket, „miként a kisebb fény elhalványodik, amikor a nagyobb fény kigyullad”. A gazdasági ügyintézés szervét összefoglalóan kamarának nevezték, de ennek is voltak alcsoportjai: az udvartartás; a kincstár és a levéltár. Mindezeket a szerveket a koronatanács fogta össze, melyben az uralkodó legbizalmasabb hívei, a rezortok vezetői ültek. Részletes kancelláriai szabályzatok állapították meg a kérvények átvételének és elintézésének, a beérkező levelek továbbításának módját; ami nem tartozott a császár személyes döntésére, abban Petrus de Vinea és Taddeus de Suessa „nagybírák” határoztak. A tanács vagy a nevezettek határozata alapján és az általuk megejtett felülvizsgálat után adta ki a kancellária az oklevelet vagy levelet. Személyzete nem fogadhatott el semmit a felektől, hanem a kincstártól húzott havi fizetést, amelyből minden mulasztott napot szigorúan levontak.¹³

A dél-itáliai Hohenstauf állam az első példája annak a jelenségnek, hogy „a jogászok új, felemelkedő rendje a legbefolyásosabb hivatalok egész sorából szorította ki a papokat”.¹⁴ A most röviden vázolt államszervezetben már nem papok ültek, hanem új értelemben vett „klerikusok”, a virágzó dél-itáliai és szicíliai városok fiai. „Így az egyház kegyelmi hierarchiájának ellenpárjaként létrejött a világi, szellemi jogászhierarchia.”¹⁵ Az általa fizetett hivatalnokság tette lehetővé Frigyesnek, hogy kiépítse a legalsó szintig központilag irányított államigazgatást. A bürokratikus államgépezet az egyház elleni harcban született, bár példaképei között ott volt III. Ince pápa is. A császár azt hajtotta végre, amit később Napóleon így fejezett ki: „Talár talár ellen, testületi szellem testületi szellem ellen . . .” Ezért sorolta osztályokba az *ordo iustitiét*, ezért tartotta szigorú fegyelem alatt. A bíróságokon elnöklő *iustitariusok* nem voltak jogismerők, de mellettük ott voltak a szakemberek: bírák, ügyvédek,

¹³ Heupel i. m., különösen a 17, 23. sköv. l., 55. sköv. l., 67. sköv. l., 75, 97—98, 110. sköv. l., 129—131. l. Az idézet Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II.* 254. l.

¹⁴ *A német parasztháború.* Marx—Engels Művei. VII. köt. 326. l.

¹⁵ Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II.* 216. l.

notariusok és kancellisták. Ezek az alsóbíróságok kicsinyített képei a felsőknek. A császárt is nagyszámú jogtudós vette körül, állandó tanácsosainak testülete: rendek helyett jogász-tanácsosok!¹⁶ A klérus győzelmes vetélytársának, az *ordo iustitié*nek a folyamatos és ingyenes jogszolgáltatás volt az istentisztelete, Iustitia és földi képe: a császár szolgálatában. Bíró és közjegyző már a *Vatikáni Assisák* (1140) óta csak az uralkodó jogosítványa alapján lehetett valaki; most a császár arról is gondoskodott, hogy a megfelelő kiképzést az országban megkapja.¹⁷ A nápolyi egyetem alapítása ennek az érdekében történt.¹⁸

A jogi képzettségű tisztviselőkar munkáját, az alattvalók életének rendjét kiterjedt törvényhozás szabályozta. Normann hagyományokat folytatva II. Frigyes az udvar ünnepélyes ülésén hirdette ki koronázási törvényeit (1220—1221). Jellemző módon megküldte a törvényeket a bolognai egyetemnek azzal az utasítással, hogy illessze be a tananyagba, a római jogi szövegek közé, s ez meg is történt. Az 1231-i melfi parlamentben kihirdetett *Liber Augustalis*, minden bizonnyal Petrus de Vinea alkotása, három könyvben összefoglalta és megújította a régi normann írott és íratlan jogot. Második könyve lényegében a római-kanonjogi eljárást iktatta törvénybe a Bolognában tanított *ordo iudiciariusok* nyomán.¹⁹ Ez a forrás már teljesen a császári jogalkotó hatalom alapján áll. Frigyes a *leges et arma* justinianusi jelszavával, a császári *maiestas* nevében lép fel mint „az igazságosság atyja és fia, ura és szolgálja”, mint isteni jogon működő törvényhozó, egyenesen *lex animata in terris*. Az ő törvényeinek alkalmazása az igazságosságnak bemutatott istentisztelet, az ő aktusait bírálni szentségtörés, az ő rendelkezéseit megszegni fel ségsértés!²⁰ Frigyes konstitúcióiban és egyéb rendelkezéseiben

¹⁶ Uo. 248—250, 255—256, 269—270. l.

¹⁷ H. Niese: *Zur Geschichte des geistigen Lebens am Hofe Kaiser Friedrichs II.* Historische Zeitschrift 108 (1912) 479. l.; a Vatikáni Assisákra Niese i. m. 67. l. 3. jegyz.

¹⁸ Lásd e munka 2. fejezetének 120. jegyzetét.

¹⁹ Lásd ezekre Lefebvre, *Juges* 6—7, 39. l.

²⁰ A törvények kiadása J. L. A. Huillard-Bréholles: *Historia diplomatica Friderici II.* Paris, 1852—1861. IV. köt. 1. sköv. l., értékelése Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II.* 101—102, 113, 202. sköv. l. és az Erg.-Bd. 44, 77—109. l.; Calasso, *Medioevo* 441—443. l.; jó összefoglalás Niese: *Die Gesetzgebung...* 199—201. l. és HZ 108 (1912) 534—535. l. Helyesen írja Kardos Tibor: *A magyar humanizmus kezdetei.* Pannónia, 1935. 345. l.: „Mióta II. Frigyes belevette ediktumaiba, hogy a király az élő törvény, a nápolyi királyság a törvényhozás klasszikus földje lett.” A legújabb áttekintések R. Trifone: *Diritto romano comune e diritto parti-*

a késő római császárság, a *dominatus* ideológiája tükröződik. Tudatosan alkalmazza az említett *lex regia de imperiō*t, mely szerint a római nép minden hatalmat átruházott a császárra.²¹ A hivatalnokállam és a római színezetű törvényhozás azt a gondolatkört valósítja meg, amelyet a civilisták vallottak magukénak: jogtanítás és államkormányzat kölcsönösen hatnak egymásra. Nem véletlen, hogy Frigyes törvényei és utasításai mögött, urától szinte alig elválaszthatóan, ott áll a Bolognában végzett Petrus de Vinea „nagybíró”, 1247-től a császár prototáriusa és lothetája.²²

A Frigyes halála (1250) után lezajlott, közel két évtizedes véres háborúból Anjou I. Károly emelkedett ki győztesen. Első éveiben megtartotta a császár törvényeit és az igazgatás rendjét, sőt egyes tisztviselőket is. A beneventói csatában (1268) Jozzolinus de Marra mester átállása folytán kezébe kerültek a Stauf kancellária registrumai és egyéb iratai is; ezeket a meghódított ország jobb megszervezésére használta fel. Igazgatását a kutatás csodálatosan szervezettnek mondja; a Szicília elvesztésével járó, híres Vecsernye (1282) után Nápolyban több reformot vezetett be, amelyek még továbbfejlesztették Frigyes rendszerét.²³ A központi igazgatás ebben az időben is a *magna curiában* összpontosult; neve gyakran „az állam” jelentésében szerepelt az oklevelekben. Az angol és a francia udvarhoz hasonlóan a pénzügyigazgatás és a bírászkodás szervei némi önállósághoz jutottak. I. Károly és fia alatt a bíróság értelmében vett kúria a *magister iustitarius* vezetése alatt álló bírói testület volt, melynek (1289 óta) végig kellett járnia a kerületeket, igazságot szolgáltatván és ellenőrizvén a *iustitarius*okat. Rendszerint három bíró, több kincstári ügyész, ügyvéd és közjegyző működött itt; ez időben már vitán felül bírászkodott a nagy büntető és polgári perekben, a magánosok és az állam jogvitáiban, valamint a fellebbezett ügyekben. A *camera*

colari nell'Italia meridionale. IRMAE Pars V, 2 d (1962) 10–16. §; H. M. Schaller: *Kaiser Friedrich II., Verwandter der Welt*. Göttingen, 1964. 40–43. l.

²¹ A középkori jogászok nyilatkozatait összeállította E. Dupré Theseider: *L'idea imperiale di Roma nella tradizione del medioevo*. Milano 1942. 255–269. l. — Frigyes álláspontja Rómáról uo. 173–196. l.

²² G. Pepe: *Lo stato ghibellino di Federico II*. Bari, 1938. 107. l.

²³ L. Cadier: *Essai sur l'administration du Royaume de Sicile sous Charles Ier et Charles II d'Anjou*. Bibl. des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome. 1. série, 59. fasc. Paris, 1891. 5–7, 12, 35. l. R. Trifone: *La legislazione anghioina*. Napoli, 1921. bevezetés; — a Stauf-registrumokra még H. M. Schaller: *Zur Entstehung der sogenannten Briefsammlung des Petrus de Vinea*. DA 12 (1956) 127. l.

három-négy számadásmesterből (*magistri rationales*), közjegyzőkből, titkárokból és számvizsgálókból állott; bár Nápolyban volt a székhelye, a számadásmestereknek el kellett kísérniük a királyt. Emellett I. Károly francia hívei kedvéért számos tiszteletbelivé vált méltóságot létesített fel.²⁴

Hogy az Anjouk nápolyi királysága is a hivatásos jogászokra épült, azt azon a két párhuzamos méltóságon illusztrálhatjuk, amelyeket valamikor Petrus de Vinea viselt. A *logotheta* a király jobbán foglalt helyet, nevében válaszolt a kérdésekre, fogadta a külföldi követeket, és szerkesztette a jogszabályokat. Amikor a trónviszályok után II. Károly először töltötte be e tisztséget, képzett jogásznak, Sparanus de Barinak adta. Sparanus a nápolyi egyetemen végzett jogot, 1277-től ennek tanára, majd Provence főbírája (*juge mage*) lett, és több ízben követként járt a pápánál. 1289-től a királyság logothetája, számadásmester és a Martell Károly vikárius melletti tanács tagja volt; külön notariusi személyzettel rendelkezett. A *protonotarius* irányította a nagykúria jegyzőinek munkáját, elintézte vagy referálta a kérvényeket és leveleket. A tisztség legnevesebb betöltője, Bartolomeus de Capua ugyancsak Nápolyban tanult, 1278-tól a római jogot tanította itt, majd számadásmesterként szolgált. 1290-ben protonotarius, 1296-ban egyúttal logotheta is lett. Az előbbi ügykörben viceprotonotariusok álltak rendelkezésére (a négy ismert személy közül egyik Jakab nevű fia, a másik három nápolyi jogtanár), emellett locumtenensek is, ugyancsak jogtudósok: a hírneves Andreas de Isernia és a nagy Lucas de Penna mestere, Andreas Acconzaiocus de Ravello. Bartolomeus közel négy évtizeden át játszotta az „első miniszter” szerepét a nápolyi udvarban.²⁵

Ezek a példák is azt mutatják, hogy a doktorok kezükben tartották a bürokratikus államigazgatást. A nápolyi egyetem fő hivatása az volt, hogy képzett embereket adjon a királyságnak. A professzorok számára a katedra inkább csak ugródeszkának számított a magas állami hivatalokhoz; majdnem minden civilistával találkozunk később a nagykúria tisztviselői közt. Az Anjouk viszont féltékenyen őrködtek a maguk jogászai utánpót-

²⁴ Cadier i. m. 26—29, 157—158, 161—169. l.; Trifone i. m. XXVII—XLV. l.

²⁵ Cadier i. m. 202—213. l.; Trifone i. m. XIX—XX, XXII. l.; *Storia della Università di Napoli*. Napoli, 1924. 90—91. l. — Lucasra W. Ullmann: *The medieval idea of law as represented by Lucas de Penna*. London 1946.

lásának műhelyén, és — bár pápahí uralkodók voltak — gondosan kizárták az egyház minden beavatkozását az egyetem életéből.²⁶

Franciaország

Franciaországban a királyság nem örökölt a normann hódítók alkotásához hasonló, jól működő államszervezetet, hanem a Karolingok birodalmának széthullott roncsait kellett hosszú idő türelmes munkájával ismét összeilleszteni. Ebben a törekvésében jelentős segítséget kapott az udvar klerikusaitól, majd egyetemet járt jogászeitól.²⁷ Az államgépezet középpontja és mozgatója — mint Európa más államaiban — itt is a *curia* volt (mint bíróság: *consilium*), vagyis a király egyházi és világi, főrangú és lovagi állású híveinek alkalmi együttese. Bár a XIII. század folyamán a bírói és pénzügyi szervek önállósultak, a kúria sohasem adta fel e funkciók irányítását; eredetileg a parlament is csak a kúria bírói ülése volt. Szép Fülöp alatt a fontos döntéseket kisebb létszámú, titkosan ülésező tanács hozta meg (*Grand Conseil* vagy *Secret Conseil*); tagjai legalább 1269 óta esküt tettek, és fizetésben is részesültek. A XIV. század első évtizedeinek sokszor ellentétes irányú reformjai után a kúria (nagytanács) összetétele állandósult: a tekintélyes főpapok és pairek mellett a tényleges munkát klerikusok, notariusok és lovagok végezték, akiket még az uralomváltozás is alig érintett. Mint bíróság ítélkezett minden olyan ügyben, amelyet a király elvont a rendes fórumok elől; a gyakorlatban kialakult specializálódás alapján mint húsztagú legfelső bíróságot szervezték meg az 1497—1498-i ordonnance-ok (*Grand Conseil*). Már a század derekán helyet foglalt soraiban a két királyi főügyész (*avocat*, illetve *procureur général*) egy-egy helyettese. A tanács mindenhová követte a királyt, csak IV. Henrik kötötte Párizshoz.²⁸

Minhogy az uralkodótól származott minden kegy és bírói hatóság, az emberek gyakran fordultak hozzá kérésükkel, pana-

²⁶ *Storia della Univ. di Napoli*. 113—121. l. — Az Anjouk jogász-utánpótlására az első időkben lásd még Kantorowicz: *Kaiser Friedrich II*. Erg.-Bd. 272—273. l.

²⁷ Általában lásd Bónis György—Sarlós Márton: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest, 1957. 105—109. l.

²⁸ J. Viard: *La cour (curia) au commencement du XIVe siècle*. Bibliothèque de l'École des Chartes, 77 (1916) 74—87. l.; F. Lot—R. Fawtier: *Histoire des institutions françaises au Moyen-Âge*. II. köt. *Institutions royales*. Paris, 1958. 75—79. l.

szukkal „a palota kapujában” vagy más helyütt is. Az ilyen kérések elintézésében a királyi udvar (*Hôtel*) XIII. század végi szabályzatai szerint klerikus és laikus bizalmasai támogatták, akik mindig vele jártak (*clercs et lays suivans le Roy*). A kiváltságlevelet vagy bírói parancsot az ő utasításukra (*ad relationem domini N.*) adta ki a kancellária; a döntés előzőleg a királyi tanácsban született meg. A XIV. századtól ezeket a bizalmi embereket „a kérvények mestereinek” hívták (*maîtres des requêtes de l'Hôtel*). Minthogy a király személyes joghatóságát kezdték uruk távollétében is gyakorolni, egy 1346-i ordonnance a hivatalok adományozásának és a hivatalnokok elleni panaszoknak kérdéseire szorította hatáskörüket, számukat pedig ötben állapította meg.²⁹ A kérvények elintézése és a bírói parancsok kiadása így ugyancsak a jogban jártas szakemberek kezébe került.

A klerikusok szerepét talán legvilágosabban mutatja a kancellária szervezete. A kancellár — rendszerint magas egyházi méltóság — viselte a felelősséget az uralkodó okleveleinek formai és tartalmi hitelességéért. De a tisztségével járó nagy befolyástól tartva, a király már a XII. században gyakran nem töltötte be állását. Az 1185—1315 közötti hosszú üresedés alatt a kisebb egyházi rangban levő pecsétőr (*custos sigilli*) vagy alkancellár vezette a hivatalt. A következő évtizedekben kialakuló párizsi parlamentnek természetesen a kancellár lett a feje; a század vége felé már rendszerint bírósági karrier után került méltóságába, 1372-től a kibővített királyi tanács választása alapján.³⁰ A parlamentnek nem elnöke volt, hanem több annál: a király úgy tekintette őt, mint bírói hatóságának természetes képviselőjét, és parlamentni ülés hiányában is ítélezéssel bízta meg a maga nevében.³¹

A kancelláriában, mely fokozatosan vált ki a királyi kápolna kereteiből, az írásbeli munkát eleinte csak klerikusok, „a király jegyzői” (*notaires du roi*) látták el. A királyi udvartartás 1291-i szabályai szerint három ilyen jegyzőnek kellett „a királlyal mennie”, őt mindenfelé követnie. A XIV. század elején bizonyos fokú specializálódás alakult ki: egyesek a király, mások a kancellár utasítására írtak oklevelet, ismét mások a parlamenthez vagy

²⁹ L. Perrichet: *La grande chancellerie de France des origines à 1328*. Paris, 1912. 209, 339. l.; Olivier-Martin: *Hist.* 218—219. l.; Lot-Fawtier i. m. 84—86. l.

³⁰ Perrichet i. m. 45—55. l.; Olivier-Martin, *Hist.* 220, 447. l.; Hajnal, *Enseignement* 168. l.; Lot-Fawtier i. m. 57—65. l.

³¹ Perrichet i. m. 325, 436—440. l.; Olivier-Martin, *Hist.* 438. l.

a számadási kamarához kapcsolódtak. A laikusok azon a réven kerültek be a jegyzők sorába, hogy egyházi férfiak nem írhattak halálos ítéletet, a büntető perek jegyzői tehát (*notaires de sang*) világiak voltak. A királyhoz közelebb álló, fontosabb ügyekben intézkedő jegyzők már 1316-ban kiemelkedtek a többiek közül mint *clercs du Secret*, később egyszerűen *secrétaires*, a későbbi államtitkárok elődei. A titkári és a jegyzői tisztségeket sohasem adták bérbe vagy árverezték el, mint a közjegyzőségeket, viszont az élethosszig kinevezett notarius még uralomváltozáskor sem vesztette el hivatalát. A királyi kancellária többségükben klerikus írástudói konfraternitásba tömörültek, és 1342 óta vizsga után jutottak kinevezésükhöz. Ugyanekkor 59-ben rögzítették létszámukat, „a hatvanadik a király”.³² A vizsga hivatási képzést tételez fel. A jegyzők mellett valóban dolgoztak fiatalabb klerikusok, akiket ők tartottak és neveltek, előkészítvén az utódokat későbbi hivatásukra. A tanítás csak a notarius szállásán folytatható, hiszen a kancelláriának még a XIV. században is csak egy nagy helyisége volt, az okleveleket otthon kellett megírni. A „kézműipari” módon, idősebb jegyzőknél kiképzett klerikusok is tagjai voltak a francia írástudók nagy közösségének, mely ekkorra már sikeresen szorította ki az államügyek mindennapos intézéséből az általában írástudatlan főurakat.³³

A szakemberek érvényesülésének további területe volt a számadások ellenőrzése. A XII. század derekától 1295-ig a király a templáriusok párizsi erődjében tartotta kincstárát, s a Temple kincstárosát egy klerikusa útján ellenőrizte. A XIII. század folyamán az udvartartás klerikusainak néhány lovaggal kiegészített bizottsága szállt ki évente háromszor a Temple-ba, hogy ezt a feladatot elvégezze. 1269-től nemegyszer a *magistri curie* tagjai gyűltek össze ugyanott, ők vizsgálták felül a királyi háztartásnak kiutalt összegek számadásait. A század vége felé már *maîtres des comptes* néven említik őket, de még külön szervezet nélkül. 1295-ben az uralkodó elvonta kincstárát a templáriusoktól, s az ellenőrök 1303–1304-ben a századfordulón épült új palotában kaptak egy termet (*Chambre des Comptes*). Nem sokkal később a nem szakember egyházi és világi nagyurakat kezdték kihagyni

³² Perrichet i. m. 207–218, 333–352. l.; F. Olivier-Martin: *L'organisation corporative de la France d'ancien régime*. Paris, 1938. 301–303. l.; Lot-Fawtier i. m. 85–89. l. A kancellária jegyzőinek öntudatára vall, hogy az 1350–51-i kiváltságlevelükben az evangelistákat „notarii doctissimi” névvel illetik. H. Fichtenau: *Arenga*. MŰG Erg.-Bd. 18 (1957) 186. l.

³³ Lot-Fawtier i. m. 85–89. l.; Hajnal, *Enseignement* 167–168. l.

a számvizsgálatból, s az 1320-ban széles ellenőrző hatáskörrel megszervezett „számadási kamara” munkáját már hozzáértők végezték. (A hatáskör a számadásokkal kapcsolatos perek elbírálását is magában foglalta.) A terjeszkedő királyi dominium pénzügyeinek ellenőrzése a létszám növelését tette szükségessé: 1338-ban 10 „mester” dolgozott itt, klerikusok és laikusok, mellettük a fáradságos részletmunkát 19 „kis klerikus” (*petits clerics*) végezte. Az utóbbiak eleinte a mestereknél laktak, az ő alkalmazásukban állottak, de a század végére — *auditeurs* néven — ők is királyi tisztviselőkké lettek. Ugyanebben az időben jelentek meg a *correcteurs* is, valamint az erre rendelt királyi jegyzők és az ügyészek. A fejlődésre jellemző, hogy 1408 körül a kamarában már egyetlen lovag sem kapott helyet.³⁴

Míg a tanács, az udvartartás, az írásbeliség és a pénzügyek területén mindenütt fokozatosan a praktikusok nyomultak előtérbe, a *parlement* kialakulásában a doktoroknak jutott a vezető szerep. A XIII. század derekáig az uralkodó bíráskodása csak elméletben (és az oklevélformulákban) terjedt ki minden alattvalójára; a nagyhűbéresek zárt territóriumokká építették ki uradalmaikat, s a *seigneur* jogán bíráskodtak, a grófok és hasonló jogállású püspökök még a vérhatalmat is gyakorolták (*alta iustitia*). A királyi *domaine* területén ugyanígy járt el az uralkodó, de másutt csak nehezen tudta keresztülvinni határozatait. A kúriához először a Párizshoz közeli területek, később egyházi méltóságok, testületek és legvégül világi nagyurak fordultak. A király vándorbíráskodását a nagyfeudálisok úgy tekintették, mint valami előkelő döntőbírótságot, melynek tetszésük szerint vetették alá magukat vagy sem; az uralkodó viszont gyakran csak fegyverrel tudta kikényszeríteni ítéletének végrehajtását. Fülöp Ágost alatt azonban a kúria tekintélye megnőtt; a Földnélküli János elleni és a Champagne örökösödését eldöntő ítéletekkel megmutatta erejét. Nem véletlenül említette III. Ince 1202-ben első ízben az itt feltűnt legistákat: „Qui consiliarii eius et familiares existunt et in utroque sunt iure periti.” Ekkor hivatkoztak először a római jogra (*ius scriptum*) is a francia kúriában. A XIII. század folyamán a királyi birtokok kiterjedése és a fellebbezés lehetőségének biztosítása lépésről lépésre kialakította a szervezett központi bíróságot.³⁵

³⁴ Lot-Fawtier i. m. 197—200, 240—244. l.

³⁵ Y. Bongert: *Recherches sur les cours laïques du Xe au XIIIe siècle*. Paris, 1949. 119—149. l., az 1202-i idézet uo. 148. l.; Olivier-Martin, *Hist.* 224—227. l.; Lot-Fawtier i. m. 296—298. l.; Lefebvre, *Juges* 64. l.

A szakbírák első nyomait a XII. században találjuk meg; ekkor *virī prudentes, iuris prudentes, consiliarii* néven említik őket. Az írásbeliség térhódításával ezek a szerény segédszemélyek készítik elő a bíróság, a kúria határozatát; ők a *magistri curie* elődei.³⁶ A XIII. században az oklevélszerkesztés korszerű módszereivel felszerelt klerikusok koncentrált támadást intéznek a jogélet minden területének megszerzéséért.³⁷ Ezzel függ össze, hogy legalább 1250 óta a kúria bírósági ülései Párizsban állandósulnak; most már csak peres ügyek kerülnek tárgyalásra *in parlamento domini regis*, a bírói tanácsban pedig egyre jelentősebb szerephez jutnak „a király klerikusai” vagy „az udvar lovagjai”, akiket immár a „mester” címzés illet meg (*magistri tenentes parlamentum*). Minthogy a parlament elsősorban fellebbezési bíróság, a jogorvoslat szabályszerűségének megvizsgálása kisebb bizottságok feladatává lesz, így 1291-ben két *maîtres clerics* és két *maîtres lais* dolga; ezekből 1336-ra 57 tagú kamara alakul (*Chambre des Enquêtes*), mely az északi és déli nyelvjárások szerint tagozódik. Szép Fülöp idejében a parlamentek összetétele és törvénykezési ideje meglehetősen változó, de a főpapi és főúri tagok mellett egyre több klerikus és világi „mester” ül tanácsukban; az 1307-i ordonnance szerint pl. az ítélező *Grand Chambre* 2 főpap, 2 főúr, 11 klerikus és 11 laikus tagból áll, 1319-ben pedig — ha nem is teljesen — kiküszöbölik belőle a megyéspüspököket. Emellett van egy *Chambre des Enquêtes* és két *Chambre des Requêtes*, az utóbbiak közül a déli területek (a *Langue d’Oc*) számára rendelt bizottság figyelembe veszi a római jog szabályait is; mindegyikben a szakembereké a többség.³⁸

A XIV—XV. században még számos változás következett be a párizsi parlament szervezetében; ezeket itt nem követhetjük nyomon. Elég annyi, hogy az eredeti bírói tanács, a *Grand Chambre* csak a súlyos bűnügyek és a jelentős polgári perek elbírálását tartotta fenn magának, míg a munka nagy része a vizsgálatokat végző és ítélező *Chambre des Enquêtes* és a panaszfelvevő, immár egységes *Chambre des Requêtes* feladatává lett. Mindamellett a „vizsgálatok kamarájának” ítéleteit (*jugés*) a „nagy kamara” emelte teljes értékű bírói határozatok (*arrêt*) rangjára. A nagytanács és a két másik kamara fizetett személyzetét az 1345-i ordonnance rendezte; a „vizsgálatok kamarája”

³⁶ Lot-Fawtier i. m. 299—300. l.

³⁷ Hajnal, *Enseignement* 215. l.

³⁸ Olivier-Martin, *Hist.* 229—231, 529—530. l.; Lot-Fawtier i. m. 332—337. l.; összefoglalva Koschaker, *Europa* 167—169. l.

negyvenes létszámával (24 klerikus és 16 világi) messze felülmúlta a másik kettőt. A laikus tagok között ebben az időben már soknak volt civiljogi vagy kánonjogi képesítése. A büntetőügyeket csak ők intézhették, az 1454-i újjászervezőkor már külön büntetőtanácsban, mely üléseinek színhelyéről a *Tournelle* nevet kapta. Ebben az esztendőben egyesült a százéves háborúban átmenetileg kettészakadt (Párizsban és Poitiers-ben működő) parlament. További sorsát a mindenkori uralkodóhoz való viszonya befolyásolta; a bírói tisztségeknek szabad, sőt titkos szavazás útján való betöltése mellett (ekkor gyakran az ügyvédi testületből választottak) az uralkodó önkényes kinevezése, sőt — XII. Lajos óta — az állások kiárusítása biztosította utánpótlását.³⁹

Akárcsak a kancellária, a két *cour souveraine*: a számadási kamara és a parlament is be kellett, hogy iktassa a király törvényhozó aktusait és rendeleteit; az 1337-től jelentkező gyakorlat ezek jogszerűségének ellenőrzését is jelentette (*enregistrement*), s a tisztelettudó ellenvetések (*remontrance*) révén bizonyos korlátot szabott az uralkodónak.⁴⁰ Amit Marx és Engels az intézmény osztálytartalmáról mond, a parlament fejlődését is jellemzi: „Az, hogy a törvényeket a francia parlamentek regisztrálják, egyidejűleg jelentkezett a burzsoáziával, és az ezáltal abszolúttá váló királyok előtt álló ama szükségszerűséggel, hogy mind a feudális nemességgel, mind pedig idegen államokkal szemben idegen akaratra hivatkozhassanak, amelytől az ő akaratuk függ, s ugyanakkor a burzsoáknak biztosítékot adjanak.”⁴¹ A párizsi és a többi (tartományi) „szuverén bíróság” fejlődése valóban oda vezetett, hogy a megvásárolható tisztségeket a burzsoák szerezték meg: a társadalom többi rétege sorra-rendre kikapott onnan.

Az 1345-i ordonnance, akárcsak a század későbbi rendelkezései, megengedte a főpapoknak és mágnásoknak, hogy — díjazás nélkül — részt vegyenek a parlament ülésein. A *pair*ek, kiváltságuk értelmében, csak akkor jelentek meg, amikor a maguk rendjebeli állott a bíróság előtt (*cour des pairs*), a többi nemesúr pedig csak ünnepélyes alkalmakkor, a király meghívására. „Ez a részvétel elegendő volt a főnemesség számára; meggátolta azt, hogy a társadalom uralkodó osztálya úgy érezze: feláldozták a hivatás-

³⁹ Lot-Fawtier i. m. 338—354. l. Vö. A. Bossuat: *Le Parlement de Paris pendant l'occupation anglaise*. *Revue Historique* 229 (1963) 19—40. l.

⁴⁰ Lot-Fawtier i. m. 243—244. l.

⁴¹ *A német ideológia*. Marx—Engels Művei III. köt. 324. l.

belieknek — a király kezében tartott társasága javára. A parlamentből való kiküszöbölése finoman, észrevétlenül ment végbe...” — írja R. Fawtier.⁴² A klérusnak egy évszázad alatt (1328—1422) mintegy 500 tagja szolgált a bíróságon. Többségük a *maîtres* sorába tartozott, abba a csoportba, mely a kismemességből és a harmadik rendből került ki, megtanulta a római és a kánonjogot Orléans, Angers, Reims vagy Montpellier egyetemén, és megszerezte a *doctor utriusque iuris* fokozatát. Ők voltak azok a „legisták”, akiknek a francia királyság ideológiai támogatását köszönhette. Idővel a kismemesek arányszáma csökkent, a XV. században már túlsúlyba jutottak a polgári eredetűek. A laikusok valamennyien együtt küzdöttek a klerikusok számának leszorításáért. A poitiers-i parlamentben (1418—1436) a klérus még túlnyomó többségben volt, de a Párizsba való visszatérés után a laikusok nyomultak előre. A klerikusok alig érezhető többségét jócskán kiegyenlítette az a tény, hogy sokan mint ilyenek szereztek meg az állást, azután megházasodtak, s a klérusnak forma szerint is búcsút mondtak.⁴³ Mi sem bizonyítja jobban azt a már említett folyamatot, hogy a „klerikus” fogalma átalakult, s egyre inkább az írástudó szakembert jelentette.

Külsőségekben a bírák megőrizték a papságra emlékeztető látzatot. A *vestitus clericalis* Franciaországban is — akárcsak német földön — a tudós, az értelmiségi ruházatát jelentette. De a francia parlament bírái vagy későbbi nevükön „a király parlamenti tanácsosai” még akkor is megtartották a hosszú talárt, amikor az úri osztálynál a rövid ruha jött divatba. Hermelinnel szegett vörös talárjukat még udvari gyász esetén sem kellett feketével felcserélniük.⁴⁴ Az „urak” (*messieurs, domini curie*) példáját a bíróságon működő jogtanácsosok és ügyvédek is követték. A bírák fizetése azonban nem állott arányban tekintélyes külsejükkel. Napidíjaikat a XIV. században állapították meg, és utóbb a pénzromlás dacára sem emelték. Ezt ellensúlyozta viszont, hogy divatba jött a „fűszerek” ajándékozása (*épices*): a felek étellel, itallal, utóbb pénzzel is megpróbálták a bírákat a maguk oldalára állítani. Az amúgy is alacsony fizetések késeldemes kiutalása szinte rászorította a bírákat az *épices* elfogadására; az ismételt tilalmak hatástalanok maradtak, ha a király

⁴² Lot-Fawtier i. m. 356. A pairek bíróságára Olivier-Martin, *Hist.* 227—228, 533. l.

⁴³ Lot-Fawtier i. m. 358—360. l.

⁴⁴ Genzmer i. m., *Etudes Le Bras* 1226. l.; Kantorowicz: *The King's...* 415—418. l.

nem fizetett rendszeren. Némi kárpótlást jelentettek a bírói állással járó kiváltságok is (adómentesség, *committimus* stb.). Amellett a parlamentnek fenntartott számos kanonoki stallum és egyéb javadalom fizetésekiegészítést nyújtott; nemcsak a klerikusok, hanem — pap rokonaik útján — a világi tanácsosok is mintegy 90 javadalmon osztoztak a XV. század elején.⁴⁵ A bírói tisztség nem járt nemességgel, az ügyvédség pedig egyenesen ellenkezett a nemesi életmóddal. Hiába írta Boutillier a XIV. század végi *Somme rurale*-ban, hogy az ügyvédek „a törvény lovagjai”, mert a tudás fegyverével küzdenek. Az ilyen kijelentés egy senlisi ügyvéd ajkán még 1506-ban is merésznek számított. Korszakunkban a nemesség elválaszthatatlan volt a katonáskodástól, viszont a lovagi hűbér birtoklása felemelhette a hivatásában meggazdagodott jogászt. A „taláros nemesség” (*noblesse de robe*) mindenestre csak a késő feudalizmus jelensége.⁴⁶

A párizsi parlament és a főváros kerületében illetékes elsőfokú bíróság, a *Châtelet*⁴⁷ életéhez szorosan hozzá tartozott a korán kialakult jogtanácsosi és ügyvédi rend. A XIII. században csak a királyt képviselte ügyvéd (*procureur*), a papságot, nemességet és városokat pedig csak akkor, ha alperesként szállottak perbe. De az uralkodó illeték fejében adott engedélye lehetővé tette a perbeli képviselőt a nemnemeseknek, valamint a felperesként fellépő személyeknek is. A XIV. században a párizsi parlament feleskette és jegyzékbe foglalta az ügyvédeket, de képesítést nem kívánt meg tőlük. 1342-ben a király elismerte a Szent Miklós és Szent Katalin nevét viselő konfraternitásukat, de a hivatás fegyelmén a parlament örködött. Ez a testület 1417-ben 114 ügyvédet tartott nyilván; számuk a század folyamán 200-ra nőtt. A rendi gyűlés kérésére 1484-ben eltörölték a képviselőhez megkívánt külön királyi engedélyt.⁴⁸ Maga az uralkodó már 1287-ben külön prókátorokat tartott felesége champagne-i birtokain, s 1303-ban valamennyi bailliage-ra kiterjesztette az intézményt. A bűnüldözésre hivatott királyi ügyészek fokozatosan felszabadultak a helyi bailli vagy sénéchal hatósága alól, s a párizsi parlament felügyelete alá kerültek. A központban a király külön ügyvédjének első hiteles nyomát 1323-ban találjuk meg. Nem-

⁴⁵ Olivier-Martin, *Hist.* 532–534. l.; Lot-Fawtier i. m. 360–364. l.

⁴⁶ Lot-Fawtier i. m. 358. l. 2. jegyz., 400. l.; B. Guenée: *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen-Age*. Strasbourg—Paris, 1963. 200–210, 411–415. l.

⁴⁷ Lásd erre Lot-Fawtier i. m. 372–385. l.

⁴⁸ Uo. 393–395. l.; Guenée i. m. 202–205. l.; Olivier-Martin, *Org. corp.* 313, 336–337. l.

sokára már *procureur général* volt a neve, és a parlament jelölte ki. Feladata volt őrködni — még az uralkodóval szemben is — a király jogain, a közrend fenntartásán, a parlamenti szokások (*stylus*) hű követésén. Ennek megfelelően már a XIV. század derekán vádlóként vagy felperesként léphetett fel minden perben, sőt mások keresetéhez is csatlakozhatott. Hamarosan helyettesekre is szüksége lett, akikkel külön teremben (*parquet*) beszállt meg az egyes ügyekben való állásfoglalást.⁴⁹

A római jogi *advocatus* intézménye csak a XIII. században, az egyetemi jogtanítás következtében éledt fel, illetve olvadt össze a korábban elismert perbeli szószóló (*amparlier*) hivatásával. A 2. lyoni zsinat rendelkezését követve az 1274-i királyi ordonnance esküre kötelezte a jogtanácsosokat, hogy csak igaz ügyet vállalnak el, és legfeljebb 30 livre díjazást kérnek. Szép Fülöp 1291-i rendelete további erkölcsi korlátokat állított fel, a XIV. század elején pedig a jogtanácsosok (*avocats*) a párizsi parlament felügyelete és védelme alá kerültek. Az 1345-i ordonnance óta testületnek tekinthetők; utóbb a *procureur*ökkel közösen Szent Miklós testvéreülethez tartoztak, de különállásukat igyekeztek fenntartani. Az ügyvédi testület (később: *ordre* vagy *barreau*) tagjaitól a parlament megkívánta a jó erkölcsi magatartást és a jogi *licentia* megszerzését. Minthogy „mindkét jogból” csak Orléans-ban vagy Toulouse-ban lehetett képesítést szerezni, a *licentia* legtöbbször innen származott, de elfogadták a párizsi egyetem kánonjogi képesítését is. A hazai szokásjogot az *advocati* csak a gyakorlatban sajátíthatták el. Ezért ültek a bírósági terem hátsó padjaiban a fiatal ügyvédek, akik az idősebbeknek bibliai és római jogi idézetekkel megtűzdelt beszédeit hallgatva igyekeztek minél többet megtanulni. A jogtanácsosokra hárult a per számos iratának megszerkesztése is, ezért klerikusok szolgálatát vették igénybe. Sokan fényes pályát futottak be: a XIV. század második felében hat kancellár és hat parlamenti elnök került ki közülük. A királynak 1332 óta állandó *advocatusa* (később kettő) élvezte a legnagyobb tekintélyt a jogtanácsosok rendjében.⁵⁰

Az írástudóknak az a serege, mely a tanács, a palota, a számadási kamara, a parlament és a Châtelet mindennapos munkájában tevékenykedett, s amelyet az itt nem részletezhető feladatok ellátó parlamenti regisztrátorok (*greffiers*), jegyzők (*no-*

⁴⁹ Olivier-Martin, *Hist.* 535–536. l.; Lot-Fawtier i. m. 364–367. l.

⁵⁰ Olivier-Martin: *Organisation...* 312–315. l.; Lot-Fawtier i. m. 367–371, 395–401. l.; Guénéé i. m. 197–198. l.

taïres) és segédkező *clercs* egészítettek ki,⁵¹ a képzettségnek különféle fokozataival rendelkezett, a jogi doktorátustól az *artes* elemi ismeretéig. Mint már utaltunk rá, a XIII. század elejétől kezdve Orléans nagy múltú egyeteme szolgáltatta a királyi udvar jogászutánpótlását.⁵² Az egyetem a *scolasticus* vezetése alatt állott, valamennyi hallgatóját klerikusnak nevezték. A civiljog tanárai közül „a jog századában” két pápa, négy bíboros és számos püspök került ki, de innen rekrutálódtak javarészt a *clerici regis* is. 1202-ben a pápa — mint láttuk — már mindkét jogban jártas királyi tanácsosokról tett említést.⁵³ II. Fülöp Ágost után főleg IX. Lajos hosszú uralkodása alatt (1226 — 1270) egyre több civilista jutott szerephez az udvarban: a század első felében Gui Foucois (Fulcodi), a későbbi IV. Kelemen pápa, valószínűleg párizsi professzor; Etienne de Monfort, a század derekán a párizsi kúria egyik vezetője, orléans-i tanár; Eudes de Lorris, 1250 — 1270 közt a király tanácsosa és diplomatája, aki bayeux-i püspök korában orléans-i civilisták egész körét juttatta javadalomhoz; Philippe de Caours, előbb reimsi egyházi bíró, majd királyi klerikus; Simon de Paris és Foulque de Laon, ugyancsak orléans-i civilista professzorok, utóbb királyi klerikusok és a parlament bírái; végül az olasz egyetemet járt Simon kancellár (utóbb IV. Márton pápa) és Guillaume de Chartres, ugyancsak parlamenti bírák. IX. Lajos halála után tanácsosai kitartottak utódai mellett, de új civilisták is léptek melléjük: így III. Fülöp alatt öt orléans-i tanár működött a parlamentben, IV. (Szép) Fülöp szolgálatában pedig már az 1280-as években legalább négy professzor állott.⁵⁴

Szép Fülöp és a legisták közismert kapcsolatának tehát már évszázados múltja volt. Királyi klerikusai és bírái között volt Pierre de Belleperche, az egyik legnagyobb orléans-i mester, valamint hét olyan férfiú, aki hosszabb-rövidebb ideig ugyanott tanított római jogot. Alatta vagy talán már utóda alatt szolgáltak a parlamentben Jean Mandevilain és Pierre Bertrand orléans-i jogtanárok. A legisták majdnem mind püspöki javadalomhoz jutottak: 1300-ban a narbonne-i érsek és hat püspök volt civilista! Így érthető, hogy a francia püspöki kar szinte egyhangúan utasította vissza VIII. Bonifác meghívását a Szép Fülöp ellen

⁵¹ Lot-Fawtier i. m. 401—408. l.

⁵² Lásd e munka második fejezetének 45. jegyzetét.

⁵³ Lásd e fejezet 35. jegyzetét.

⁵⁴ Meijers i. m., Tijdschrift 1 (1918—19) 111—122. l. és Uő.: *Études* III. köt. 10. sköv. l.; Foucois-ra még Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 16. l. 177. jegyz.

összehívott zsinatra. A legisták a legfontosabb politikai és diplomáciai feladatokat végezték el uruk szolgálatában.⁵⁵ Így Pierre de Mornay orléans-i jogtanár 1304–1306 között Fülöp kancellárja volt.⁵⁶ De a királyi jogok legkitartóbb harcosai az „írott jog országaiból”, Dél-Franciaországból jöttek. A századfordulón a Beaucaire–Nîmes-i *sénéchaussée* főbírói (*juge mage*) tisztsége sorra négy montpellier-i római jogász professzor kezében volt; Fülöpnek olyan befolyásos tanácsadói kerültek ki közülük, mint Guillaume de Nogaret vagy Guillaume de Plaisans.⁵⁷

A királynak a jogászsággal való szövetségére, melyet Engels hangsúlyozott, klasszikus példa Szép Fülöp és legistái viszonya. De példa arra is, hogyan használták fel az egyetemen szerzett tudásukat a központi hatalom megerősítésére. „A hűbéri elveknek a királyi hatalom kifejlesztésére való felhasználása a leleményesség mesterműve, melyért tisztelet jár a jogászoknak” — írja Olivier-Martin. Ezen az úton dolgozták ki a főhűbérúr (*souverain-fief*) elméletét, így tették lehetővé az uralkodó beavatkozását a hűbér átszállása, öröklése vagy elvesztése esetén, ezzel biztosították a *dominium directum*ot a hűbérurak tulajdonán. De a hagyományos hűbérjogon túlmenően a római jogból átvették a közjő, a közhatalom, a jogalkotás és alkalmazás elveit; mindig készen állottak arra, hogy uruk szolgálatában értekezéseket írjanak. A király nemegyszer volt kénytelen — politikai megfontolásokból — dezavualni őket, de a toll háborújában egyszerűen nem tudott megenni nélkülük.⁵⁸ Ha nem is ők fogalmazták meg, de a pápa elleni küzdelembe ők vetették be a „Rex est imperator in regno suo” elvét, ami valójában az állami szuverenitást jelentette. Plaisans és Nogaret, az említett montpellier-i romanisták, memorandumaikban ezen az alapon követelték uruk számára a császár jogait. Elméleti álláspontjuk szenvedélyes, néha már útszéli hangú vitába torkollott, melynek során a világiak — mint Nogaret — a Szentírás alapján prédikáltak erkölcsöt az egyháziaknak. A legistákban mintegy új „klerikusok” születtek a világi hatalom védelmében.⁵⁹ Ha igaz is, hogy a párizsi parlament ítéletei nem adtak szabad utat a királyi

⁵⁵ Meijers i. m., Tijdschrift 1 (1918–19) 122–126. l.; Genzmer i. m., Etudes Le Bras 1224. l. 62. jegyz.

⁵⁶ Meijers i. m., Tijdschrift 2 (1920–21) 464. l.

⁵⁷ Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 10. l. 112. jegyz.

⁵⁸ Olivier-Martin, *Hist.* 300–306. l., az idézet a 213. l.; Lefebvre, *Juges* 64–66. l.; F. J. Pegues: *The lawyers of the last Capetians*. Princeton (N. J.), 1962.

⁵⁹ Részletesen Lagarde: *La naissance de l'esprit laïque... I. köt.* 256–258. l.

hatalom érvényesülésének, hanem a hagyományok értelmében fékeztek túlkapásait,⁶⁰ egészében a jogtudó doktorok működése a rendteremtés, a központosítás szolgálatában állott.

Barbarossa és a bolognai jogtanárok, II. Frigyes és a nápolyi professzorok kapcsolatahoz így harmadiknak felsorakozott a francia uralkodó és az egyetemekről (elsősorban Orléans-ból) jött legisták szövetsége. Az orléans-i tanárság Meijers megállapítása szerint átmenő állomássá vált, melyben az ambiciózus klerikus csak 5-10 évig maradt meg, hogy azután magas udvari pozícióba emelkedjék. Szerinte ebben az időben a francia korona jogásznak több mint háromnegyed része orléans-i civilista volt.⁶¹ De hol maradt az utánpótlás biztosításában Párizs? A XII. században már virágzott itt a jogi oktatás, de az 1219-i pápai bulla — mint láttuk — megtiltotta a civiljog tanítását. Ha a római jog számos úton mégis visszaszivárgott, képesítést nem lehetett szerezni belőle; a jogi kar kánonjogi fakultássá lett. Így végzettjei, tanárai is megoszlottak az egyházi és állami szolgálat között. A szentszéki bíraskodásban nagy szükség volt jogászokra. A XII. század vége felé megjelentek az *officialisok*, a püspöki szentszék bírái, az ülnökök, prókátorok és jogtanácsosok, akikről már az 1236-i tours-i zsinat egyetemi tanulmányokat kívánt meg.⁶² A párizsi kánonisták előtt mindkét pálya nyitva állt, mint néhány XIV. századi példa mutatja. Az említett Gui Foucois királyi tanácsosból pályája végén a pápai trónra emelkedett. Pierre Dubois mint Fülöp tanácsosa a pápa-ellenes harc egyik legkövetkezetesebb, legmesszebb menő „ideológusa” lett, s ugyanehhez a táborhoz csatlakozott későbbi munkásságában Aegidius Colonna (Romanus), a pápai elmélet egyik legnagyobb hatású kifejtője. Jean le Moine párizsi doktor Fülöp környezetéből a bíborosi székbe jutott, és mint avignoni pápai kancellár halt meg. A kánonjogász professzorok nagyobb számban csak a pápai világhatalom hanyatlása után, a XV. században nyomultak be a parlamentbe; 1437—1495 közt kilencen lettek tanácsosai.⁶³

Az egyetemi jogtanítás mellé kell állítanunk a nem kevésbé jelentős gyakorlati képzést, melyet sok szál fűzött az *artes* okta-

⁶⁰ Lot-Fawtier i. m. 357—358. l.

⁶¹ Meijers i. m., *Tijdschrift* 1 (1918—19) 132. l., 2 (1920—21) 474. l.

⁶² Lefebvre, *Juges* 28—32. l.; Stelling-Michaud, *Bologne* 127. l.; 6. jegyz. — A zsinat az ügyvédekét három, az *officialisok*at öt évi jogtanulásra kötelezte. — A párizsi karra lásd e munka második fejezetének 100—101. jegyzetét.

⁶³ Périès: *La faculté de droit* . . . 37, 68. l. (a XV. századi bírák felsorolásával), 99. l. (Fouleques).

tásához. Bár a középkori egyetemeken sokszor eltiltották a tollbamondást, kiirtani nem lehetett. Azok a haladottabb hallgatók, akik képesek voltak a professzor előadásainak lényegét összefoglalni, majd ezt szállásukon a gyengébbeknek továbbadni, a *reportator* nevet viselték. Nos, a *reportatio* módszere hasznára vált a klerikusnak a gyakorlatban is. A bíróságon ott kellett lennie a felek és a tanúk kihallgatásánál, a perbeszédeknel, neki kellett „kihámozni a lényegét” és megvizsgálja a bemutatott okleveleket. A *clerc* otthona csendjében írta meg jelentését, melynek a XIV. századi gyakorlat még a formáját is meghatározta. Egyszerűen, világosan, „minden klerikus számára azonnal érthetően” kellett fogalmaznia, a tényeket a római jogi remiszcenciáktól tartózkodva előadni. „A parlament reportáló klerikusainak (*clercs rapporteurs*) már a XIV. század elején döntő szerepük volt magukban az ítéletekben; ebben a korszakban már a bírói kar tagjainak tekintették őket; nemsokára különleges kamarává alakultak, a *Chambre des Enquêtes*-té, mely már ítéleteket hozhatott; a legfőbb bíróság, az eredeti bíróság, a *Grande Chambre*, csak ezen ítéletek kihirdetésének jogát tartotta fenn magának.”⁶⁴ Tudjuk, hogy a „vizsgálatok kamarájának” tagjai az említett időben *rapporteurs* és *jugeurs*-re oszlottak; a kamara előtt a felek sohasem jelentek meg, az ügyet írásban készítették elő ítéletre a „reportálók”.⁶⁵

Az ifjú klerikus tehát egy idősebb bírósági embernél kezdhetette pályáját, majd a *Chambre des Enquêtes* „reportálója”, utóbb bírója lehetett, végül nyitva állt előtte a „nagy kamara” kapuja is. Az 1330-i *Stylus curie Parlamenti* intette a fiatalembert, hogy gondosan és nyugodtan tanulmányozza az ügycsomót otthon, kövesse a jelentéskészítés szabályait, majd az ülésen illő félelemmel adja elő jelentését, s utána — kellő távolban maradva — csak a kérdésekre feleljen. Minden *rapport* egyben vizsgának számított, s az évek során át bevált klerikusok léptek elő. A *Chambre des Enquêtes* a „nagy kamara” előszobája volt, ahová az írásban és szerkesztésben járatos klerikusokat választották be. Az 1330-i kézikönyv még ellenségesen foglalt állást a római és a kánonjoggal szemben; később a jogot tanult ügyvédek révén mindinkább behatoltak a gyakorlatba. Ez a kiképzés elsősorban az *artes*-fakultás meghosszabbítását jelentette.⁶⁶

⁶⁴ Hajnal, *Enseignement* 123—125, 135—138. 1. (itt az idézet).

⁶⁵ Lot-Fawtier i. m. 345—346. 1.

⁶⁶ Hajnal, *Enseignement* 169—171. 1.

Gyakorlati képzésben részesült a kétféle ügyvédség és a bírósági teremben tevékenykedő klerikus-sereg is. A régi, híres jogtanácsosok (*avocats*) helyet kaptak azokban a liliomokkal díszített padokban, ahol a parlament elnökei és bírái is ültek; ők már szinte a bíróság tagjainak számítottak. Mögöttük, a hátsó sorokban ott szorongtak a fiatalok, eleinte csak mint néma szemlélők (*avocats écoutants*); később maguk is megpróbálkoztak a perbeszédekkel. A jogtanácsosi működés persze a parlament engedélyétől, a listába való felvételtől függött. A párizsi parlament és a többi szuverén bíróság két régi tag ajánlása után alaposan megvizsgálta a jelentkező tanulmányait, jóhírét, családi és vagyoni helyzetét; ilyen módon védekezett a tudatlanok, alkalmatlanok behatolása ellen. Még a királyi kancellária notariusait is a párizsi főbíróság rostálta meg, hogy soraikba csak „francia és latin leveleket szerkeszteni jól tudók” kerüljenek be. Az alsóbb fokon az ügyvédek (*procureurs*) ugyancsak a deákműveltséggel rendelkezők közül rekrutálódtak. A prókátor képviselte a peres fél személyét a bíróság előtt. A sok írásbeli munkát alkalmazottjai, „klerikusai” végezték, s ezen a módon készültek az ügyvédi hivatásra. Az ifjak egy-egy híres prókátornál határozott időre állottak szolgálatba, idővel gazdájukat a bíróságon is helyettesíthették. Később bizonyos időt (*cléricature*) követeltek meg az önálló ügyvédekhez. A prókátor és „klerikusai” tehát — s ez a mi számunkra különösen fontos analógia — folytatták az egyetemi *artes*-tanfolyamokat, amennyiben tanultak és gyakorlatot űztek egyidőben. Az ügyvédek *magister* címzését a parlament csak akkor ismerte el, ha ilyen fokozatot szereztek, vagy hosszabb ideje gyakorlatot folytattak. Aki eddig sem jutott, a *solliciteurs* kétes hírű tömegébe vegyülve szerzett itt-ott klienseket magának.⁶⁷ A különféle hatóságok és bíróságok mellett tanuló, a palotát zajjal és vidámsággal megtöltő klerikusok serege a *Bazoche* (a.m. bazilika) sokoldalú testületében tömörült. Ha nem is szívesen, a parlament a XV. század derekán elismerte „a Bazoche királyságának” fegyelmi hatóságát tagjai fölött, majd a gyakorlati idő tanúsításának jogát is. Nem közömbös, hogy a Bazoche a satirikus színjátszáson kívül képzelt jogesetek tárgyalásait is megrendezte, s ezzel mintegy gyakorló fórumot teremtett a leendő ügyvédek számára.⁶⁸

⁶⁷ Uo. 171—175. l. — A Châtelet ügyvédjeit 1393 óta két vagy három gyakorló *procureur* alkalmassági bizonyítványa alapján vették fel a jegyzékbe, Lot-Fawtier i. m. 378—379. l.

⁶⁸ Lot-Fawtier i. m. 405—407. l. — A Châtelet notariusai már a XIII. század derekán külön konfraternitásba tömörültek, uo. 380. l.

Párizs azonban még nem jelentette egész Franciaországot. Hogy a doktorok és praktikusok milyen arányban osztoztak a politikai és jogi funkciók ellátásában, azt csak az egyes tartományok részletes helyi vizsgálata döntheti el. Itt nem szabad megfeledkeznünk arról a különbségről, amely az országnak északi, „szokásjogi” tartományai (*pays de droit coutumier*) és nagyjából a Garonne vonalától délre eső részei, „az írott jog tartományai” (*pays de droit écrit*) között fennállott. Ez az elválasztás, mely nyersen már az 1219-i pápai dekretálisban, majd IX. Lajos óta a francia jogalkotásban (1251, 1278) is kifejeződőtt, nem jelentette délen a római jog feltétlen uralmát, csak annyit, hogy a változatos helyi szokások mellett az északi részeknél nagyobb mértékben élt tovább.⁶⁹ Dél-Franciaországban a XIII. század derekán felvirágzó római jogi oktatás rohamosan emelte a helyi apparátus képzettségét; a helyzet az itáliai városokra emlékeztet, amelyek ugyancsak szívesen vették igénybe a doktorok szolgálatait. Így a Bolognában tanult Bernard Dorna, Azo tanítványa és barátja, 1224-ben római jogot tanított Montpellier-ben, tíz évre rá pedig ugyanott *iudex curie* lett, hogy egyházi emberként fejezze be életét.⁷⁰ Béziers-ben az 1260-as években legisták vállaltak döntőbírói tiszteket, és segédkeztek a *sénéchal* munkájában, egyik doktor pedig (Rimbaud de Salve) a *juge mage* méltóságát is viselte. Romanisták és kánonisták nemegyszer működtek itt királyi klerikus vagy bíró minőségében.⁷¹ Beaucaire-Nîmes kerület nagybírája (*juge mage*) a XIII. század vége felé Raymond Botigon — alkalmasint Bolognában végzett doktor —, aki Alèsnek több ízben polgármestere volt, az 1310-es években pedig Clément de Fraisse *legum professor*, aki előbb a narbonne-i vicomte környezetében és Szép Fülöp biztosaként működött.⁷² Nem sorolhatjuk itt fel mindazokat a délvidéki királyi tiszteket és bírákat, akiket Gouron oly gonddal gyűjtött össze; elég csak azt megemlíteni, hogy a XIV. század első felében Lyonban nemegyszer volt *sénéchal* és királyi bíró egy-egy *legum doctor*, s a század derekán bekövetkező visszaesés ellenére a Beaucaire-Nîmes-i kerületnek egymás után öt királyi jogtanácsosa (*avocat*) végzett római jogot Montpellier-ben. A jogászok a XIV—XV. század folyamán számos esetben jutot-

⁶⁹ Olivier-Martin, *Hist.* 111—112. l.

⁷⁰ Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 3. l. és e lapon a 22. jegyz.

⁷¹ Uo. Recueil 5 (1966) 5. l. és 46, 49, 53, 54. jegyz.

⁷² Uo. Recueil 5 (1966) 6. l. és 63—65. jegyz., 7. l. és 82—84. jegyz.

tak szakértelmük révén nemességhez.⁷³ Hasonló megfigyelésekre vezetett az 1420-ban felélesztett toulouse-i parlament és királyi igazgatás részletes vizsgálata is.⁷⁴

A fővárostól északra eső senlis-i *bailliage* 1380 és 1550 között működő jogászaira vonatkozó mintaszerű kutatás, melyet B. Guenée végzett el, némileg eltérő képet mutat. A földesúri és várnagyi bíróságokon még a XV. században is dolgozó emberek (*gens de labeur*), nem pedig jogászok (*gens de justice*) ültek törvényt, akiknek tudománya nem terjedt túl a hagyományos eljárás és a helyi szokások körén. Compiègne városka 1412-ben azzal dicsekedett, hogy jogainak védelmére számos jogtanácsos, klerikus és szokásjog-tudó (*notables conseillers, clerics et coutumiers*) él falai között. A városokban már több szakember működött: Beauvais-ban pl. 1415-ben 2 királyi tisztt, 7 törvénytiszolga, 6 jogtanácsos és 10 prókátor szerepelt a törvényt napokon.⁷⁵ Milyen volt ezeknek az embereknek a képzése? Aki *avocat* akart lenni, először a „kis iskolákban”, valamelyik városi klerikustól, legfeljebb *magister artium*tól tanult grammatikát, azután — ha a szülők tárcája bírta — Párizsba ment a bölcsészkarra. Közel négy évi tanulás után, 18-19 éves korában térhetett haza *magisteri* fokozattal. Ez először bőven elég volt a jogtanácsosi működéshez, de a XV. század folyamán egyre inkább megkívánták a jogi *licentiát*. Beauvais-ben 1415-ben hat ügyvédből egy, 1473-ban négyből kettő volt *licentiatus legum*; Senlis városában 1465-ben 11 közül már kilencnek volt ilyen képzése, egy lehetett *magister*, egy pedig sohasem járt egyetemre. A jogi fokozatot legközelebb Orléans-ban lehetett megszerezni; a fiatal ember hat évi tanulás után, 23-25 éves korban tért haza mint *licentiatus legum*. Ez a diploma az *artesenél* jóval több anyagi áldozatot is kívánt. Kivételesen (a *bailliage* területéről két évszázad alatt mintegy húsz esetben) a végzett civilista a párizsi kánonjogi karra ment át, de ott rendszeren megelégedett a *baccalaureus* gradusával. A számára igazán szükséges ismereteket azután valamelyik idősebb ügyvéd mellett szerezte meg mint *clerc*; végre 24-28 éves korára önállósíthatta magát.⁷⁶

⁷³ Uo. Recueil 5 (1966) 9. 1. 98. jegyz., 12. 1. 141. jegyz., itt részletesen a nemességről. Vö. e fejezet 57. jegyzetével.

⁷⁴ A. Viala: *Le Parlement de Toulouse et l'administration royale laïque, 1420—1525 environ*. I—II. köt. Albi, 1953.

⁷⁵ Az adatok rendre: Guenée i. m. 319—320, 331—332 (az idézet is), 337—338. 1.

⁷⁶ Uo. 186—197. 1.

A felekkel közvetlenül érintkező ügyvédek nem rendelkeztek ilyen képzettséggel. A *procureur* igénybevétele nem volt kötelező; Senlis-ban az 1464-i János-napi törvényszakon folyó 212 perben a 424 ügyfél közül 46 a maga nevében lépett fel. A többi azonban — kettő kivételével — olyan képviselőt fogadott, aki hivatásként űzte mesterségét, s a bíróság eskütétel után beiktatta ügyvédségébe (*procureur en cour laye*). Közülük a *bailliage* területén a XV. század derekáig egyetlenegy sem tanult a párizsi *artes*-fakultáson, a plébánosok vagy a „kis iskolák” növendékei voltak. A század második felében azonban már felbukkantak közöttük a *magistri artium*, kik gyakorlati képzettségüket — rendszeren 5-6 év alatt — egy idősebb prókátor vagy közjegyző klerikusaként szereztek meg. (Természetesen ezeknek már alig volt valami közük a klérushoz.) Mielőtt önállósították volna magukat, rendszeren kibérelték egy kisebb vagy nagyobb kerület irnokságát (*greffe*) vagy közjegyzőségét. „A XV. és XVI. században klerikus és prókátor, prókátor és közjegyző ugyanaz.” Akinek azután fellendült az ügyvédi irodája, abbahagyhatta az írásbeli munkát; a többi élete végéig folytatta mindkettőt. A *procureur* sohasem érte el az *avocat* társadalmi és anyagi megbecsülését; a kis haszon embere maradt, akinek mindenféle anyagi praktikához kellett folyamodnia, hogy megélhessen.⁷⁷

Senlis jogtanácsosait és ügyvédeit együtt szemlélve Guenéé korszakonként is különbséget tett a jogi műveltség fokozatai között, s eredményei figyelemre méltóak. Eszerint a VI. Károly nevéhez fűződő békés korszakban (1380 k. — 1430 k.) egyetlen jogi doktor működött mint *bailli*, s a *licentiatus* is ritka volt; az ügyvédeknek (*avocats*) egyharmada-egynegyede lehetett ilyen. Még köztük is sok volt az egyszerű klerikus, a *procureur*ök pedig mind azok voltak. A százéves háború okozta zavarok után az 1460-as években megélénkült a pereskedés ritmusa, az *avocat* rendszerint megszerezte a jogi licentiát, a *procureur* pedig a mesteri fokozatot; a vagyonszerzésben az utóbbiak törtek előre. Az 1500 — 1550 közti időben a jogtanácsosok már mind — egyes területeken királyi rendelet folytán is — *licentiatus*ok voltak, s így királyi hivatalokhoz is juthattak, a prókátorok azonban még mindig nem rendelkeztek jogvégzettséggel. A régi jogászcsaládok szilárdan őrizték pozíciójukat, melytől már a nemesség sem esett távol.⁷⁸ A déli tartományokkal való összevetés azt mutatja, hogy ott az egyetemen tanult, sőt tanító jogászok

⁷⁷ Uo. 202—212, az idézet 207. l.

⁷⁸ Uo. 247—349, 379—388, 416—419, 444—445. l.

a XIII. század derekától kezdve szinte rohammal foglalták el a királyi és városi hivatalok jó részét, majd arányszámuk — nyilván a praktikusok javára — a XIV. század derekán jócskán visszaesett; északon a szokásjogban jártas gyakorlati emberek ültek a bírói széken és ügyvédi padon egyaránt, míg a XV. század közepe táján az egyetemet végeztettek — s velük együtt a római jog is — fokozatosan meg nem hódították a pozíciókat. Az alsóbb fokon a praktikusok (a „kis klerikusok”, szolgálatban álló írástudók, a Bazoche „retorikusai”, a vidéki prókátorok) végezték azt az aprómunkát, amelyen a doktorok elméleti és gyakorlati jogfejlesztése felépülhetett.

A kancellártól a kisvárosi prókátorig, a tudós doktortól a gyakorlatban képzett deákiig terjedő, rendkívül sokszínű francia jogászság áttekintését azzal a kritikával zárjuk, amellyel a kor társadalma illette. Mint mindenütt, francia földön is korán elhangzott a panasz a bírák részrehajlása, a klerikusok mohósága, az ügyvédek percsavarása miatt; láttuk, hogy a Bolognát járt papok — a kortársak szemében — mint konok perlekedők tértek vissza hazájukba.⁷⁹ Az irodalomban felhangzó panaszok például hosszan lehetne sorolni. Már a XII. században így ostorozza Walter Mapes *A pénzvágó világ* c. versében az egyházi bíróságokat:

„Pénn ha szónokol, le kell
a jognak borulnia,
s hogyha sántikál a per,
mankót ad a kúria;
szegénynek, ha hadra kel
a pénz, meg kell futnia;
így hoppon maradnak,
kik semmit sem adnak,
ki híján aranynak,
nincsen jussa annak.”

A vele kb. egykorú ismeretlen, a *Jó intelem a papsághoz és a deáksághoz* c. vers szerzője elkeseredetten kiált fel a „tengernyi gazság” láttán:

„Van-e bíró, akinek
szent még az igazság?
Igaz ügyet víz alá
nyomhatnak garaskák.”

⁷⁹ Lásd e munka második fejezetének 97. jegyzetét és J. W. Baldwin: *Critics of the legal profession: Peter the Chanter and his circle*. Proceedings of the Second International Congress of medieval Canon Law. Città del Vaticano, 1965. 249—259. l.

A felesküdtött bírákat a költő egyszerűen latroknak nevezi, „kik szegényektől rabolt / pénzből vigan élnek”.⁸⁰ Pierre de Blois ugyancsak korán állapítja meg, hogy az ügyvédek „csak a pénzvágyért küzdenek”, Olivier Maillard szerint pedig nincsen az üdvösségre veszélyesebb foglalkozás az ügyvédségnél. A királyi tiszteket és a jogászokat „a keresztények felfalóinak” (*mangeurs de chrétiens*), a városok vagy a nép elnyelőinek aposztrófálják. Ezekben a vádokban persze nemcsak az elnyomott nép hangja szólal meg, hanem az uraké is, akik a királyi tisztek, ügyvédek, poroszlók szüretje után azt fájlalják, hogy nekik nem marad semmi:

„Le bailli vendange, le prévôt grappe,
Le procureur prend, le sergent happe,
Le seigneur n'a rien s'il ne leur échappe.”

A népi közmondás elsősorban a törvényszolgák ellen irányul, akik az igazságszolgáltatás öklével sújtanak le a szegényekre. Azt tartja, hogy ha hármuk közül kettőt felkötnek, az csak jobbá teszi a világot:

„De trois sergents pendez-en deux,
Le monde n'en sera que mieux.”⁸¹

Az ilyen hangok sokasodását általában a római jog behatolásának szokták tulajdonítani, s a XII–XIII. századi Franciaországban gyakran az is váltotta ki őket.⁸² De ne felejtjük, hogy visszaélésekre a szokásjog is bőven adott alkalmat, s a rendszerebb római jog sok esetben adhatott orvoslást. A XIV. század közepéről való francia költemény, *Az ördög leányainak házassága* pl. a rossz ügyvédek a szokásjog híveinek tünteti fel (*pour vérité tiennent usage*), a jó ügyvédtől pedig azt kívánja, hogy a tudós jogot (*droit savant*) alkalmazza.⁸³

Valóban olyan pénzsóvárok voltak hát a francia jogászok? Coluccio Salutati és a többi olasz humanisták elítélték a tudósok díjazását: „Scientia donum dei est, unde vendi non potest.”

⁸⁰ *Deákok és lovagok. Versek a XI–XIII. századból.* Összeállította Mezey László. Budapest, 1961. 38, 48. l. (Mindkét szemelvény Kálnoky László fordítása.)

⁸¹ Mindezeket lásd Guenée i. m. 4–7. l.

⁸² E. Meynial: *Remarques sur la réaction populaire contre l'invasion du droit romain en France aux XIIe et XIIIe siècles*, Mélanges Chabaneau. Erlangen, 1907. 557–584. l.

⁸³ Ua. 566. l. nyomán Genzmer i. m., Etudes Le Bras 1232. l.

Ebben a XII—XIII. századi kánonisták hagyományát folytatták, akik ugyancsak megrótták a pénzért oktató bolognai tanárokat. A római jog a jogtudósoknak csak az önkéntes ajándékot engedte meg; a gyakorlatban azután úgy segítettek magukon, hogy a tandíjat nem a „tudományért”, hanem fáradozásukért kérték.⁸⁴ A párizsi parlament bírái is csak „fűszereket” fogadtak el, ezekből fejlődött ki a rendszeresen megkívánt illeték. Nem kétséges, hogy a jogi hivatás részesei éltek a pályájukon adódó lehetőségekkel, sokan illegális jövedelmekhez is jutottak. A XIV. század utolsó tizedeiben a királyi ügyészek — uruk engedélyével — rendszeres járadékot húztak a navarrai királytól, a burgundi hercegtől, a párizsi kereskedőktől és egyházi testületektől.⁸⁵ De az újabb irodalom hangsúlyozza, hogy a panaszokat nem kell mindig betű szerint venni. A rossz és szabálytalan fizetés és a pénzromlás folytán a bírák mindinkább a mellékes és tiltott jövedelmekre, a jogtanácsosok és ügyvédek pedig a darabszámra (*à la tâche*) fizetett ténykedések (kiszállás, periratok készítése) kihasználására szorultak. Azok a fogások, amelyeket régi élet-színvonaluk fenntartására igénybe vettek, a közvéleményben általánossá tették pénzsóvárságuk és megvesztegethetőségük hitét.⁸⁶

Ha bizonyos panaszok túlzottak is, annyi bizonyos, hogy a jogi hivatás a jómódúak szolgálatára állt, s az uralkodó osztály kiszolgáltatásából élt. Nem vagyónából kiforgatott kortárs, hanem mai francia kutató mondotta ki: „Az igazságszolgáltatás süket a szegényekkel szemben, meghallgatja a gazdagokat, segíti az urakat, de csak a maga szolgálóihoz jóságos.”⁸⁷

Itt emlékezünk meg röviden az ibériai félszigetről, mellyel részletesen nem foglalkozhatunk. Fejlődése sokban hasonlít a dél-francia tartományokéhoz. Itt is Itália és Franciaország egyetemei útján terjed el a megújult római jog. Salamancában már 1220-ban találunk civiljogi tanszéket, s ugyanebben az időben egyre több római jogi forma tűnik fel, különösen a renunciatiozáradékokban. Kasztíliaiban X. Alfonz hétrészes kódexe (*Siete Partidas*, 1265) a római jog nagy győzelme. Itt is, Leonban is lépésről lépésre nyomulnak be az egyetemet járt jogászok a tanács és a bíróságok területére. A keleti részeken Katalónia jog-

⁸⁴ G. Post—K. Giocarinis—R. Kay: *The medieval heritage of a humanistic ideal*: „*Scientia donum dei est, unde vendi non potest.*” *Traditio*, 11 (1955) 195—234. l.

⁸⁵ Lot-Fawtier i. m. 370. l.

⁸⁶ Guenée i. m. 199—200, 209—211, 271—275. l.

⁸⁷ Uo. 276. l.

élete már a XIII. században az olasz közjegyzői gyakorlat hatását mutatja, s a rendek ismételten, de hiába tiltakoznak a legisták előretörése ellen. Sokkal elmosódottabb a római jog befolyása Aragóniában, Valencia viszont valahol a középuton foglal helyet. Az ország egyesítése után Ferdinánd és Izabella kiadják a madridi pragmatikát, melyben az óriásira növekedett irodalomból csak Bartolus és Baldus idézését engedik meg (1499), s a kommentátoroknak ezt a hivatalos elismerését már a *Leyes de Toro* (1505) rendi érdekektől sarkallt tilalma sem teheti semmivé.⁸⁸

A Német Birodalom

A Német Birodalom szervezetében — mint köztudomású — a java középkori fejlődés éppen ellenkező irányban haladt, mint Franciaországban. A császári hatalom megszilárdítása, melyben I. Barbarossa Frigyes a bolognai romanisták elméleti alátámasztását is igénybe vette, III. Ince idejében megtorpant. A Hohenstauf dinasztia utolsó nagy alakja, II. Frigyes császár, akinek kimagasló szicíliai államszervezését fent méltattuk, a birodalomban kénytelen volt a felségjogok egész soráról lemondani az egyházi (1220), majd a világi urak (1232) számára adott privilegiumaiban. A halálát követő interregnum viharaiiban a központi hatalom megsemmisült, a tartományi fejedelmek viszont (immár *domini terre*) a maguk területét majdnem önálló országgá építették ki. A német földön a francia fejlődéssel közel egyidőben, a XIII. században megjelenő jogászság tehát a „szétforgácsolt-ságon belüli központosítás” (Engels) szolgálatában töltötte be ideológiai szerepét.

A társadalmi munkamegosztás korai szakaszában természetesen itt sem létezett még külön jogászság; az írástudó-jogtudó réteg a klerussal volt azonos. A klerikusoknak a gyakorlati élettel szoros kapcsolatban álló rétege már a Merovingok idejében átvette a galliai rétoriskolák örökségét, utóbb pedig kialakította az egységes Karoling írást.⁸⁹ A közös előzmények kutatásában előljáró francia tudósok megállapításait követve⁹⁰ a németeknél elsőnek Kehr hangsúlyozta, hogy a VIII—IX. szá-

⁸⁸ Lásd Genzmer, *Il diritto romano...* 23—24. l.; A. Larraona—A. Tabera: *El derecho Justiniano en España*. Atti Bologna II. köt. 83—182. l.; E. Wohlhaupter: *Das germanische Element im altspanischen Recht und die Rezeption des römischen Rechts in Spanien*. ZRG Rom. Abt. 66 (1948) 135—264. l.

⁸⁹ Hajnal, *Enseignement* 160—161. l.

⁹⁰ Lásd e fejezet 30. jegyzetét.

zadban nem lehet frank királyi kancelláriáról beszélni, s a dolgok egészen egyszerűen kell felfogni. Néhány járatos káplán működése éppen elegendő volt az írásbeli feladatok ellátására; a „kancellária” nem vált még külön a kápolnától.⁹¹ A Karolingok minden notarius a királyi káplán is volt, s ez a helyzet a XI. századi német királyságban sem változott meg. Az írástudó káplánok kanonoki javadalmakból éltek, közülük számosan (pl. III. Henrik 22 káplánja közül húszan) püspöki méltóságra is emelkedtek. A kancellária csak a XII. század második felében vált külön, amikor a kápolna szerepe leszűkült az egyházi szolgálatra. Ennek a differenciálódásnak a jele a *protonotarius* I. Frigyes udvarában megjelenő tisztsége.⁹²

A királyi udvarban tevékenykedő klerikusokat „hivatali” teendők természetesen elvonták egyházi funkcióiktól. Még a szentéletű Bernward von Hildesheim püspök is úgy érezte, hogy mint I. Ottó császárnak tudós írnoke (*aulicus scriba doctus*), tanítója és levéltárosa nem tudott elég „mennyei érdemet” gyűjteni, ezért adományozta 1019-ben minden jószágát alapításának, a Szent Mihály kolostornak.⁹³ A jogi-igazgatási működésben foglalkoztatott klerikusok mellett a még hatalmának teljében levő német császárság a XI–XII. században a ravennai, majd bolognai jogtanárok szaktudását is igénybe vette. Különösen a Stauff uralkodók éltek gyakran az olasz doktorok elméleti segítségével. Kapcsolatuknak azonban II. Frigyes halálával vége szakadt.⁹⁴ Az uralkodó támogatása erősítette a római jog megújulásának tendenciáját, viszont a jogtanulás és a vele járó elvilágiasodás a német klérusban is elterjedt. A XIII. században szép számmal látogatták német egyháziak az itáliai és francia egyetemeket. Bolognában ez az évszázad közel ötszáz német tanuló látott;

⁹¹ P. Kehr: *Die Kanzleien Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren*. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1933/1 (Berlin) 8. 1.

⁹² H. W. Klewitz: *Cancellaria*. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes. DA 1 (1937) 44–79. 1.; Uő: *Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert*. Archiv für Urkundenforschung, 16 (1939) 102–156. 1.; F. Hausmann: *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.* Stuttgart, 1956. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 14. köt., J. Fleckenstein kritikájával, ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 426–430. 1.; J. Bärmann: *Zur Entstehung des Mainzer Erzkanzleramtes*. Uo. 75 (1958) 1–92. 1., különösen 55–60, 67–72. 1.

⁹³ W. von den Steinen: *Bernward von Hildesheim über sich selbst*. DA 12 (1956) 342, 353. 1.

⁹⁴ P. E. Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio*. 3. kiad. Darmstadt, 1962. 287–289. 1.; Coing i. m., IRMAE Pars V, 6, 10. §.

vége felé a *natio* átlagban 190 tagot számlált évente. Orléansban sem lehettek kevesebben.⁹⁵ Nem csoda, ha ebben az időben jelent meg a jogász alakja a német szatirikus irodalomban.

Az 1280-as években írott *Occultus Erfordiensis*, Nicolaus von Bibera műve, elmondja egy fiatal türingiai nemes, Heinrich von Kirchberg életét. A városi iskola után a kor szokása szerint Párizsban tanult teológiát és filozófiát, majd megszerezte a *magister artium* fokozatot. Rómában a pápa szentelte subdiakonusszá, így több káptalani javadalmat tudott felhalmozni, s ezek jövedelméből Bolognába utazott római jogot tanulni. Gaufredus népszerű kompendiumából hamarosan elsajátított annyit, amennyit mestere sem tudott, tehát letehetette a *licentia* vizsgáját. A doktori vitától azonban visszariadt; kéziratait zaboszsákba rejtve, titokban elhagyta a várost, és Padovában szerezte meg a kánonjogi doktori címet. Hazatérve Erfurtba, városa szolgálatába állt, melynek hosszas pere folyt a mainzi érsekkel. A költő gúnyosan adja elő, hogyan vette hasznát Heinrich a Bolognában megtanult jogcsavarásnak.⁹⁶ Hugo von Trimbergnek 1300 táján írott, mintegy 25 000 soros tankölteményében (*Der Renner*) megjelenik a jogász német neve is. A szerző hevesen támadja a kapzsiságot és bírvágyat, amely a papságot is hatalmába kerítette; szerinte a pápa csak egyetlen dekrétumot ismer: „Wer zu mir reitet oder geht, der fülle mit Silber mir die Hand...” Ostorozza a megvesztegethető világi bírakat és a pénzéhes percsavarókat is. Óhajtja, hogy a jogkönyveket (köztük „Meister Gracián” művét is) az igazság és ne a nyereség kedvéért tanulmányozzák. Különbséget tesz a tisztességes, a felek érdekében dolgozó jogászok (*Juristen*) és a haszonért az igazságot áruba bocsátó Júdásfiak (*Judisten*) között. Moralizáló soraiból nemcsak az tűnik ki, hogy a jogászi hivatást 1300 körül már ismerték német földön, hanem felcsillan a jogtudók eljövendő hatalma is: „Juristen werden Herren auf Erden, / Judisten sollen verachtet werden.”⁹⁷ Ez a két jellemzés bizonyítja, hogy a német jogászság is a klerikusok soraiból rekrutálódott,⁹⁸ de az egyházhoz valójában már édeskevesé köze volt.

Nagyon szemléletesen mutatják a jogtanulás és a társadalmi-vagyoni helyzet összefüggését, valamint a klérusnak kezdeti túl-

⁹⁵ Coing i. m., IRMAE Pars V, 6, 14. §.

⁹⁶ Stelling-Michaud, *Bologne* 128–129. l.; Genzmer i. m., *Etudes Le Bras* 1233–1235. l.

⁹⁷ E. Genzmer i. m., *Studi Koschaker* I. köt. 289–336. l.; az idézetet közli Uő: i. m. *Etudes Le Bras* 1235. l.

⁹⁸ Coing i. m. IRMAE Pars V, 6, 24. §.

súlyát Stelling-Michaud-nak a mai Svájc — akkor még német birodalmi — területéről 1265—1300 közt Bolognába ment hallgatókra vonatkozó alapos vizsgálatai. A 220 diák közül kb. tízen tartoztak a régi dinasztiaiákhoz, a grófi nemzetségekhez; e családoknak papi pályára küldött ifjabb fiai jártak Bolognában, s a legtöbben magas egyházi méltóságra jutottak. A kisebb, helyi nemességet 18 hallgató képviselte, a lovagok rétegét 23, a ministerialis-lovagokat 15. Az igazi, egykor szolgarendű ministerialisokból mintegy 30 hallgató jutott el a nagy hírű egyetemre. Végül a polgárság — a svájci városok gazdasági felvirágzásának megfelelően — a létszámnak több mint egynegyedét, kb. 60 tagját küldte jogot tanulni. Nagyon jellemző az egyházi rendbe tartozók megoszlása: közülük 120 volt kanonok vagy káptalani javadalom várományosa és csak mintegy 30 egyszerű lelkipásztorkodó klerikus. A laikus elem a svájci diákságnak mintegy 20 százalékát tette ki; részletezve 151 egyházi, 32 laikus, 34 bizonytalan és 3 a világi életbe visszatért klerikus volt az ismert hallgatók között. A hallgatóság összetétele azt a küzdelmet tükrözi, amelyet a megerősödő polgárság folytatott a káptalanokba való bejutásért a régi nemes családok monopóliumával szemben. A laikusok arányszáma a korhoz képest jelentősnek mondható, s ugyancsak a svájci társadalom fejlődésével függ össze. Az említett 20 százaléknak ugyanis több mint a fele volt polgári, egynegyede lovagi és ennél is kevesebb a ministerialis eredetű. Mesteremberek és parasztok fiai csak kivételesen járhattak Bolognában egyetemre.⁹⁹

Ugyancsak a Svájcra vonatkozó kutatások mutatják meg mintegy reprezentatív példán azt is, hogyan jutottak szóhoz az egyetemet jártak a közpályán. A klerikusok túlnyomó többsége a maga káptalanában szerzett prépostságot vagy más méltóságot, amelyben tudományát gyümölcsöztethette. Egyes káptalanok (mint Konstanz vagy Bazel) bizonyos számú stallumot biztosítottak egyetemet végzett polgárok számára; a velük folyó versenyben a hallgató származásuk is igyekeztek képesítést szerezni. Bolognai hallgatókból lehetett egyházi bíró (*officialis*), mint a bázeli Albert von Freiburg, Jean de Fenétranges, Johann von Lautenbach; prépost, mint a zürichi Johann von Wildegg vagy Johann von Zürich, a bischofszelli Rudolf von Liebegg; továbbá dékán — hiteleshelyi és helyenként bírói funkció gyakorlója —, éneklő- vagy olvasókanonok, scolasticus, esperes, plébános. A *decani christianitatis*, akiket gyakran vettek igénybe a szent-

⁹⁹ Stelling-Michaud, *Bologne* 115—124, 130, 134—135. 1.

széki eljárásban, ugyancsak számos esetben jártak Itália egyetemlein; így a lausanne-i egyházmegye területén a XIV. század első tizedeiben öt jogot tanult dékánt találunk.¹⁰⁰

A világi pályák is sok lehetőséget kínáltak az egyetemet végzetteknek, mégpedig a klerikusoknak éppen úgy, mint a laikusoknak.¹⁰¹ Több volt bolognai hallgató viselte a császári helytartó (*Landvogt*) magas méltóságát, így Rudolf von Aarburg, Ágnes királynénak — III. András özvegyének — intendánsa, a Habsburgok maiordomusa. Jean de Fenétranges orléans-i professzor a császári udvar bírása és gyakorlott diplomata volt, mások a Habsburgok tanácsosai lettek és mint királyi káplánok, protonotariusok, sőt mint kancellárok szolgáltak. A városokban — főként Bázelen — jogvégzetek gyakran emelkedtek a polgármesteri székbe, mint a patrícius Mathias Reich; Bertold Brotmeister *doctor legum*, városi tanácsos, Habsburg Rudolfot is szolgálta. Végül három volt bolognai hallgató lett jogászprofesszor: Nicolas de Billens Lyonban, Jean de Fenétranges Orléansban, Rodolphe d'Allaman Párizsban. Az első kettő római jogot, a harmadik kánonjogot tanított.¹⁰² Az egyetemes jogrendszerek tanulmányozását tehát nemcsak a tudásvágy, hanem a gyakorlati pályákon való érvényesülés törekvése is sugallta.

Az *officialis*ok említése általános tanulásra ad alkalmat. Franciaországban a központi államszervezet fokozatos kiépítése tág teret nyújtott az érvényesülésre vágyó tanult jogászoknak, a Német Birodalomban azonban II. Frigyes halálával ez a szervezet összeomlott. A hivatásos jogászság térfoglalásának tehát itt az egyházi bíráskodás lett a legfontosabb színhelye. A püspöknek a zsinati bírákkal folytatott, primitív bizonyítási eszközökkel élő, hagyományos szóbeli eljárását a XIII. század folyamán Európa-szerte a római-kánonjogi per váltotta fel. Ezt az írásbeli, racionális bizonyításra épülő, formákhoz kötött eljárást elsőnek a pápai kúriából kiküldött bírák (*iudices delegati*) alkalmazták, de hamarosan a püspöki székhelyeken kifejezetten a bírói funkcióra kinevezett személyek, az *officialis*ok is. Franciaországban a XII. század végén, német földön a következő század elején, a rajnai egyházmegyékben jelentek meg. Egy évszázad leforgása alatt az egész Német Birodalomban ők vették kézbe a szentszéki bíráskodást.¹⁰³

¹⁰⁰ Részletesen uo. 135—167. l.

¹⁰¹ Genzmer i. m. *Etudes Le Bras* 1219. l.

¹⁰² Stelling-Michaud, *Bologne* 170—178. l.

¹⁰³ Coing, i. m. *IRMAE Pars V*, 6, 25. §; Lefèbvre, *Juges* 110—112. l. Vö. e fejezet 62. jegyzetével.

Az *officialis* gyakran, de nem mindig, egyetemi fokozattal rendelkezett. Így az első würzburgi, az első hildesheimi és a XIII. századból ismert öt kölni *officialis* tanult jogász volt; később némelyik egyházmegyében meg is kívánták tőle a képe­ sítést. De ülnökeit mindenesetre a jogvégzettek közül kellett választania; amellett bíróságán jogismerő ügyvédek, jogtaná­ csosok, jegyzők működtek. Így alig csodálkozhatunk rajta, hogy a szentszékek a német jogszokásokkal szemben — melyeknek a széttagoltságon kívül a bizonyítás nehézségei is útjukban állot­ tak — a kánoni és (szubszidiáriusan) a római jog szabályait alkalmazták. A köztudatba átment megállapítással szemben, hogy a németföldi „receptió” a XV—XVI. század fordulóján indult meg, ma már egyre inkább tért hódít az a felismerés, hogy az egyházi bíráskodásban a hazai jog visszaszorítása már két évszázaddal előbb elkezdődött. Ez magyarázza a német jogkönyvek romanizáló glosszáit is. Amikor Johann von Buch 1330 körül a *Szásztükör*höz ilyen római-kánonjogi kommentárt írt, munkáját azzal indokolta, hogy a szentszékek a hazai jogra való hivatkozást enélkül nem fogadják el, sőt az erre támaszkodó felet bolondnak tartják. Ha meggondoljuk, hogy az egyházi bí­ ráskodás *ratione personae* kiterjedt a kléruson kívül az özve­ gyek, árvák, nyomorultak ügyeire, *ratione rei* pedig a házasa­ g, végrendelet, tized, egyházi javak, javadalmak, kegyuraság, esküvel megerősített szerződések és az „uzsora” (kamatszedés) pereire, alig becsülhetjük túl a tudós jognak és a tanult bírák­ nak ezen az úton való előnyomulását. A felek — éppen az állam­ hatalom gyöngesége folytán — még egyéb ügyeiket is szívesen vitték a végrehajtás félelmetes szankcióival rendelkező egyházi fórum elé, mely ezenkívül a közhitelű oklevelek kiállítását is magához kaparintotta. Kunkel helyesen jegyezte meg, hogy a szentszékek útján a német nép nemcsak a római jogot, hanem a tudós jogász típusát és munkamódszerét is jóval az ún. receptió kora előtt megismerte.¹⁰⁴

A XIII. századtól fogva önállósuló territóriumokat és városok­ kat is egyre inkább a jogászok segítségére utalták a püspökökkel és káptalanokkal folyó hosszas perek. Láttuk, hogyan mester­ kedett Heinrich von Kirchberg az erfurtiaknak a mainzi érsek-

¹⁰⁴ Coing i. m. IRMAE Pars V, 6, 25. §; Trusen i. m. 29—33. l., a hatá­ sör részletesen a 34—62. l., a hiteleshelyi működés 63—68. l.; Kunkel megjegyzését — i. m. ZRG Rom. Abt. 71 (1954) 532. l. — idézi Trusen i. m. 30. l., 23. jegyz. Az egyházi bíróság jelentőségét már régebben hang­ súlyozta R. Stintzing: *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. Mün­ chen—Leipzig, 1880. 4. l.

kel folyó vizályaiban; ugyanígy tanult jogászokhoz fordult Lübeck és Hamburg is a püspökkel, illetve a káptalannal folytatott hosszas perében. De még az egymással vívott jogi küzdelmeikben sem nélkülözhatték a szakembereket. Egy-egy város vagy tartomány a különféle címeken bírt jogok változatos szövevényével rendelkezett; politikai küzdelmük így egyúttal jogi álláspontok harcát is jelentette. Ezért fordult a XIV—XV. század bonyodalmas vitáiban Köln a város jogászaikhoz szakvéleményért. Ezért tette már a XIII. század végén Alsó-Bajorország hercege a jogtudó Friedrich von Landshut kanonokot protonotariusává, valamivel később a brandenburgi örgróf az említett Johann von Buchot tartománya főkapitányává, a Bolognát járt Dietrich Mörner prépostot kancellárjává. Ezért fogadott szolgálatába a XIV. század derekán Balduin trieri érsek jogászokat. A példákat még hosszan lehetne sorolni. A római és kánonjog fegyvereivel felszerelt szakemberek uraik legjobb diplomatái lettek.¹⁰⁵

A XV. század folyamán a tanult jogászok a német jogszolgáltatásban is szóhoz jutottak. A tartományurak bírói hatósága már korábban kiépült, s a császári hatalom összeomlása folytán azzal az igénnyel lépett fel, hogy maga legyen a legfelső fórum. A peres felek maguk is nemegyszer fordultak hatalmas fejedelmükhöz és tanácsához jogi véleményért, döntésért. Amikor az új német egyetemekről nagy számban kerültek ki jogvégzettek, ezek egyre inkább elfoglalták a tanácsosi helyeket. A bajor *Hofgericht* egyik ülésén pl. négy képzett jogász, a landshuti bíróságén öt jogvégzett vett részt (1450, 1476). A német egyetemi városokban a professzorokat vonták be az ítélkezésbe. Az 1488-i lipcei felsőbbbírói rendtartás három, az 1493-i szászországi javaslat négy doktor ülnökségét kívánta meg.¹⁰⁶ A birodalmi kamarai bíróság két évvel későbbi szabályzata tehát, mely 16 *assessor* helyét megfelelő jogtudósok és a nemesek között, nem elszigetelt jelenség. A római jog térfoglalásának szempontjából közismerten jelentős bíróság az uralkodó személyes ítélkezéséből — a római *camera apostolica* mintájára — a XV. század elején alakult ki mint a csődöt mondott központi bíróságok utóda. A király tanácsadói meghallgatásával mondott ítéletet, s ezt mindig az ő pecsétje alatt adták ki. Minthogy tanácsosai között ott ültek a jogvégzettek, a római-kánonjogi eljárás könnyen terjedt el a kamarai bíróságon. Élére 1465 óta állandó *Kammerrichter* került, rendszeren a főpapi méltóságot betöltő kan-

¹⁰⁵ Coing i. m. IRMAE Pars V, 6, 26. §.

¹⁰⁶ Trusen i. m. 209—214. 1. További példák Wieacker: *Privatrechtsgeschichte*... 93—94. 1.

cellár; az ülnökök sorában egyre több lett a civilista és kánonista. Az 1471-i rendtartás már a jogtanácsosoktól (*Advokaten*) is jogtanulást kívánt meg. A birodalmi gyűlés kívánságára vált végre 1495-ben állandó főbíróssággá a *Reichskammergericht*.¹⁰⁷ A tartományokban és a „központban” tehát párhuzamos fejlődés zajlott le: a jogszolgáltatás felső fokon szakszerűvé vált, a praktikusok helyét immár doktorok foglalták el. A klérus pozícióit a világi jogászság hódította meg, az államot (persze a tartományok szintjén) ez az új hivatalnokréteg tette jól szervezett egészé. A XV. század végén Johann Pirkheymer találóan írta fiának Padovába, hogy a sikeres államférfiúi pályához nélkülözhetetlen az egyházi és világi jog ismerete.¹⁰⁸

A doktorok tehát a szentszékeken, a tartományurak és az uralkodó tanácsában, majd bíróságain is fokozódó mértékben kaptak helyet. A városok — mint említettük — ugyancsak foglalkoztatták őket, de nem olyan korán, mint a délfrancia vagy a svájci polgárok. Először az egyházi eljárásban mint jogi képviselő (*syndicus*) lépett fel a városok nevében tanult jogász; a ravasz Heinrich von Kirchberg a korai példák közé tartozik. Lübecknek 1299, Speyernek 1321 óta volt jogtudó szindikusa; jogismerő klerikusok dolgoztak a XIV. században Erfurt és Nürnberg kancelláriájában. A városi jegyző tiszteit is gyakran töltötték be jogással; jellemző az 1439-i antwerpeni szabályozás, mely szerint a jegyzőnek három évi egyetemi jogtanulást kell igazolnia. Politikai-jogi vitáikban a német polgárok már korán fordultak szakvéleményért az egyetemek tanáraihoz; ez a gyakorlat a hazai egyetemek megalapítása óta még szélesebb körben elterjedt. Stölzel találó megjegyzése szerint a jogtanácsos azt a szerepet töltötte be a városban, mint a kancellár a tartományúr mellett. A polgármesterek vagy a laikus bírák (*Schöffen*) közé azonban a XV. század végéig csak kivételesen jutott be tanult jogász.¹⁰⁹

Tanulságos közelebről megvizsgálni Majnafrankfurt példáját. Az 1360-as évektől fogva tartott rendszeresen prókátorokat a közeli nagy egyházi székhelyen, Mainzban. A XVI. század elejéig felfogadott ügyvédek sorában csak egyetlenegynek volt egyetemi végzettsége, a többi a jogban jártas klerikus lehetett. A jogtanácsosok (*advocati*), akiket 1400 táján még „papak” neveztek

¹⁰⁷ Trusen i. m. 190—208. l.

¹⁰⁸ Stintzing: *Geschichte*... 60—61. l.

¹⁰⁹ Coing i. m. IRMAE Pars V, 6, 26. §; Trusen i. m. 222—235. l., Stölzelt idézi uo. 233. l.

(*paffe*), az előbbiekkal szemben a város kizárólagos szolgálatára kötelezték magukat, viszont azok fizetésének ötszörösét kapták. Mint jogi és politikai tanácsadók és diplomaták a prókátoroknál magasabb szinten állottak; a jelzett korszakban csak kettőnek nem volt képesítése. 1460-ig kánonisták, öt évre rá civilista, azután mindkét jog doktorai lettek a város jogtanácsosai. A városi bíráskodásba — először 1467-ben — az utóbbiakat vonták be, mégpedig inkább a szentszékekkel kapcsolatos perekben. Amikor azonban a XV. század utolsó tizedeiben Frankfurt áttért az írásbeli eljárásra, az *advocatus* állandó közreműködését nem nélkülözhetette többé. Ebben az időben kezdték a két városi jegyzői állást is jogvégezettekkel betölteni.¹¹⁰ A városok korábban nemegyszer úgy biztosították a szükséges szakembert, hogy közjegyzőt fogadtak szolgálatukba, Boroszló már 1370 óta szinte folyamatosan, Lübeck viszont csak a XV. század derekától kezdve. A közjegyzők azonban ritkán rendelkeztek egyetemi diplomával, a legtöbben csak káptalani vagy kolostori iskolában tanulták meg az oklevélszerkesztést. Ezért a XV. századi zsinati és szentszéki határozatok gyakran vizsgát írtak elő számukra, hogy a tudatlanok praktizálását lehetetlenné tegyék.¹¹¹ Amikor a római jog beható ismerete már életkérdéssé vált, a városok maguk küldtek tehetséges ifjakat az egyetemre. Braunschweig tanácsa már a XV. század elején bolognai ösztöndíjasokat fizetett; Gregor Haloander kétszeres ösztöndíjat kapott Zwickau városától három évi itáliai tanulmányútra, de köteleznie kellett magát, hogy utána a város szolgálatába lép (1525). Egy másik reneszánsz-kori jogász, Fichard hasonló feltétellel kapott támogatást a frankfurti tanácstól; a Fuggerek a Geizkofler család tagjait taníttatták ki a maguk hasznára.¹¹²

A doktorok, akik a birodalom fénykorában mint a császár magasrangú tanácsadói jelentek meg, majd a szétdarabolódás során a szentszékeknél, a tartományokban és a városokban találtak egyre fokozódó mértékben alkalmazást, csak egyik — számra mindenképpen csekélyebb — rétegét tették a német jogászok „új, felemelkedő rendjének”. Ez a klérusból az 1300-as évekre már kibontakozó hivatás nem tagolható kielégítően „doktorokra” és „féltudósokra”, mint Stintzing gondolta.¹¹³ Sokrétűbb

¹¹⁰ H. Coing: *Die Rezeption des römischen Rechts in Frankfurt am Main*. Frankfurt a. M., 1939. 152—159, 165. l.

¹¹¹ Trusen i. m. 81—84. l.

¹¹² Stintzing: *Geschichte*... 62. l.

¹¹³ Stintzing, *Pop. Lit.* XXI. l. Vö. még Uő: *Geschichte*... 67—68. l.

Wieacker felosztása, melyet a fent mondottak összegezésének is tekinthetünk. Szerinte képzettség és társadalmi súly szempontjából három csoportjuk volt. A „teljesértékű jogászok” (*Volljuristen*) rendszerint Itáliában szereztek doktori címüket; ez képesítette őket a tartományurak mellett és a városokban elérhető legmagasabb igazgatási és bírói pozíciókra. Bár a nagy költségek miatt csak lovagi és patríciusú származásúak juthattak el ideig, kivételesen a népből jöttek is lehettek doktorok; Luther Márton pl. ezen az úton indult el. A műveltebbek közül a jogász humanizmus kiemelkedő alakjai kerültek ki, mint Zasius; másoknál azonban a tudósgóg és az iskolakönyvek babonás tisztelete mutatkozott meg. A „félíg tanulak” (*Halbstudierten*) főleg anyagi okokból nem jutottak el a doktorátusig; megélhetésüket a kisebb tartományokban és városokban mint városi és bírósági jegyzők, ügyvédek és jogtanácsosok találták meg. Az első csoportnál kisebb társadalmi megbecsülést élveztek, s a tanultakat gyakran mechanikusan alkalmazták a helyi viszonyokra. Végül a „jogász proletariátus” a vágáns deákság hagyományainak folytatója volt, nem egészen tiszta forrásokból szerzett jogtudását a kriminalitást súroló módon is hasznosította. A jogászok ellen felhangzó panaszokat leginkább ez a deákréteg hívhatta ki. A hivatás rendi etikája csak a XVI. század derekán, a jobb utánpótlás biztosítására törekvő fejedelmek közbelépése folytán javult meg.¹¹⁴ A francia viszonyokra gondolva az első réteget a párizsi parlament tanácsosaival és *avocat*-jaival, a másodikat a *bailliage*-ok ügyvédekkel, ügyészeivel, a harmadikat a Bazoche zajongó *clerc*-tömegével állíthatjuk párhuzamba. Bizonyos azonban, hogy a XV. század végéig a joggal összefüggő feladatokat német földön is elsősorban a praktikusok látták el, a doktorok csak a következő évszázadban kerültek túlsúlyba.

Végül a jogáshivatás korabeli kritikájáról kell megemlékeznünk. A birodalmi kamarai bíróság (*Reichskammergericht*) szabályzata szerint a felerészben jogvégezett, felerészben nemesi ülnököknek „a császári és közönséges jog szerint”, valamint az előttük bebizonyított helyi szokások és szabályok szerint kellett ítéletet mondaniuk. A bíróság természetesen a könnyebben hozzáférhető római jogot alkalmazta, s ugyanezt tették a fejedelmek sorra megszervezett felsőbbbíróságai is. Az itáliai jogászok kezén átment, majd a német egyetemeken és bíróságokon tovább fejlesztett római jog (*usus modernus Pandectarum*) tehát szubszidiárius jogrendszerre lett a birodalomban, sőt átfogó hazai sza-

¹¹⁴ Wieacker i. m. 81—83. l.

bályozás híján egyben közönséges jog (*gemeines Recht*) is egészen a BGB életbe lépéséig, 1900 újévéig. Ezt a jelenséget, a „receptiót” a nacionalista szemléletű német jogtörténészek, a „germanisták” a XIX. században nemzeti szerencsétlenségnek bélyegezték, és fájdalmas panaszokat hallattak a „német jog elidegenedéséről”. (Nem maradt hatástalan ez a felfogás a mi irodalmunkban sem, amely pl. Werbőczy nagy érdemének fogta fel, hogy szokásjogunkat „megmentette” ettől a veszélytől.) A receptió elítélése a hitlerizmusban teljesedett ki, mely a római jogot mint „fajidegen” rendszert vetette el. Ez természetesen elméletileg teljesen téves, ma már Nyugaton is túlhaladott álláspont.¹¹⁵ Azok a fejedelmi tanácsosok és bírák, akik valamilyen kérdésben a justinianusi könyvekhez nyúltak, egyáltalán nem érezték idegennek ezt az anyagot. A pandektajog befogadását — ha nem is mint döntő oka — előmozdította az a felfogás, hogy a Német Birodalom a régi *imperium* folytatása, és Justinianus rendszere a császárok elődeinek jogalkotását foglalja magában.¹¹⁶ Sokat emlegették az idegen jog elleni „nagy népi tiltakozást”, az egyszerű emberek ellenállását; de ha az adatokat nem a nacionalizmus szemszögéből nézzük, egészen más képet kapunk.

Below részletes vizsgálódásából kitűnik, hogy a rendi tiltakozásnak mindenütt osztályjellege volt. Brandenburg rendjei a doktorok nagy számát és az általuk okozott költségeket panaszolták; Cleve 1509-ben egy bizonyos jogtudor magatartását kifogásolta. Bajorország rendjei már 1460-ban a „régí jogszokások” védelmében léptek fel, de azért, hogy a fontosabb állásokat megtarthassák; 1501-ben kiküldött bizottságuk kijelentette, hogy a doktorok a helyi nemesség rovására érvényesülnek. Braunschweig városa 1488-ban menesztette a jogtudó *syndicust*, de három évre rá új doktort választott helyébe. A württembergi rendeknek sokszor idézett 1514-i panaszait is az okozta, hogy a kormányzat a doktorok alkalmazásának címén támasztott új anyagi igényeket. A nagy költségeket okozó, a város és a falu népét károsító jogtudorok helyett a rendek a tanácsban és a kancelláriában honfiak, az udvari bíróságon „tisztességes nemesek és polgárok” alkalmazását kívánták. A panaszok tehát nem elsősorban a római jog, hanem a vele kapcsolatban felemelkedő új „jogászrend” ellen irányultak. Minden német tartomány rendi gyűlése küzdött az indigenatusért, az „idegen” (nem a tartományból való) jogászok érvényesülése ellen. Ezeket azonban

¹¹⁵ Koschaker, *Europa* 146—153, 155—157. 1.

¹¹⁶ Uo. 153—154. 1.; Wieacker i. m. 71—73. 1.

a fejedelmek az államszervezet megszilárdításában nem nélkülözhettek. Az uralkodó osztály fellépését tehát rendi kiváltságai motiválták.¹¹⁷

A kritika másrészt a humanisták oldaláról hangzott el. Láttuk, hogyan támadták Európa-szerte a régi módszereknél megrekedt bartolistákat.¹¹⁸ Heinrich Bebel 1506-ban mentegette ifjúkora túlzásait, de Azo és utódai „elfajulását” nem szűnt meg ostromozni. Ulrich von Hutten szerint a jogászok kimmeri sötétségbe borították azt egyébként érthető jogtudományt; minél nagyobb ködöt fejleszt valaki, annál jobban csodálják. Ha tudnák a német fejedelmek, micsoda tréfákat űznek velük a többi tudományt lenéző bartolisták, hamar kitelnék a becületük.¹¹⁹ Hutten felrótta nekik kapzsiságukat és megvesztegethetőségüket; Zasius szervilizmust, bírványat és rabulisztikát vetett a szemükre. Hasonló kritikával éltek Sichard, Melanchton, Apell és más humanisták is. A gyakorló jogászok tudásukkal tekintélyt és vagyont szereztek, de ennek érdekében a rabulisztikát, a perhúzást is igénybe vették. A „népszerű”, német nyelvű jogi irodalom a tudatlan bírákat ostromozta, akiket az ügyvédek, a szemtelen *pragmaticus*ok orruknál fogva vezetnek.¹²⁰ De nem kisebb kortárs, mint Erasmus is csatlakozott a kritikához. A törvénytudókat a filozófusok — úgymond — egyetértően szamaraknak nevezik. „És mégis ezeknek a szamaraknak a véleménye a mérvadó, a legnagyobb ügyektől a legkisebbekig. Ők egyre gyarapítják uradalmaikat...” Másutt azt írja, hogy a jogászok szerfölött gyönyörködnek önmagukban, és nyaklól nélkül idézik a törvényeket. „Miközben glosszát glosszára, jogi nézetet jogi nézetre halmoznak, azt a látszatot keltik, mintha ez lenne a világ legnehezebb tudománya, azon az alapon, hogy ami fáradságos, az mindjárt kitűnő dolog is.”¹²¹

A XVI. századi humanisták bírálata csak élességében különbözik attól, ami az 1300 körül feltűnő *Juristen* vagy francia kortársaik ellen irányult.¹²² Morális színezetű a szállóigévé lett lutheri mondás is: „Juristen böse Christen.”¹²³ Volt azonban egy

¹¹⁷ G. v. Below: *Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechts in Deutschland*. München—Berlin, 1905. 70—74, 77—80. l.; Wieacker i. m. 72—73. l.

¹¹⁸ Lásd ezen munka második fejezetének 71—72. jegyzetét.

¹¹⁹ Stintzing: *Geschichte*... 90—91. l.

¹²⁰ Uo. 69, 72—73. l.; Stintzing, *Pop. Lit.* XXX. l.

¹²¹ Rotterdami Erasmus: *A Balgaság Dicsérete*. (Ford. Kardos Tibor.) 2. kiad. Budapest, 1960. 89, 117. l.

¹²² Lásd erre e fejezet 80—86. és 96—97. jegyzeteit.

¹²³ Wieacker i. m. 72. l.

új hang, amely valóban a néptől jött, a parasztháború ideológusaitól és harcosaitól. Heilbronni programja (1525) azt kívánta, hogy a „császári jog” maradjon érvényben, és minden egyetemen három doktor adjon véleményt a fejedelmeknek és a bíróságoknak. A programnak az egységes, a forgalmat megkönnyítő, a lovagi önkényt korlátozó jogrendszer ellen nem volt kifogása, csak a vele visszaélők ellen küzdött. A jogászok — úgymond a heilbronni Bauerntag — „elvonják a jog alól az igazság alapját, és mohóságukban olyan istentelenséggé teszik, hogy jámbor ember már nem bízhatik benne”. Még világosabb az olyan jog követelése, amelyben „a szegénynek annyi szabadsága és bejárása legyen a jogban, mint a gazdagnak”.¹²⁴ A parasztháború harcai során azután széles körben terjedt el Münzer Tamás népi reformációjának az *Artikelbrief*ben kifejezett felfogása az „isteni jogról”, mely már a falvak és városok szegény népének általános felszabadulását jelentette.¹²⁵ Ebben már nem a nemesi-patriciusi rétegeknek az idegenből jött jogászok anyagi és társadalmi gyarapodása elleni tiltakozása, hanem az elnyomottaknak minden feudális jogrendszer elleni gyűlölete szólalt meg. A XVI. század elejére országszerte nagy befolyásra vergődött jogászok tehát — éppen a panaszok tanúsága szerint — betöltötték a társadalmi rendben nekik jutott szerepet. „Ki védte volna meg a parasztot? A törvényszékeken bárók, papok, patriciusok vagy jogászok ültek, akik jól tudták, miért fizetik őket.”¹²⁶

Németalföld és Burgund

A doktorok és praktikusok arányszámának változására vonatkozólag tanulságos a Német Birodalom és Franciaország két határterületének áttekintése. Németalföld közismerten több tartományból állott, melyek közül pl. Flandria és a belőle kivált Artois grófság a francia, Brabant és Luxemburg hercegség más kisebb egységekkel és Liège egyházi tartománnyal együtt a német felségterülethez tartozott. A hercegségeket és grófságokat hűbéruruk viszonylag nagy önállósága és a flamand, brabanti, Liège

¹²⁴ Stintzing: *Geschichte*... 70—71. l.; Below i. m. 69—70. l.; Koschaker, *Europa* 154. l. (itt az idézetek).

¹²⁵ M. M. Szmirin: *Münzer Tamás népi reformációja*. Budapest, 1954. 475. l. Vö. uo. 31, 243, 261—262. l.

¹²⁶ Engels: *A német parasztháború*. Marx—Engels Művei, VII. köt. 331. l.

környéki városok kiemelkedő gazdasági-politikai súlya jellemezte.¹²⁷ Ezt a területkomplexumot 1384-től kezdve sorra megszerezte a jó egy évszázadon át virágzó burgundi fejedelemség, mely maga is két állami kötelékbe tartozott: nyugati része, a hercegség, az arrasi békéig francia hűbér volt, keleti része, a grófság (Franche Comté) a Német Birodalomé. A Valois-ház oldalágának uralkodói alatt Burgund a XV. században európai hatalommá nőtt, s az államszervezet tekintetében példát adott az európai abszolutizmusnak. 1477-ben a nancyi csatában Merész Károly elesett, s a burgundi örökség Erisz almájává lett a Habsburgok és a francia királyok között.¹²⁸

A németalföldi városokban és az uradalmakban laikus bíróságok szolgáltattak jogot. A fellebbezési fórumokon (Flandria, Brabant stb. tanácsa) a „legisták” alig kaptak helyet, a kánonjogot alkalmazó *officialiték* viszont csak az egyházi bírásokodás körében hatottak. A jogban jártas klerikusok csak a XIV. században hatoltak be a nagy központi bíróságok — mint a flandriai gróf „audienciája” — tanácsaiba és a XV. században a városi-vidéki *échevin*-bíróságokra.¹²⁹ Flandriában a gróf mellett 1280 körül tűntek fel, a francia királyság példájára. Ezek a *legum professores* javarészt idegenek voltak, de a XIV. század folyamán már azok a flamandok váltották fel őket, akiket a jogtanulás első nagy hulláma sodort a bolognai egyetemre. Mint másutt is, a diplomácia, a kormányzat és a pénzügy területén szolgálták urukat, de — mint Jean de Bruges legista — a jogalkotásban is tevékenykedtek. Buntinx kutatásából tudjuk, hogy az 1330—1409 közti években Flandria grófjának bíróságán (*Audience*) majdnem valamennyi „legista” klerikus volt, többségük a vagyonos polgárságból származott, és megszerezte a *licentiatus* fokozatát.¹³⁰ A holland grófságot illetően az Orléans-ban tanult Leydeni Fülöp ritka tudatossággal fejezte ki a jogászok alkalmazásának hasznát XIV. század közepi értekezésében. Nemcsak ő maga mutatta meg, hogy jól megtanulta a római jogot, s a felségsértés szankciójával, a holland szuverenitás meghirdetésével, az „élő törvény” gondolatának urára való alkalmazásával elméleti eszközöket nyújtott a császárral szemben. Azt is ajánlotta, hogy a gróf minden városba helyezzen egy fizetett jogászt,

¹²⁷ R. C. van Caenegem: *Le droit romain en Belgique*. IRMAE Pars V, 5b (1966) 4—5. §.

¹²⁸ *Világtörténet*. III. köt. 652—654. l.

¹²⁹ Van Caenegem i. m., IRMAE Pars V, 5b 6, 8. §.

¹³⁰ Uo. IRMAE Pars V, 5b 9. §. Egyik fő forrása Gilissennek idézett tanulmánya: *Les légistes en Flandre...*

s ez döntse el a kétséges ügyeket, mint Franciaországban, Angliában, Flandriában és „a többi rendezett országban” történik. Rámutatott, milyen előnyt jelent a francia királynak a jogismerő emberek tanácsa a tudományt elhanyagoló németekkel szemben. Hivatkozott IV. Vilmos grófra is, aki a jogtudókat magához hívta az iskolából, és meghallgatta tanácsait.¹³¹

Orléans tehát nemcsak a francia udvart látta el képzett jogászokkal, hanem a németalföldi tartományok urait is. A mai Belgium területéről a XIII. században nem kis számban mentek tanulni Bolognába, elsősorban az egyházi javadalmak birtokosai; a XIV. században azonban már Orléans vonzotta a tudásra és előmenetelre vágyókat, s ennek az áramlásnak a louvaini egyetem megalapítása¹³² sem vetett gátat. A brabanti hercegség ma Belgiumhoz tartozó részéből pl. 1444—1515 között 110 hallgató iratkozott be az orléans-i „német nemzetbe”; hazatérve bírák, tanácsosok, ügyvédek, ügyészek, polgármesterek, városi jogászok stb. lettek. Ebben a periódusban — jellemzően — a hallgatók zöme, a száztízből 96, a négy nagy város patríciusrétegéből, a többi a nemességből került ki.¹³³ Louvain új egyeteme természetesen megkönnyítette a jogi képzés megszerzését Németalföld ifjúságának, ha tanárai nem is voltak olyan kiemelkedőek, mint a nagy hírű francia intézmény mesterei.¹³⁴ Minden hallgató a római és kánonjog tiszteletét hozta magával, és hozzájárult a hazai jog romanizálásához. Ezt speciális tényezők is segítették, mint a Frízföldön a XIII. század óta elterjedt felfogás, mely szerint a „császári jog” követését maga Nagy Károly hagyta meg a frízeknek.¹³⁵ Ám a közelebbi kutatás — így a XV. századi *Excerpta Legum* című joggyűjtemény analízise — azt bizonyítja, hogy a tartomány világi papsága az egyetemen megtanult római és főként kánonjog anyagát népszerűsítette hazájában.¹³⁶

A burgundi hercegek uralma sajátos színezetet adott a németalföldi jogászságnak. Noha Burgundia egyik része sem tartozott a malines-i parlament (*Grand Conseil*) joghatóságának körébe, ezt a felsőbbíróságot a Valois-k burgundi jogászokkal működ-

¹³¹ R. Feenstra: *Zur Rezeption in den Niederlanden*. Studi Koschaker I. köt. 256—258. l. és 259. l. 1. jegyz.

¹³² Lásd ezen munka második fejezetének 135. jegyzetét.

¹³³ Van Caenegem i. m. IRMAE Pars V, 5b 18—20. §.

¹³⁴ Uo. IRMAE Pars V, 5b 28. §.

¹³⁵ Lásd J. van Apeldoorn nyomán Feenstra i. m. 252—255. l.

¹³⁶ P. Gerbenzon: *Excerpta legum*. Groningen, 1956., lásd G. Chevrier ismertetését, ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 436—439. l.

tették. Igen jellemző az 1474 és 1477 között üléselő testület összetétele: az ismert származású 35 tag közül 21 jött Burgundból, ezért a flamandok „Walsch Parlement” névvel illették. A bíróságnak ezt a jellegét nem az indokolta, hogy a burgundiak többet tudtak volna a helybelieknél. Korábban, a XIII–XIV. században még el lehetett volna ezt mondani, főleg az olasz egyetemjárás folytán. Bolognában a burgundi *natio* 1265 óta állott fenn, de a XV. században már a flandriai is felzárkózott melléje. Orléans és Louvain oktatása is hozzájárult ahhoz, hogy a németalföldi legisták se számban, se képzettségben ne maradjanak el a burgundiak mögött. Az utóbbiak favorizálása inkább annak köszönhető, hogy a hercegek nem akartak a helyi legisták révén belebonyolódni a városi politikába, az egyszer bejutott burgundi pedig besegítette valamelyik rokonát a hercegi szolgálatba.¹³⁷ A tartományok „tanácsaiban” németalföldiek is tudtak érvényesülni, a XV. század első felében még a gyakorlati képzettségűek is. De mind a felső, mind az alsó bíróságokon ugyanaz a jelenség figyelhető meg: a XV. század derekától kezdve a *magistri iuris* egyre inkább kiszorították a nemeseket, s a tanult jogászok révén a római jogrendszer lépésről lépésre tért hódított.¹³⁸ A gyakorlatot ilyen értelmű szabályozás követte, akárcsak a német részfejedelemségekben. Brabantban pl. Jó Fülöp 1500-ban a jogtanácsosoktól (*avocats*), az 1531-i nagy ordonnance pedig a bíraktól kívánta meg legalább a jogi *licentia* megszerzését, vagyis a doktorinál alig kisebb fokozatot.¹³⁹

Részletkutatások lehetővé teszik Németalföldön a jogvégzettek fokozatos behatolásának nyomon kísérését a helyi fórumokon is. A városi és vidéki laikus bíróságok (*bancs échevinaux*) a XIV. század végéig egyáltalán nem kívánták meg a tanult jogász részvételét, s azután is csak kisebb mértékben. Uccle, Bruxelles közelében, pl. 1431-ig egyáltalán nem engedett be jogvégzettet; ettől az évtől a XVI. század végéig 82 ismert *échevin* közül 16 volt jogász, a XVII.-ben 38-ból 27, a XVIII.-ban 31-ből már 30! Courtrai esküdtszei között először 1437-ben jelent meg egy, s 1471-ben két *maître*. Huy 143 ismert középkori esküdtszéből egyetlenegy volt jogász, ez is kanonoki javadalom birtokában kezdte pályáját, s később lett világivá. Úgyancsak

¹³⁷ J. Bartier: *Légistes et gens de finances au XVe siècle...* 44–56, 281. l.

¹³⁸ J. C. van Oven: *Le droit romain aux Pays-Bas*. Atti Bologna II. köt. 28, 32. l.

¹³⁹ Van Caenegem i. m. IRMAE Pars V, 5b 10. §.

egyetlen *maître* nevét sikerült kikutatni Liège egyházi tartomány „szuverén bíróságának” tagjai között.¹⁴⁰ De ha a gazdag városok a tárgyalt korszakban nem is fogadták be bíráik közé a jogtudókat, tanácsukat korán igénybe vették. Bruges *échevins*-ei már a XIII. század végén jogtanácsosnak és ügyvédnek alkalmaztak egy klerikust, Gand nem sokkal később kettőt is, kik közül az egyik *professor legum*, tehát jogi doktor volt. Mellettük alkalmi jogi tanácsra, képviselőkre díjazott jogászokat (*pensionnaires*) fogadtak fel a városok, sőt közköltészen ösztöndíjakat is adtak. Ezeknek az alkalmi ügyvédeknek a száma Gandban csak a XIV. században 125-öt tett ki.¹⁴¹ Rajtuk kívül a konzíliumok kérésének ugyanabban az időben kialakult gyakorlata is befolyásolta a jogfejlődést.¹⁴² Egy burgundi eset jellemzi a XV. századi közfelfogást: Jean de Lannoy hercegi tanácsos nem mert nyilatkozni „az ékesen szóló legista és történetes klerikusok után”.¹⁴³

A burgundi állam XV. századi jogászaire és pénzügyi szakembereire vonatkozó részletes vizsgálatokból kitűnő képet kapunk e két — egymással összefonódó — értelmiségi csoport származásáról és társadalmi helyzetéről. A szervezet nagyjából megfelelt a francia királyságénak: vándorló *Grand Conseil*, a kancellár vezetése alatt; több, tartományonként illetékes *Chambre des Comptes*; ugyancsak tartományi „tanácsok”, utóbb a malines-i parlament felsőfokú hatáskörébe illesztve. Gyakran ugyanazok a hivatalnokok intéztek bírói és pénzügyi feladatokat is. Az 1422-i *ordonnance*-ban megállapított kb. kétszázas létszámából az általános igazgatásra és a bírászkodásra 33 fő jutott.¹⁴⁴ Ez csak látszólag kevés, mert tudjuk, hogy a számadási kamara és az udvartartás állandó jegyzőin kívül a legtöbb szerv alkalmmal, darabbérben fizetett klerikusoknak adta ki az írásbeli munkát. Az *écrivains* minden megrendelőnek szolgálatára állottak, gyakran bírói kiküldetésben is eljártak, s jó állásra vártak. A klerikusság tehát Burgundiában a tisztviselők iskolája volt, s a németalföldi behatolásra való figyelemmel az egész határterületen a magasra ívelő pályák kezdete! A XV. században a kortársak a nemesi tanácsosok mellett a doktorok, klerikusok, írástudók vagy a talárosok (*de longue robe*) csoportját emle-

¹⁴⁰ Uo. IRMAE Pars V, 5b 11. §.

¹⁴¹ Uo. IRMAE Pars V, 5b 13. § és e § 37. jegyz.

¹⁴² Uo. IRMAE Pars V, 5b 16. §.

¹⁴³ Bartier i. m. 71. l.

¹⁴⁴ Részletesen uo. 35–43. l.

gették. Az utóbbiak azonban többségükben a harmadik rendből, *roturier* vagy polgári családból kerültek ki!¹⁴⁵

A tanult jogászok térhódítása tehát egyúttal a burzsoá elem diadalútját is jelentette, de — sajátos módon — nem járt az igazgatás elpolgáriasodásával. Egyrészt a joghatósági viták és a felelősségtől való menekülés elkerülése végett a hercegek rendszeren megkívánták, hogy tisztjeik kiváljanak a városi kötelekből (*defranchir et débougeoiser*); 1450-ben a gandiakat elbocsátás terhével kötelezték erre. Másrészt a jogi és pénzügyi hivatalnokoknak minden vágyuk a nemességbe való emelkedés volt. Ha tudták, megszerezték a nemesi pátenst (ez 1419—1477 közt mintegy száz családnak sikerült), de a hivatal maga még nem járt nemességgel. Ezért lépten-nyomon ifjúkori haditetteikre, nemes atyafiságukra hivatkoztak vagy szemérmetlenül meghamisították genealógiájukat. Sokan észrevétlenül lépték át a nemesség határát, mint Rolin és de Goux kancellárok. Végül szenvedélyesen kívánták a föld birtoklását, és akkor voltak a legboldogabbak, ha nevük mellé biggyeszthették a „seigneur de” szavakat. Földharácsolásuknak a régi nemesség, elsősorban az egy hűbérbirtokkal rendelkező réteg adta meg az árát. A lovagi társadalom kirekesztette az újnemeseket a maga életéből, de a burzsoá származású jogászok némán túrték a megaláztatást. Nem leverni akarták az ellenséges tábor, hanem bejutni sáncai közé. Fiaik nem legisták és számadási tisztviselők kívántak lenni, hanem lovagok és hadvezérek. Ambíciójukat mecénási tevékenységben élték ki, melynek a németalföldi festészet sok világhírű alkotását köszönheti.¹⁴⁶

Németalföld és Burgund fejlődése tehát világosan mutatja, hogyan differenciálódott a klerikusok kezdetben általános szolgálata, hogyan foglalták el a kormányzat, pénzügy és felsőbbíráskodás vezető helyeit a tanult jogászok, és hogyan asszimilálódtak a sikeres pálya csúcsán a nemességbe.

Merész Károly bukása után örökségén a Habsburgok és a francia királyság osztoztak. Talán érdemes egy pillantást vetni arra, hogy Németalföld és Burgund nagyobbik részének urai milyen mértékben éltek a doktorok szolgálataival otthon, Ausztriában. A XIV. század végéig az igazgatást itt is klerikusok látták el, jelentős római jogi hatásról sem volt szó; Aeneas Sylvius egyenesen kijelentette, hogy a nép „írott jog nélkül él”. A XV. században mutatkoztak a változás jelei. Zsigmond, még

¹⁴⁵ Uo. 65—82. 1.

¹⁴⁶ Uo. 180—182, 190—204, 228—230, 283—288. 1.

inkább Albert idejében a kánonisták mellett a legisták is szóhoz jutottak az udvarban. III. Frigyes pl. 1447-ben meghagyta cancellárjának, Schlick Gáspárnak, hogy „doktorokkal és más jogtudókkal” tartson Bécsben kamarai bíróságot. De a városi jegyzők — a bécsiek kivételével — még nem voltak romanisták, s a tartományokban is csak a század második felében terjedt el lassan az írott jog tudása. Csak Miksa idejében hangzottak fel a rendek panaszai a kodifikációs kísérletek és a jogtudósok favorizálása miatt.¹⁴⁷

Cseh—Morvaország

Csehország és Morvaország kitűnő példája annak, hogy a hatalom csúcspontjain mindig megtaláljuk az elvi támogatást szolgáló tudós jogászokat, míg az igazgatási-bíróági munka hétköznapjain a praktikusok buzgólkodnak. A Német Birodalomtól 1158-ra gyakorlatilag függetlenné vált és fél század múltán a széttagolódás erőit is leküzdő cseh királyság a XIII. században élte első virágkorát. I. Přemysl (Ottokár) egyesítette a cseh és morva területeket, a század derekán pedig II. Přemysl Ausztria nagy részének urává lett. Bár a morvamezei ütközetben a középeurópai hegemonia veszendőbe ment, az udvarban továbbéltek a dinasztikus hagyományok. A nemzeti uralkodóház kihalása után a Luxemburgiak alatt újabb fellendülés következett be; Prága IV. Károly császár virágzó székvárosa lett. A népi ellentétekkel is színezett társadalmi harcok a XV. század első felében kirobbantották a huszita forradalmi mozgalmat, mely az állam szervezetében is gyökeres változásokat hozott.¹⁴⁸ A jogtudó értelmiség szerepét így elsősorban a XIII—XV. században kell megvizsgáljunk.

A cseh fejedelem, majd király udvarában az írásbeliség teenőit természetesen klerikusok látták el. Az *artes* oktatása szinte a kereszténységgel együtt terjedt el; a XI. század második felében a prágai — és valószínűleg az olomouci — káptalanban is működött *scolasticus*. A klérus képzéséről a bencés és premontreri kolostorok is gondoskodtak. A káptalani iskolák működése a háborús pusztítások után mindig újjáéledt. Párizsban már a XII. század elején megjelentek az *artes*, utóbb a kánonjog elsajátítására vágyó cseh tanulók. A klérus jogi érdeklődése itt is

¹⁴⁷ H. Baltl: *Einflüsse des römischen Rechts in Österreich*. IRMAE Pars V 7 (1962) 11, 13. §.

¹⁴⁸ Lásd Bónis—Sarlós i. m. 189. sköv. l.

korán felébredt; Daniel prágai püspök már 1159-ben Gratianus-kéziratot vásároltatott Bolognában. Más egyházjogi művek mellett a XIII. századi, francia eredetű *Rhetorica ecclesiastica* cseh földön is a klerikusok *dictamen*-tanításának segédeszköze lehetett.¹⁴⁹ A XII. század közepétől bizonyítható királyi kancellária személyzete ugyancsak a klerikusokból rekrutálódott. A következő század derekán a kancellárság már állandóan a vyšehradi prépostsághoz kapcsolódott, az írásbeli munka vezetését viszont a *protonotarius* látta el. Mint másutt, itt is a kancellária személyzete járt el diplomáciai megbízatásokban is, és szolgálataiert egyházi javadalmakban részesült. II. Přemysl irodájában a Babenbergekek egyes volt tisztviselői is dolgoztak; a cseh — morva és osztrák ügyek intézése más-más *protonotarius* kezébe került. II. Vencel alatt olasz magisterek, sőt római- és kánonjogi képzettségű férfiak vezették a kancelláriát. Krónikás hagyomány tartotta fenn annak az emlékét, hogy ebben az időben a király az orléans-i egyetemre küldte Konrád nevű hívét, egyenesen a *legum scientia* elsajátítására és átültetésére.¹⁵⁰

Az olasz közjegyzői mesterség és a jogi ismeretek közvetítésének Közép-Európában ritka, korai példája a rejtélyes Henricus de Isernia szereplése. A nápolyi tartományból származó ifjú Konradin híveinek sorából Petrus de Prece római notarius-iskolájába került, majd mesterének ajánlásával — Meissen érintésével — Prágába ment. 1270-ben Vyšehradon maga is jegyzőiskolát nyitott, csábítva a cseh ifjakat a grammatika, logika és retorika tanulására. Bár gátlástalan hízelgéssel megnyerte Péter kancellár vizsgatását, nem tudott helyet kapni a királyi notariusok sorába, viszont helyet kapott egy Rómába menesztett követségben. Jó oka lehetett rá, hogy nem mert Rómába elmenni, de a lyoni zsinatra várva sikerült elérnie a pápai udvart, s a bíborosoktól ajánlásokat csikart ki a csehekhez. Ezután valóban királyi notarius lett, sőt 1274-től Csehország protonotariusának tisztét is viselte.¹⁵¹ Nem vált ki a kancelláriából II. Vencel uralkodása alatt sem, a király okleveleit 1292-ig szer-

¹⁴⁹ E. Ott: *Das Eindringen des kanonischen Rechts, seine Lehre und wissenschaftliche Pflege in Böhmen und Mähren während des Mittelalters.* ZRG Kan. Abt. 3 (1913) 1—107. 1., különösen 18—41. 1.

¹⁵⁰ J. Emler: *Die Kanzlei der böhmischen Könige Přemysl Ottokars II. und Wenzels II. und die aus derselben hervorgegangenen Formelbücher.* Abhandlungen der königlichen böhmischen wissenschaftlichen Gesellschaft. VI/9. köt. Prag, 1878. 3—28, 38—50. 1.; V. Vaněček: *Pronikání římského a kanonického práva na území dnešního Československa od 2. pol. 9. století do 1. pol. 14. století.* Právněhistorické Studie. 12 (1966) 32. 1.

¹⁵¹ Emler i. m. 29—36. 1.

kesztette. A garsi plébános és vyšehradi kanonok rangjával felruházva 1306-ig működött káptalana és a prágai Óváros okleveleinek szerkesztésében, iskolájának tradícióit pedig tanítványai, a királyi kancellária jegyzői vitték tovább. Henriket kérte fel Prága előjárója, hogy írja össze — a polgárság hasznára — az ott szokásos jogügyleteket. Gyűjteményében azután az itáliai közjegyzői gyakorlat formuláit foglalta össze, s emellett talán része volt a később annyira jelentős csehországi registrumok, az „országos táblák” keletkezésében is.¹⁵² Figyeljünk fel rá, hogy Petrus de Prece a ragyogó példakép, Petrus de Vinea hagyományait adta tovább tanítványának, Henricus pedig a cseh klerikusoknak!

De nemcsak az olasz közjegyzőség, hanem a bolognai jogtanítás hatása is kisugárzott Prágáig és Olomoucig. Legisták segítségével próbálták meg a cseh uralkodók, hogy a széttagoltság következtében sokféle szokásjogot a római és kánonjog mintájára egységes törvénykönyvbe foglalják össze. II. Přemysl meghíusult kísérletén okulva II. Vencel 1294-ben, Matteo Rosso bíboros javaslatára, Gozzius de Urbe Veteri volt bolognai hallgatót (Gozzo d'Orvieto) hívta udvarába.¹⁵³ A mindkét jogból képesített olasz tudós segítségével sem tudta megvalósítani kodifikációs tervét, viszont a bányajog összefoglalása elkészült, és ránk is maradt. Ebben a tekintetben a királynak szabad keze volt, s így 1300—1305 között törvényerőre emelhetette a *Ius regale montanorum* néven ismert jogszabályt.¹⁵⁴ Nemrégiben került elő a forrás legrégebbi kézirata a Lobkovic hercegek egykori roudnicei könyvtárából. A XIV. század első feléből való szöveg hamisítatlanul közvetíti Gozzius nézeteit. A kézirat alapján Boháček megállapította, hogy a római-kánoni eljárásjogot átültető negyedik könyvnek nem az „Antequam” kezdetű perjogi könyvecske, hanem egyenesen az itáliai eljárásjog, Tancredus *Ordo iudiciaria* volt a forrása.¹⁵⁵ A cseh bányajogi kódex a királyi jog-

¹⁵² V. Hrubý: *Jindřich Vlach z Isernie a počátky městských knih pražských i desk zemských*. Časopis Archivní Školy, 1 (1923) 142—166. 1. és az irodalom jegyzéke; lásd még Ott i. m. 47—48. l. — A legújabb felfogás S. Dušková: *Kdo byl notář Jindřich*. Sborník práce filozofické fakulty Brněnské University. 1960/7, 59—74. l.

¹⁵³ Vaněček i. m. 32; Trusen i. m. 172.

¹⁵⁴ Kiadása A. Zycha: *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau II*. Berlin, 1900. — Szemelvényeket közöl V. Vaněček: *Prámeny k dějinám státu a práva v Československu*. Chrestomatie. I. köt. Praha, 1957. 118—153. l.

¹⁵⁵ M. Boháček: *Dva nepovšimnuté rukopisy horního zákona krále Václava II*. Studie o Rukopisech 1966 (Praha) 41—96. l.

alkotó hatalom elméletét teljes tisztaságában képviseli. Az uralkodó *lex animata in terris*, Isten általa nyilatkoztatja ki akarátát az embereknek. Az ő szava törvény a római jogászok *Quidquid principi placuit... tétéle* szerint.¹⁵⁶ Ha nem hivatkoznék is a kódex kifejezetten Justinianusra, a „szentséges törvényhozóra”,¹⁵⁷ akkor sem lehetne kétség afelől, hogy a cseh bányajogban a római császárság államelmélete és II. Frigyes szicíliai gyakorlata jelenik meg.

Érthető, hogy a cseh — morva uralkodók nagy erőfeszítéseket tettek egyetemen képzett, magas színvonalú jogászság kialakítására. Ugyanúgy törekedtek a főpapok a maguk udvarába tudós kánonistákat toborozni. A XIII. századtól mind állami, mind egyházi szolgálatban magas pozíciókat töltöttek be a jogvégezték. Csak néhány példa: Párizsban tanult kánonjogot az 1257-ben elhunyt Michalovici Herman prépost, Paběnicí Ulrik *decretorum doctor*, II. Vencel klerikusa és utóbb szentszéki bíró, ott lett rektor 1355-ben Adalbertus Ranconis. Bolognában a XIII. században nem egy királyi káplán hallgatott jogot, a következő században itt szerezte képzettségét az első két prágai érsek: Arnošt z Pardubic és Jan z Jenštejn. Ezen az egyetemen külön cseh *natio* létezett, Padovában az ultramontánok egyik csoportja volt cseh. De megfordultak a királyi ház tagjai, a nagyurak fiai, a főpapok pártfogoltjai Rómában, Perugiában, Vicenzában, sőt Montpellierben is, ahol a XIV. század derekán hat cseh kánonistát tartottak nyilván.¹⁵⁸ A királyi udvar külföldi klerikus-utánpótlása sem szünetelt, így a francia Nicolaus Sortes laoni kanonok IV. Károly *notarius secretarius* volt, és új, nyugati formulákat vezetett be.¹⁵⁹ A császár prágai egyetem-alapítása — mint láttuk — ugyancsak a tudós jogászképzést kívánta előmozdítani.¹⁶⁰ De a cseh — morva társadalom még

¹⁵⁶ J. Klabouch: *Die humanistische Jurisprudenz und die Rechtentwicklung in den böhmischen Ländern. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa.* Hrsg. v. J. Irmischer. II. köt. Berlin, 1962. 281. l.; Vaněček: *Pronikání... 34—35. l.*; S. von Bolla: *Hergang der Rezeption in den böhmischen Ländern.* Studi Koschaker I. köt. 379—380. l.

¹⁵⁷ IV. 2: ... teste domino Justiniano imperatore, sanctissimo legislatore... Vaněček: *Prámeny... I. köt. 144. l.*

¹⁵⁸ Ott i. m. 56—70. l.

¹⁵⁹ V. Hrubý: *Studie k dilu „Archivum coronae regni Bohemiae” I. Mikuláš Sortes, sekretář českého krále Karla IV.* Časopis Archivní Školy, 2 (1924) 112—124. l. — A kancellária személyzetére lásd F. Tadra: *Kanceláře a pisáři v zemích českých za kráľu z rodu Lucemburského Jana, Karla IV. a Václava.* Rozpravy České Akademie, 1892. I/2.

¹⁶⁰ Lásd a második fejezet 66—67. l.

nem bírta el azt a hivatali apparátust, amelyet IV. Károly szicíliai mintára meg akart teremteni; a prágai jogi egyetem így 1419-i elhalásáig elsősorban Közép- és Észak-Európa egyházi szervezete számára adott kánonistákat.¹⁶¹ Európai szintű műveltségükre jellemző az olomouci káptalan gazdag jogi kéziratgyűjteménye, még ha nyilvánvaló is, hogy ennek egy része későbbi eredetű.¹⁶²

A császár a hazai hagyományokat folytatva nagyszabású kodifikációt is tervbe vett. A munkálat, melyen a Bolognát járt Arnošt z Pardubic érsek kezét lehet észrevenni, a *legibus solutus* uralkodó eszményét hirdeti meg, és II. Frigyes szicíliai konstitúcióinak egyes fordulatait is átveszi, főként az elvi *prooemium*-ban. Az éveken át nagy gonddal szerkesztett javaslat azonban az 1355-i országgyűlésen olyan erős ellenállásba ütközött, hogy a császárnak vissza kellett vonnia; azt az átlátszó ürügyet hozta fel, hogy a kódex pecsétjével együtt elégett. A később *Maiestas Carolina* néven ismert nagyszabású vállalkozás tanulsága az, hogy a cseh társadalom szokásjogi berendezkedése ellenállt az uralkodó és legistái részéről képviselt római államelméletnek.¹⁶³ Ugyancsak IV. Károly nevéhez fűződik a Bartolus-legenda. A császár 1355-ben, koronázásáról hazafelé tartván, Pisában fogadta Perugia követségét, s a nagynevű jogtudóst tanácsosi címmel, valamint a cseh kétfarkú oroszlánt ábrázoló címerrel tüntette ki. Ebből származott a XVI. század derekán az a legenda, hogy Bartolus a prágai egyetem tanára és a cseh jog kodifikátora volt. Bár iratait jól ismerték itt, kézíratait ma is őrzik, a történet nem a XIV. századra, hanem a humanista jogászokra jellemző, akik megerősödött hivatásuknak hagyományt akartak teremteni.¹⁶⁴

A prágai egyetem kánonjogi oktatásának gyümölcsei tehát nem az állam, hanem az egyház számára értek be. Az intézmény

¹⁶¹ Klabouch i. m. 282—283. 1.

¹⁶² M. Boháček: *Le opere delle scuole medievali di diritto nei manoscritti della Biblioteca del Capitolo di Olomouc*. Studia Gratiana. VIII. köt. Bononiae, 1962. 307—421. 1.

¹⁶³ Szemelvényeit és irodalmát lásd Vaněček, *Prámeny...* I. 179—205. 1., magyarul: *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba*. (A feudális jog forrásai.) Szerk. Hajdú Lajos, Horváth Pál, Nagy Lászlóné. II. köt. Budapest, 1966. 68—83. 1.; a kodifikációs törekvésekről általában K. Kadlec: *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*. Paris, 1933. 223. 1.; Bolla i. m. 380. 1.

¹⁶⁴ V. Vaněček: *La leggenda di Bartolo in Boemia*. Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il VI centenario. I. köt. Milano, 1961. 369—393. 1.

közép-európai jelentőségéről már szoltunk. A XIV. század végén Prágában mindenekelőtt az eljárásjog területén jelentős művek jöttek létre. Ezeknek köszönhető, hogy pl. a fellebbezés intézménye hamarabb honosodott meg itt, mint a szomszédos Szászországban.¹⁶⁵ A cseh tudós jogászoknak egy olyan vonása tűnik fel, melyet Nyugat-Európában nem tapasztalunk: az egyetemes jogrendszerek segítségével haladó gondolatokat támasztanak alá. Így a jogilag képzett Jan z Jenštejn prágai érsek javasolta, hogy az egyházi jobbágyok földje végrendelet hiányában rokonait illesse meg. Kuneš z Třebovle vikárius pedig, az egykori padovai hallgató, 1388-ban *Tractatust* írt a parasztok szabad végrendelkezési joga érdekében. A természetjogra, valamint a római és kánonjog forrásaira hivatkozva hirdette, hogy a parasztok szabadok, nem szolgák; élők között és halál esetére rendelkezhetnek földjükről, még leányaik javára is, a földesúri háramlás pedig *consuetudo mala et corruptela*. Amikor Kuneš doktor a jobbágyokat az örökhaszonbérlőkkel helyezte egy sorba, egy új kor előharcosa lett.¹⁶⁶ A prágai *artes*-fakultáson bontakozott ki — mint tudjuk — a huszita ideológia. Jogi vonatkozásaiból elég annyit említenünk, hogy Husz és Jan z Jesenice a kánonjogi bizonyítási rendszert támadva a bizonyítékok szabad mérlegelése mellett törtek lándzsát.¹⁶⁷ A huszita forradalmi mozgalom derékba törte ugyan a prágai jogtanítást, de a maga ideológiája alapján felvirágoztatta — mint Kutná Hora példája mutatja — a városi és a bányajogot.¹⁶⁸

A forradalmi mozgalom bukása után a nemesség hatalma megnövekedett. A bíráskodás a nemesek, illetve a polgárok kezébe került, s az ő jogi nézeteiket olyan rangú művek fejezték ki, mint Ctibor Tovačovský vagy Viktorin Kornel Všeherd jogkönyvei. Az előbbi kevésbé képzett nemes volt, az utóbbi azonban az *artes* mestere és egy ideig a prágai egyetem tanára. Míg Tovačovský csak az uralkodó osztály jogi felfogásának adott hangot, Všeherd már felhasználta és figyelembe vette a római

¹⁶⁵ G. Buchda: *Die Rechtsmittel im sächsischen Prozess*. ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 311. l. 156. jegyz.; az irodalomról Ott i. m. 91—94. l.

¹⁶⁶ M. Boháček: *Il diritto romano propagatore della libertà nel trattato del vicario generale di Praga mag. Cunso dell'anno 1388*. Atti Verona I. köt. 405—426. l.

¹⁶⁷ J. Kejř: *Dvě studie o husitském právnictví*. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, 1954/4. köt. ismertetése ZRG Germ. Abt. 76 (1959) 489—491. l.

¹⁶⁸ J. Kejř: *Právní život v husitské Kutné Hoře*. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, 1958. 99. köt. ismertetése ZRG Germ. Abt. 75 (1958) 311. l.

jog intézményeit is. Művét a nemesség elsüllyesztette, a szerzőt pedig kizárta az országos bíróságról. Az ő kiemelkedő alakjától eltekintve a kor többi jogi írója nem szakképzett férfiu, hanem „jogáskodó hűbérúr”, aki osztálya érdekeit képviseli és nézeteit fejezi ki. A városokban azonban megjelentek már a „féltudósok”, akik — mint a XIV. századi brnoi városi jegyző, Johann von Gelnhausen példája mutatja — a római jog útját sikerrel egyengették a maguk körében.¹⁶⁹

A francia *coutumier*-ekkel, a német jogtűkrökkel párhuzamba állítható gazdag cseh szokásjogi irodalom azt a feltevést teszi valószínűvé, hogy a kodifikációban kivételesen és a szentszéki bíráskodásban folyamatosan működő tudós jogászokkal szemben a világi jogszolgáltatás és igazgatás munkáját a praktikusok végezték. Az ő pályájukat és hatásukat további kutatásoknak kell tisztázniuk. Ha a „jogászrend” fogalmát a tudós jogászok önálló rétegével azonosítjuk, kétségtelenül igaza van J. Kloubouchnak: a XVI. század második felénél előbb nem beszélhetünk cseh jogászrendről. A bírósági centrum és a szervezeti hiánya folytán nem erősödhetett meg ez a réteg, mely a városi jegyzőkből és kancelláriai notariusokból rekrutálódott. Vallási és politikai okokból nem talált támaszt az uralkodónál sem.¹⁷⁰ A XVI. század alkonyáig azonban minden bizonnyal a nemesi praktikusok, a gyakorlatban képzett jogászok alkalmazták és fejlesztették a feudális szokásjogot.¹⁷¹

Lengyelország

A lengyel államszervezetnek közismerten az erős központi hatalom hiánya volt az organikus betegsége. A Piastok fénykorában, Vitéz Boleszláv és utódai egységes államában külön jogászságról természetesen még nem lehetett szó; Ferdeszájú Boleszláv végrendelete (1138) viszont már szentesítette az ország széttagolását. A német lovagrend betelepítése, a mongolok dúlása, majd a cseh hódítás tovább gyöngítették a lengyel államot.

¹⁶⁹ Kloubouch i. m. 287—289. l.

¹⁷⁰ Uo. 290—292. l. és Uő: *Die Lehre von der subsidiären Gültigkeit des gemeinen Rechtes in der juristischen Literatur der böhmischen Länder im 17. und 18. Jahrhundert*. Eos, 48/2 (Symbolae Taubenschlag.) Varsaviae—Vratislaviae, 1957. 339. l. 18. jegyz.

¹⁷¹ Így V. Vaněček: *Forschungsprobleme des Wirkens der tschechischen Rechtskultur in Ungarn bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Die juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848. Bratislava, 1968. 292. l.

A XIV. században Törpe Ulászló és III. Kázmér ismét egyesítették és megszilárdították, de az egyesítés még nem jelentett központosítást. A magyar–lengyel perszonális unió sem ebben az irányban hatott; I. Lajos a trónöröklés biztosítása érdekében a kassai privilégiumban (1374) jelentős engedményeket tett a főuraknak és a nemességnek. A lengyel–litván unió ugyan végső soron megszabadította Lengyelországot a német lovagrend nyomásától, de egyúttal erősítette a pánok hatalmát is. A XV. században azután a köznemesség a tartománygyűlések erejével, utóbb a rendi országgyűlésen is akcióba kezdett a főurak és a polgárok jogainak korlátozására. A királyság — néhány félbemaradt kísérlettel eltekintve — nem tudta a nemességet a központosítás érdekében felhasználni, s a XVI. század elejére belenyugodott a koronás fő alatt a maga útját járó „nemesi köztársaság” létezésébe.¹⁷²

Ami kérdésünket illeti, itt is a klérus áll a fejlődés kezdetén. A lazán összefüggő tartományokban a XII. században mindennél a magas egyházi méltóságot viselő kancellárok irányították az írásbeli ügyintézt. Krakóban 1189-től alkancellár is szerepelt, s a következő században a többi tartományokban is ő kapta meg a vezetést; Nagy-Lengyelországban és Sziléziában azonban a *protonotarius* tisztét találjuk helyette. A fejedelmi kancelláriákban notariusok és írnokok tevékenykednek, természetesen klerikusok és uraik káplánjai. A XIII. századi írászervek már az ingatlanra vonatkozó jogügyletek tanúsítását is végezték.¹⁷³ A klérusnak világi dolgokkal (pl. uruk politikai ügyeinek intézésével vagy gyermekeinek nevelésével) való foglalkozása természetesen alig volt inyére az egyházi felsőségek. Kietlicz érsek zsinati határozataiban már 1217-ben arra hívta fel az egyháziakat, hogy jövedelmüket inkább székhelyükön fogyasszák el, mintsem „a fejedelmek udvarában emberi dicséretet keresve pazarolják el”; Jan Grot krakkói püspök 1331-ben már csak engedélyhez kötötte az udvari szolgálat elvállalását. Az uraknak annyira szükségük volt a képzett klerikusokra, hogy a tilalmat egyszerűen nem lehetett végrehajtani.¹⁷⁴

¹⁷² Bónis—Sarlós i. m. 201. sköv. l. — A kassai privilégiumról lásd még Divéky Adorján: *Az arany bulla hatása a lengyel jogra*. Budapest, 1942. Értekezés a történeti tudományok köréből XXVI. köt. 2. füz. 8—11. l.

¹⁷³ J. Bardach: *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*. Warszawa, 1957. 255—256. l.

¹⁷⁴ K. Nasilowski: *Samowolne migracje kleru w świetle polskiego prawa kościelnego przed soborem trydenckim*. Czasopismo Prawno-Historyczne, 11/1 (1959) 37—38. l.

A világi írásbeliséget is ellátó klerikusok a lengyel káptalani iskolákban nemcsak az *ars dictaminis*, hanem bizonyos fokig az egyetemes jogrendszerek ismeretét is megszerezték. A XIII. századi forrásokban feltűntek már a római és a kánonjog mesterei (*professores legum — professores iuris*); az előbbiek sorában a boroszlói káptalani iskola civiljogásza, Goczwin fia Jakab vált nevezetessé. A tehetősebbek külföldi egyetemeket látogattak, elsősorban Párizst, mint a nagy hatású krónikás, Wincenty Kadlubek, krakkói püspök, az egyházi teljhatalom ideológusa, valamint utóda: Ivo püspök, Gualterio boroszlói és Bogumił gnieźnói egyházfők. Vonzották a lengyel klerikusokat Itália egyetemei is; Skarzyszewi Jakab kanonok pl. Krakkóból Bolognába ment római jogot tanulni, de sokan tértek vissza licentiatusi vagy doktori címmel Padovából is. A lengyel diákok áramlása nem szűnt meg a krakkói egyetem megalapítása után sem.¹⁷⁵ Ennek a vándorlásnak eredményei itt is a székesegyházi és főúri könyvtárakban máig fennmaradt római és kánonjogi források, glosszák, kommentárok és egyéb tankönyvek, ha a proveniencia kérdése néha homályban marad is. Tipikusnak tekinthetjük Wolfram Fábíán krakkói esperesnek egy jogi repertóriumba tett bejegyzését, mely szerint a könyvet mint kánonjogi *licentiatus* 1413-ban a bolognai egyetemen vásárolta meg. Jogtanulók és könyvek útján beszivárogtak az *utrumque ius* kifejezései és elvei a királyi és fejedelmi privilégiumokba, bírói ítéletekbe és mindenek fölött az eljárásjogba.¹⁷⁶

Mint a cseh — morva területen, itt is elsősorban az egyház látta hasznát a jogismerő klerikusok tudásának. A szentszéki jegyzők tollán már az 1220-as évektől kezdve sok római jogi fordulat jutott be az okleveles gyakorlatba, 1250 óta pedig a renunciációs záradékok is, melyek a század végére igen terjedelmessé dagadtak.¹⁷⁷ Ebben az időben számos római jogi intézmény kapott polgárjogot a különféle lengyel tartományok praxisában, mint a szabad akarat követelménye a szerződés-kötésnél, a *donatio*

¹⁷⁵ R. Taubenschlag: *La storia della recezione del diritto romano in Polonia fino alla fine del secolo XVI*. Studi Koschaker I. köt. 225—242. l. és majdnem szó szerint egyezően Uő: *Einflüsse des römischen Rechts in Polen*. IRMAE Pars V, 8 (1962). Az utóbbiból idézek. A szövegvegre lásd a 2, 3. §, Kadlubek elveire még Bardach i. m. 243. l. és G. Seckel: *Vincentius Kadlubek*. ZRG Rom. Abt. 76 (1959) 378—395. l. L. Pauli megjegyzéseivel. ZRG Rom. Abt. 76 (1959) 396—431. l.

¹⁷⁶ Taubenschlag i. m. IRMAE V, 8, 4. §. — Fábíán esete uo. 50. jegyz., a hatásokra lásd a 6—7. §.

¹⁷⁷ Uo. IRMAE V, 8, 5. §.

inter vivos és *propter nuptias*, a végrendelet, a *constitutum possessorium*, az *obligatio omnium bonorum*, a jogszavatosság ingatlanok eladásánál, a *laesio enormis*, a *mandatum* és a *compromissum*. Ez nem jelentette a lengyel jog romanizálását, hiszen a római jogi kifejezések sokszor hazai intézményeknek adtak díszesebb köntöst. De kétségtelenül bizonyítja — mint Taubenschlag párhuzamaiból kitűnik —, hogy a glosszátorok tudományát a gyakorlatban alkalmazó itáliai formuláskönyvek és *ars notariák*, Rainerus Perusinus, Martinus de Fano és Rolandinus Passagerii művei közkézen forogtak a lengyel írástudók körében. Maguk a kéziratok is több könyvtárban fennmaradtak.¹⁷⁸ Ha már most meggondoljuk, hogy a közjegyzőség Lengyelországban csak a XIV. században alakult ki, a pápai legátusok és adószedők importálták, és végig az egyházi szervezet kebelében maradt,¹⁷⁹ akkor az itáliai jogtudomány eredményeinek első (XIII. századi) elterjesztőit az *artes*-képzettségű, a gyakorlatban iskolázott klerikusok közt kell keresnünk. Röviden tehát itt is oda jutunk, hogy a joggyakorlat a praktikusokra, az elvilágiasodott klerikusokra támaszkodott.

Csehországban a törvényhozás néhány kiemelkedő dokumentuma a doktorok közreműködésével jött létre. Ilyen szerephez a lengyel jogtudósok csak később jutottak. III. Kázmér, aki a krakkói egyetem alapításával kétségtelenül kifejezte azt a szándékát, hogy tanult jogász-értelmiséget nevel udvara számára,¹⁸⁰ 1347 táján tartott országgyűléseken foglaltatta írásba Kis- és Nagy- Lengyelország szokásjogának egy részét, s e „statútumai-ban” nem egy római jogi tételt emelt törvényerőre, így a gyűjtogatás büntetéséről szólva egyenesen utalt a *lex imperialisra*. Az 1364-i egyetemi törvény az emberölést vagy más súlyos bűncselekményt elkövető hallgatókat a király vagy küldött bírája székén, *iuxta leges* kívánja elítéltetni.¹⁸¹ Ezek az átvételek egyetemet járt jogász kezére vallanak, amint hogy az államhatalmat erő-

¹⁷⁸ R. Taubenschlag: *Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII i XIII wieku*. Studya nad historią prawa polskiego pod red. O. Balzera, XII. 3. köt. Lwów, 1930.; Uő: *Il diritto romano nei documenti polacchi medievali*. Acta Roma II. köt. 359—375. l.; Uő: i. m. IRMAE V, 8, 7. §. — A középkori jogra és jogtudományra vonatkozó cikkeit lásd J. Modrzejewski: *Les travaux de Raphaël Taubenschlag*. Eos, 48/1 (Symbolae Taubenschlag.) Varaviae—Vratislaviae, 1956. 163—211. tétel.

¹⁷⁹ S. Mikucki: *Remarques sur les origines du notariat public en Pologne*. RHDFE 16 (1937) 333—347. l.

¹⁸⁰ Lásd e munka második fejezetében 67—68. l.

¹⁸¹ Taubenschlag i. m. IRMAE V, 8, 9. §., a törvényekre Bardach i. m. 374—376. l.; Kadlec i. m. 278. l.

sító király itt is nyilván számíthatott a legisták segítségére. De átütő erejű fellépésükre nem került sor. Bár a XV. században lengyel jogászok, Stanisław z Skarbimierza, Paweł Włodkowiec, figyelemre méltó értekezéseket írtak a nemzetközi jog köréből, Jan z Ludziska krakkói professzor pedig 1447-i jogi véleményében a parasztság elnyomását jogi érvekkel ítélte el,¹⁸² IV. Kázmér központosító törekvéseiben nem támaszkodhatott a római jogra, mellyel a Német Birodalom fennhatósága mellett, a lengyel szuverenitás ellen lehetett érvelni.¹⁸³

IV. Kázmér hosszú uralma (1447—1492) mégis jelentős abból a szempontból, hogy konok harcot vívott az államhatalom központosításáért, s ebben a klerikusok felső rétegét a maga szolgálatába kényszerítette. Trónra lépésekor a főpapok és főurak szoros szövetsége kezében tartotta az ország kormányát. Jagello Kázmér hozzá feltétlenül hű emberekkel vette körül magát, s őket ültette a befolyásos pozíciókba. Az ő vezetésükkel kapott erőre az „ifjúnemes mozgalom”, mely a nagybirtokosok hatalmának megtörésére és a királyság megerősítésére törekedett. A kancellária ennek az udvari pártnak politikai iskolájává lett. Itt intézték a diplomácia, a kormányzat és a jogalkotás minden fontos kérdését. A politikai pálya rendszeren az írnikai, notariusi vagy secretariusi szolgálattal kezdődött, és a versenyben felülkerekedő írástudók, hivatalnokok esetében az alkancellári vagy kancellári méltósággal végződött.¹⁸⁴ Kázmér egyházi javadalmakkal fizette meg szolgálataikat; lehetetlen itt Mátyásra nem gondolnunk! A három legfontosabb püspöki, illetve érseki széket (Gniezno, Krakkó, Włocław) uralma alatt 18 ember töltötte be, közülük a fele előbb legalább secretariusként szolgált a kancelláriában. A hivatali előlépést mutatja, hogy a 15 kancellár és alkancellár közül legalább kilencen alsóbb állásról emelkedtek fel. Amikor a krakkói püspökség betöltése körül éles vita folyt a pápával (1462), Kázmér azt mondta Hieronymus legátusnak: inkább elveszti országát, mintsem a javadalom birtokába engedje a pápa jelöltjét — ismét mátyási szavak!¹⁸⁵ Az utolsó

¹⁸² Bardach i. m. 438, 476. l.

¹⁸³ K. Górski: *The origins of the Polish Sejm*. The Slavonic and East European Review, 44 (1966) 126—127. l.

¹⁸⁴ Taubenschlag i. m. IRMAE V, 8, 10. §; Z. Kaczmarczyk—B. Leśnodorski: *Historia państwa i prawa Polski od połowy XV. w. do r. 1795*. Warszawa, 1957. 25, 30. l.

¹⁸⁵ W. Knoppek: *Zmiany w układzie sił politycznych w Polsce w drugiej połowie XV w. i ich związek z genezą dwuzubowego sejmu*. Czasopismo Prawno-Historyczne, 7/2 (1955) 55—98. l., különösen a 62—63, 74—76. l.

nagyszabású uralkodói egyéniség küzdelme végül is sikertelen maradt, mert a nemesség körében a kizárólag szűk osztályérdekeket néző „nagynemesi mozgalom” terjedt el, és Kázmér 1470 után elszigetelődött. Hogy azonban az első korszak „politikai iskolája”, a kancellária milyen színvonalon állott, azt a belőle kinőtt két nagy politikai gondolkodó: Jan Ostrorog és Filip Kallimach művei mutatják. Velük fordul a lengyel államelmélet a humanizmusba.¹⁸⁶

A lengyel fejlődésben tehát a politikusok szerepe — talán szabad így fogalmaznunk — erősebb volt, mint a jogászoké. Így a jogalkotásban sem termettek a cseh bányatörvényhez vagy a *Maiestas Carolinához* hasonló eredmények. Mégis megtörtént, hogy a XVI. század elején Jan Łaski, a Korona kancellárja és gnieźnoi érsek, Sándor király utasítására felvette az 1506-ban kiadott törvénygyűjteménybe a *Summa Legum* néven ismert római jogi kompendiumot.¹⁸⁷ Igaz, hogy amikor Mikołaj Jaskier krakkói városi jegyző 1535-ben kiadta a *Szásztükör* szövegét romanizáló glosszáival, a *Summa Legum* nagyrészt feleslegessé vált. Łaski gyűjteménye mégis korszakot jelölt, s az uralkodó, Zsigmond Ágost 1530-ban éppen az érseknek adott kiváltságlevelében jelentette ki, hogy a *Ius Civile Polonicum Sigismundinum*nak keresztelt egyetemes lengyel városjogot minden érseki birtokra kötelezővé teszi. Ez a — több más javaslattal együtt — meghíúsult kodifikációs kísérlet Łaski pártfogoltjának, a Bolognában végzett Maciej Śliwnickinek a munkája volt.¹⁸⁸ Ebben a korban tehát már létrejött a neve megörökítésére, hatalmának megszilárdítására törekvő uralkodó és a legisták együttműködése, de a főúri-nemesi reakció meggátolt minden előrelépést. Bár a XVI. századi Lengyelország még nem volt érett a római jog befogadására,¹⁸⁹ a század derekán már lengyelül írt a nagy hatású Bartłomiej Groicki, s a sokfelől összeollózott római jogi tanokat anyanyelvén terjesztette.¹⁹⁰ Addig azonban, a tárgyalásunk körébe eső korszakban a lengyel jogászság központban és vidéken egyaránt a praktikusokat jelentette.

¹⁸⁶ Uo. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 7/2 (1955) 91—94. l.

¹⁸⁷ Lásd Bardach i. m. 25. l.

¹⁸⁸ St. Russocki: *Przyczynki do historii projektu kodyfikacji Macieja Śliwnickiego*. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 7/1 (1955) 222—226. l.

¹⁸⁹ St. Estreicher: *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*. Kraków, 1932. nem volt hozzáférhető, véleményét idézi St. Russocki i. m. 225. l.

¹⁹⁰ L. Pauli: *Z badań nad źródłami dzieł prawniczych Bartłomieja Groickiego*. *Miscellanea iuridica in darze K. Koranyiemu*. Warszawa, 1961. 83—109. l.

Anglia jogtudó értelmiségének történetét számos sajátos vonás jellemzi, mégis alkalmas a kontinens országaiban megfigyelt tendenciák élesebb megvilágítására. Ezért alig fejezhetjük be jobban immár hosszúra nyúlt körutunkat, mint az angol fejlődés ismertetésével. Az előzmények az angolszász korba nyúlnak vissza, melyben a versengő „hét királyságnak” megvolt már a maga hatalmi központja és a királyi ház körül kialakult szervezete, s ez az egyesítés során még inkább megszilárdult. A mi szempontunkból különösen jelentős a kancellária korai története. A mintegy másfél ezer angolszász oklevelet természetesen egyháziak írták, és a király kápolnájának személyzete adta a X. században már bizonyítható *scriptorium* kádereit is. A század első felében uralkodó Aethelstant már klerikusok követték útjain, akik eredeti (hazai nyelvű) oklevélformulákat dolgoztak ki. A dán Kanut uralma alatt (1016–1035) pedig a királyi írnokok rendszeresen apátokká vagy püspökökké emelkedtek a „hivatali” pálya végén. Az angolszász kor írástudói dolgozták ki az igazgatás céljaira rendkívül alkalmas, rövid, levélformába öntött oklevelet, a *writet* is.¹⁹¹ Ez az oklevél, mely a XII. századtól fogva már a gyors és finom *dictamen*-írást alkalmazta, óriási lehetőségeket nyitott meg.¹⁹² Amikor a század vége felé alkalmasint Hubert Walter megírta a Glanvill nevéhez kapcsolt jogkönyvet, a kiforrásban levő hazai jog anyagát az egyes *writ*ek magyarázata során adta elő.¹⁹³ A hivatásos jogászság fejlődése csak a normann hódítás (1066) után indult meg.

Az angol közigazgatás és jogszolgáltatás történetének kulcspon-tja — mint más európai országokban is — a *curia regis*. A nagyurak régi angolszász gyülekezete, a *witan*, feudális udvarrá alakult át; Hódító Vilmos angliai kúriája sokkal közelebb állt a normandiai *curia ducis*hoz, mint a *witan*hoz. Ünnepi alkal-makkor, fontos ügyek tárgyalásánál ott voltak a kúriában az

¹⁹¹ S. B. Chrimes: *An introduction to the administrative history of mediaeval England*. Oxford, 1952. 11–17. l. — Itt jegyzem meg, hogy az angol igazgatástörténet alapjait T. F. Tout vetette meg: *Chapters in the administrative history of mediaeval England: the Wardrobe, the Chamber and the small seals*. I–VI. köt. Manchester, 1920–1933. — Chrimes idézett munkája sok tekintetben Tout nézeteinek összefoglalása, illetve kritikai feldolgozása.

¹⁹² Erre lásd Hajnal, *Enseignement* 210–212. l.

¹⁹³ F. Pollock—F. W. Maitland: *The history of English law before the time of Edward I*. 2. kiad. I. köt. Cambridge, 1898. 130. l.; T. F. T. Plucknett: *A concise history of the Common Law*. 2. kiad. London, 1936. 18. l.

ország egyházi és világi nagyjai, de a mindennapos ügyintézést a királyi udvar tisztségviselői végezték. Ebből a „szűkebb” kúriából váltak ki fokozatosan a pénzügyigazgatás és a bíraskodás központi szervei. A kúria irányításában döntő szerepet játszottak a gyakran távollevő uralkodó helytartói, a *iustitariusok*, akik rendszeren udvari szolgálat után jutottak e magas pozícióba. Így Ranulf Flambard, az első „hivatalnok” helytartó, 1083 táján kezdte szolgálatát a kancellária klerikusaként, majd a királyi pecsét őrévé, végül *summus iustitarius*szá emelkedett. A méltóság 1234-ig állott fenn, s majdnem valamennyi viselője nyomot hagyott a központi igazgatás történetében. E „hivatalnokok” munkájának eredményeként vált szét a legfőbb számviteli szerv (*Exchequer*), a kancellária, a király vándorbírósága (*King's Bench*) és a „közönséges ügyek” bírósága (*Common Pleas*). Még nem ért véget a XII. század, amikor a kúriában letárgyalt pereket már hártystatekerceken (*Rolls*) rögzítették, a kancellária kiadványait hasonló módon tartották nyilván, megírták a számadási kamara kézikönyvét (*Dialogus de Scaccario*) és az első angol jogkönyvet (*Glanvill*).¹⁹⁴

Kövessük nyomon a kancellária kialakulását és középkori fejlődését. A királyi kúria sokágú működése egész sereg klerikus alkalmazását tette szükségessé. Az ő főnökük, a királyi kápolna feje, az uralkodó „egyetemes minisztere” volt a kancellár. Nemcsak a király pecsétjének használatát ellenőrizte, hanem a számadási kamara és a központi bíróság munkájában is tevékeny részt vett.¹⁹⁵ 1133-ig püspököt nem neveztek ki kancellárrá, de szolgálata jutalmául valamennyi kancellár püspöki székbe emelkedett; sőt ez lett a bérük I. Henrik korában már olyan klerikusoknak is, akik *magister* címmel a kápolna írástudóinak munkáját közvetlenül irányították. A *scriptorium* okleveleiben a régi angol nyelvet fokozatosan felváltotta a latin, tartalmilag pedig az igazgatás szélesedő körét fogta át az írásbeliség.¹⁹⁶ De az angol kúria klerikusainak kevés érzékük volt a kontinens dekoratív stílusa és az ékesszóló *arenga* iránt; az *ars dictandi* fejlődé-

¹⁹⁴ W. S. Holdsworth: *A history of English law*. I. köt. 7. ed. by A. L. Goodhart, H. G. Hanbury, introd. by S. B. Chrimes. London, 1956. 30–37, 40. l.; Plucknett i. m. 128–132. l.; Chrimes i. m. 20–21. l.; (Flambard pályája), 36–37. l. (az 1234-i fordulat), 40. l. (Glanvill).

¹⁹⁵ Holdsworth i. m. 37–38. l. — Becket Tamás canterbury érsek kancelláriája még a XII. század derekán is azonos volt a kápolnával. R. Foreville: *Lettres „extravagantes” de Thomas Becket, archevêque de Canterbury*. Mélanges Halphen. Paris, 1951. 225, 236. l.

¹⁹⁶ Chrimes i. m. 25–27. l.

sének korai szakasza is hatástalan maradt még.¹⁹⁷ Amíg a helytartói funkciót végző *iustiliarius* méltósága fennállott, mellette számos klerikus dolgozott, a kancellária személyzetéből valók is. A nagy szervező Anjou király, II. Henrik idejében az utóbbi testület — bár még mindig a királyi „háztartás” részeként — hatékony, gyors és jól szervezett orgánuma lett a kormányzásnak. A főesperesi rangot viselő kancellárok őrizték a király egyetlen pecsétjét; ha azonban a tiszt betöltetlen maradt, a *magister scriptorii*, a jegyzők főnöke vezette a munkát. 1199 óta a nagypecsét alatt kiadott okleveleket regisztrálták, és gyakorlatba vették a magán- vagy kispecsétet is, mellyel a király (Földnélküli János) utasítást adhatott a kancelláriának vagy más hatóságnak. A vele utazó kamara (*Chamber*) őrizte az új pecsétet, ennek pénzügyi részlege, a *Wardrobe* a kincseket, okleveleket, pénzt; mindezeknek a kezelése új, gyakorlott klerikusgárdát kívánt meg. A belső szervezeti megerősítés jele, hogy 1234-ig szinte valamennyi *iustiliarius* vagy kancellár szakszerű szolgálat után nyerte el méltóságát.¹⁹⁸

A hivatalfejlődés szempontjából nem 1238,¹⁹⁹ hanem 1244 jelzi a fordulatot. Addig a kancellária az udvartartás része volt, s a benne dolgozó királyi klerikusok az illetékekből éltek. Az 1244 utáni másfél évtizedes üresedés idejében létrejött a kancellária *Hanaper* (szó szerint „kosár”) osztálya, mely a pecsétdíjakat beszedte, az intézmény költségeit fedezte, s ügyviteléről elszámolt. Ekkor már megkülönböztették egymástól a kápolna és a kancellária klerikusait, s az utóbbiaknak külön helyiséget is juttattak (*hospitium clericorum de cancellaria*). Amikor a király 1260-ban Franciaországban járt, a kancellária egyik része követte, másik része *in officio cancellarie* otthon maradt. A különválást erősítette a magánpecsétnek (*privy seal*) egyre sűrűbb használata a század derekától kezdve; a szóbeli utasítások helyett a kancellária (főleg külföldről) mindinkább magánpecsétes parancsokat kapott oklevél kiállítására. A kollégiumban élő kancelláriai tisztviselők között erős testületi szellem alakult ki.²⁰⁰ A kancellária növekvő igazgatási és jogszolgáltatási feladatait (legalább részben) állandó helyen, a Westminster Hallban látta el. Az önállósulást persze nem úgy kell érteni, hogy a kancellár

¹⁹⁷ E. Kantorowicz: *Petrus de Vineia in England*. MÖIG 51 (1937) 43—46. l., új kiadása Selected Studies. 213—246. l.

¹⁹⁸ Chrimes i. m. 37, 67—69, 77—79, 84, 87—88. l.

¹⁹⁹ Holdsworth i. m. 395. l.

²⁰⁰ Chrimes i. m. 109—116. l.; Holdsworth i. m. 396. l.

függetlenné vált volna a király akaratától; a méltóság legtöbb-ször az udvartartásban érdemeket szerzett régi tisztviselők ke-zébe került, kik uruknak még püspök korukban is engedelmesség-gel tartoztak. Mint a nagypecsét őre, a kancellár már korán bírói feladatokat is végzett, amelyekre még visszatérünk. A XIV. század végére személyzete több rangosztályra tagozódott.²⁰¹ Hogy ez a kollektív életet élő, rendszeresen fizetett tisztviselő-
kar — 1345-től főnöke büntető joghatósága alatt²⁰² — már csak nevében volt „klerikus”, valójában világi hivatalnok, azt a *clerk* szónak mai értelme mutatja legjobban.

De a szakértelem a kancellárián kívül még sok más területen is érvényesült. A kamara (*Chamber*), melynek regisztrumait 1164-től fogva vezették, jóval több volt a király magánpénz-táránál. Már II. Henrik alatt sok bizalmas feladatot kaptak a kamara emberei. Közöttük két-három lovag viselte a kamarási rangot, de a növekvő írásbeli munka révén az intézmény magját a klerikusok tették (*clerici camerarii*). Közülük sokan az egyház és állam legmagasabb pozícióiba emelkedtek. A magánpecsét használatával a kamara jelentősége még inkább megnőtt; a király a vele utazó *Chamber* útján közölte utasításait. De a XIII. század derekára a *Wardrobe*, eredetileg a kamara pénz-tára, háttérbe szorította, s átvette tőle a király titkárságának szerepét. A század végén, I. Edward korában, a *Wardrobe* már egyenesen a közszolgálat iskolájának számított; a szerv kleri-kusaiból lettek a kor kancellárjai, kincstartói, az udvartartás vezetői. A magánpecsétet a *Wardrobe* ellenőre kezelte, sőt a kancellár távolléte idején még a nagypecsét is ide került. Diplo-máciai iratok szerkesztésében és más sürgős ügyekben a kan-cellária és a *Wardrobe* klerikusai kisegítették a másik hivatalt. Az utóbbiak pecsétjük alatt is adhattak nyugtát, néha hitelez-tek a királynak! Az udvartartás 1318-i Ordinance-a olyanokról szólt, „akik a magánpecsét számára írnak”.²⁰³

A XIV. század viszontagságai között újabb pecsétek és velük újabb intézmények léptek előtérbe. Amint a magánpecsét külön ór kezébe került, s ez a kormányzatban erősebben részt vevő tanács egyik vezető helyét foglalta el, a király (az 1310-es évek óta) személyes akaratának kifejezésére, saját levelezésére stb. a titkospecsétet (*secret seal*) vette használatba; ezt a kamara emberei kezelték. III. Edward alatt azután (több kispecsét mel-

²⁰¹ Chrimes i. m. 145—146, 168, 207—209. l.

²⁰² Holdsworth i. m. 403. l.

²⁰³ Chrimes i. m. 65—66, 78—79, 101, 134—136, 139—143, 165, 177. l.

lett) a gyűrűspecstét (*signet*) szorította ki az előbbit. Az uralkodó befolyását biztosító gyűrűspecstétet a *secretarius* őrizte, mellette a klerikusok újabb testülete alakult ki. A letett II. Richard ujjáról húzta le a *signet*et, így adta át a hatalmat IV. Henriknek. A XV. században a titkár — kinek címével egyébként már régebben is találkoztunk — a diplomácia legfőbb intézője s a tanács tagja lett, külön személyzettel, levéltárral és regisztrálással. Ebből a tisztségből emelkedett a Tudoroknak szinte teljes hatalmú államtitkárává az igazgatás kulcsfontos helyén, gyakorlatilag a titkos tanács élén. A *secretarius* tiszte 1533 óta került világi férfiak kezébe.²⁰⁴ Az államtitkár fölébe nőtt a magánpecstét őrének (*keeper of the privy seal*), aki már a XIV. század derekán kivált a *Wardrobe* kereteiből, s a Westminster Hall közelében ugyancsak önálló hivatalhoz és klerikus személyzethez jutott. Országos méltósággá elsősorban az adminisztratív tanácshoz fűződő szoros kapcsolata tette, de így elszakadt az uralkodótól, nem volt már az udvartartás bizalmi embere.²⁰⁵

A XII. században az a szerv is függetlenül, amely a fő tisztségviselők és az ispánok (sheriffek) számadásait évente kétszer megvizsgálta. A *iustitarius* — utóbb a kincstartó — elnökletével ott ült a kancellár, klerikusai kíséretében s az udvar méltóságai, hogy ellenőrizzék, híven gazdálkodott-e a tisztségviselő. Egy királyi parancs már 1118-ban szól e testületről (*barones de scaccario*), tehát korábban kialakult. A szerv arról a sakktábla módjára leterített asztalról kapta *Exchequer* nevét, amelyen a jövedelmet kézzel foghatóan elszámolták; az említett *Dialogus de Scaccario* a sakkjátékhoz hasonlítja ezt a küzdelmet a kincstartó és a sheriff közt. A szükséges technikai ismeretek és a legalább 1130 óta vezetett részletes kimutatások (*Pipe Rolls*) hamarosan a klerikusok kezébe juttatták a vezetést.²⁰⁶ Ez annál lényegesebb, minthogy a számadási kamara nem vált még el a királyi bíróságtól, s mindkettő része volt a kúriának. Az *Exchequer* „bároi” egyben a kúria bírái is voltak, persze még nem szakbírák. A számadásokban gyakorlott klerikusok már az 1170-es években állandó helyet kaptak Westminsterben, s ez a székhely lett a bíróság állandó központja is, amint a Glanvill-féle jogkönyv mondja: „in curia regis ad scaccarium”. Az *Ex-*

²⁰⁴ Uo. 187—188, 199, 214—215, 257—259, 266—268. 1.

²⁰⁵ Uo. 100., 204—205, 218. 1.

²⁰⁶ Plucknett i. m. 135. 1.; Chrimes i. m. 27—31. 1.; Holdsworth i. m. 42—44. 1.

chequer továbbra is megtartotta a kincstári érdekű pereket, amikor a bíróságok 1200 táján specializálódtak.²⁰⁷

A XIII. századi *Exchequer* kétarcú intézmény volt; legalább ugyanannyi időt töltött a perek elbírálásával, mint a számadásokkal. Az intézmény a jogvitás ügyekről III. Henrik alatt kezdett külön regisztrumot vezetni, s a felek gyakran fordultak hozzá bírói parancsokért. A kancellár helyett klerikus vett részt a számadási kamara ülésein, és korán elnyerte az „*Exchequer* kancellárjának” címét. A speciális ismeretek igénye magyarázza meg azt, hogy 1234-től fogva a kamara „bároi” sem ide kirendelt nagyurak voltak, hanem pénzügyi-jogi szakemberek. A XIV. században már részben a kamara klerikusai, részben a királyi bíróságok gyakorló jogászai közül nevezték ki őket. Mint e bíróságokon, a számadási kamarában is megjelent a kinevezett elnök (*capitalis baro*), II. Edward óta rendszerint magas állású bír. A többi „bárok” részben a pénzügyi szakemberekből, részben a Common Law bíróságain érdemet szerzett jogászokból kerültek ki; az utóbbiak testületének azonban nem voltak tagjai, és csak 1579-ben lettek egyenrangúak a központi bíróságok bíráival.²⁰⁸ Számunkra az a lényeges, hogy hivatali vagy ügyvédi múlt után emelkedtek az immár külön bírósággá vált szerv (*Exchequer of Pleas*) tanácsába, persze egyetemi tanulmányok nélkül. Aszámadási kamara és a legfelső bíraskodás összefonódását még erősítette az a XIV. században kialakult gyakorlat, hogy a vitás jogi kérdéseket (nemegyszer alkotmányjogiakat is) a tanács, a parlament vagy valamelyik bíróság a központ összes bíráinak a kamara termében tartott gyűlése elé terjesztette (*Exchequer Chamber*). Ez a szokás Cromwell idejéig fennmaradt, s a testület vitatta meg pl. a híres hajópénz-ügyet is 1637-ben.²⁰⁹

Az említett szervek más-más feladatok szolgálatában mutatják be az angol klerikus-hivatalnokréteget. De a jogtudó értelmiség kialakulása szempontjából valamennyinél döntőbb szerep jutott a központi bíróságoknak. A II. Henrik nevéhez fűződő reformokat az országban rendszeresen utazó bírák ültették át a gyakorlatba, de fellendült a királyi kúria forgalma is. Glanvill összehasonlította az itteni gyors ítélezést a püspökök szentszéki eljárásának lassúságával, mire Walter Mapes találóan felelt meg:

²⁰⁷ Chrimes i. m. 46—49. l. és Uő: kritikai megjegyzései Holdsworth i. m. bevezetésében, 32,* 39*—40.* l. (csillagos lapszámok).

²⁰⁸ Chrimes i. m. 118. l.; Holdsworth i. m. 43—44, 231—236. l., hozzá Chrimes uo. 40*—41.* l.; Plucknett i. m. 146. l.

²⁰⁹ Holdsworth i. m. 242. l.; hozzá Chrimes uo. 41*—42.* l.; Plucknett i. m. 147. l.

ha a király olyan távol lenne, mint a pápa, itt is lassan mennének az ügyek. A XII. században még ugyanazok a személyek (*iustitiae*) végezheték a számadások ellenőrzését, mint a perek eldöntését, de a század végére megtörtént a differenciálódás.²¹⁰ A királyt útjain követő, az ő jogait érintő ügyekkel foglalkozó bíróság (*King's Bench*) és a magánosok tömegesen indított pereit a Westminsterben elintéző fórum (*Common Bench*, majd *Common Pleas*) külön személyzettel és regisztrummal rendelkezett. A XIII. század folyamán világosan kirajzolódtak a két bíróság körvonalai s az előbbinek inkább büntető, az utóbbinak polgári hatásköre.²¹¹ Az állandóan Westminsterben működő királyi bíróságot maguk a jogkeresők olyan fontosnak tartották, hogy amikor Földnélküli János — talán a klerikus-bírák kiesése miatt — néhány évig szüneteltette, a Magna Carta 17. cikke kívánta visszaállítását: „Communia placita non sequantur curiam nostram, set teneantur in aliquo loco certo.”²¹² Az állandó központi bíróság nagyban hozzájárult a jogászhatóság korai kialakulásához.

Ezzel az angol jogfejlődés egyik alapvető kérdéséhez érkezünk: a jogászhatóság és a jogtanítás szoros kapcsolatához, egymástól elválaszthatatlan voltához. Az egyetemek középkori diadalútja nem kerülte el Angliát sem; Oxfordban — még visszatérünk rá — a XII. században virágzott a római és kánonjog oktatása. De a jogszolgáltatás középpontja Londonban volt, s itt a király 1234-ben bezáratta a jogi tanfolyamot, két évre rá pedig az angol főurak híres merton gyülekezete kimondotta: „Nolumus leges Angliae mutare.”²¹³ 1259-ben az uralkodó kijelentette, hogy a kisebb ügyekben a feleknek nem kell jogi képviselőt igénybe venniük. Ez az ügyvédség kezdeteire utal, hiszen a II. Henrik óta eléggé bonyolult eljárásban sokan fordultak a perbeli képviselő (Glanvill korában *responsalis*, Bracton idejében inkább *attorney*) segítségéhez, illetve perbeli nyilatkozataikat tapasztalt *narrator* útján tették meg. A század második felében már panaszok hangzóttak el az ügyvédek hiányos képzettségéről, s 1292-ben döntő lépés történt ennek megjavítására. I. Edward meghagyta a *Common Bench* bíróinak, hogy a képviselők és tanulók (*apprentices*) sorából válasszák ki minden

²¹⁰ Holdsworth i. m. 34—35, 38. l.

²¹¹ Uo. 52—53, 195—196. l., hozzá Chrimes i. m. 29*—36.* l.; Plucknett i. m. 135—138. l.

²¹² Holdsworth i. m. 56. l., hozzá Chrimes i. m. 34.* l.; J. C. Holt: *Magna Carta*. Cambridge, 1965. 223—224. l., a szöveg 322. l.

²¹³ Vinogradoff i. m. 98. l.

grófság érdemesebb, tehetségesebb embereit; ezentúl csak ezek vehetnek részt a bíróság munkájában, más nem. Az *apprentice* kifejezés arra vall, hogy a kezdő jogászok egy-egy tapasztalt ügyvéd mellett tanulták meg mesterségük elemeit. A bíróságon külön helyük volt, a „jászol”, ahonnan nemcsak figyelemmel kísérték, hanem alkalomadtán bírálták is az ügyvédek működését. Az 1292-i *writ* hatását nem lehet túlbecsülni: általa a központi bíróságokon klerikusok helyett világi jogászok jutottak szóhoz, akik nem római vagy kánonjogot, hanem hazai jogot tanultak.²¹⁴ Tegyük hozzá: a kormányzatban is. I. Edward nagyúri ellenzéke az 1300-i *Articuli super Cartas* egyéb követelései sorában azt is megkívánta az uralkodótól, hogy mindig tartson maga mellett jogtudókat (*ascuns sages de la lei*).²¹⁵

Az angol „közönséges jognak” (*Common Law*) éppen ebben az időben döntő szakaszába érkezett fejlődését még a feleket képviselő jogászoknál is inkább vitték előre a régi *narratores* utódai, a *serjeants-at-law*. Valószínűleg nem voltak mind a király *serviensei* — nehezen tudta volna fizetni őket —, hanem neki is, a feleknek is rendelkezésére bocsátották tudásukat. A per érdeméről csak felületesen tájékozva, leleményességükben és gyakorlatukban bízva vívták szócsatáikat a bíróságon, a jelenlévő ügyvédek és tanuló bámulatára. A XIV. században erősen összetartó testületté váltak, mely egyesítette a vezető jogászokat — jogtanácsosokat és bírákat egyaránt —, és felügyelt a fiatalok szakmai oktatására. Rengeteget kerestek, feleiket a Szent Pál székesegyház egy-egy pillérénel fogadták.²¹⁶ Erre utal Chaucer is, már idézett elbeszélésében:

„Ott lovagolt egy böles törvénytudó,
amolyan félig ügyvéd és bíró;
eszes, megfontolt tettekben s szavakban,
a Szent Pál-templom csarnokába gyakran
eljárt vitázni, társai közé.
Hányszor elnöki székbe ülteté
a vándorbírák gyűlése ugyan?
Hírét s tudását becsülték sokan;
volt is talárja, s hány! és pénze mennyi!”²¹⁷

Ebben a leírásban a döntő passzus, mely az angol bírósági szervezeten kívül még a későbbi franciára illik, a „félig ügyvéd

²¹⁴ Plucknett i. m. 194—197. l.

²¹⁵ Chrimes i. m. 152. l.

²¹⁶ Plucknett i. m. 198—200. l.

²¹⁷ *Canterbury mesék*. 15. l.

és bíró” kitétel. A normann *curia regis* egyesítette magában mindazokat, akik a király igazgatási és bírói megbízásait végrehajtották; a bírák — mint említettük — éppen úgy foglalkoztak a számvizsgálattal is, és a *iusitiarius* éppen úgy volt helytartó, mint legfőbb bíró. A XIII. század központi bíróságainak személyzete természetesen klerikusokból állott; abban az értelemben, amint eddigi tárgyalásunkban használtuk, tehát csak formailag egyháziakból. A század kiemelkedő bírái: Pateshull, Raleigh és Bracton, esperesek, dékánok vagy püspökök voltak. A király — középkori szokás szerint — egyházi javadalommal fizetett a „közszolgálatért”. De amikor Westminster Hallban és környékén egyre erősebben jutottak szóhoz a világi jogi képviselők, s a bíraskodás növekvő terhe állandó részvételt kívánt, a király kezdte bírát a jogtanácsosok sorából választani. A régi közszolgálatból kikerült bírák 1289-ben leleplezett nagy visszaélései is ezt a tendenciát erősítették. Így vált a XIV. századra azonossá a jogtanácsosok és a bírák testülete (*bar* és *bench*), így lett a *serjeant* minősége és a bírói-jogtanácsosi testület (*Serjeants' Inn*) tagsága a bírói kinevezés szokásjogilag megkívánt feltétele. A hosszú talárt és szorosan simuló fehér fejedőt (*coif*) viselő, előkelő jogászrend (*order of the coif*) kapui persze csak a tehetősek számára nyíltak meg.²¹⁸

A bírói hivatás gyors laicizálása a XIV. század elején ment végbe.²¹⁹ II. Edward uralkodása alatt a *Common Pleas* 19 bírāja közül 8-9 volt klerikus, a többi gyakorló jogász; 1316 után azonban — egyetlen főbíró kivételével — nem neveztek ki többé klerikust. A XIV. század további folyamán a *serjeants* elfoglalták a *King's Bench* bírói helyeit, míg az *Exchequer* bírói részét csak a XVI. század második felében kerítették hatalmukba. Elvileg már a középkorban rendes fizetésben részesültek; a király bíróságának első kinevezett vezetője pl. 1268-ban száz márkát kellett hogy kapjon. Az aránylag alacsony fizetéseket azonban itt is nehezen folyósították, ezért a bírák rá voltak utalva az illetékekre és az illegális jövedelmekre. Azok a klerikusok, akik mint segédszemélyek továbbra is szolgáltak a központi bíróságokon, hivatalukat hűbérbe kapták. Ebből megint csak visszaélések származtak: ajándékokat és járadékokat fogadtak el,

²¹⁸ Plucknett i. m. 208—215, 231. l., és Uő: *The place of the legal profession in the history of English law*. Law Quarterly Review, 48 (1932) 332—335. l.

²¹⁹ Maitland szerint a világi jogászság I. Edward idejében jutott prominens szerephez Angliában: *The Frederic William Maitland reader*. Ed. by V. T. H. Delany. New York, 1957. 100. l.

mértéktelen illetéket szedtek, a tényleges munkát viszont helyetteseikkel végeztették. A visszaéléseket a XVI—XVII. századi törvények hiába próbálták orvosolni.²²⁰

Az ország vezető jogászai, a *serjeants* tehát elfoglalták a központi bíróságok szerekeit, s elváltak a királyi klerikusok nagy tömegétől. Erre jellemző a *King's Bench*nek a XIV. század végén megvalósult elszakadása a tanácstól és a közönséges jog fórumává alakulása. Közrejátszott a parlament megizmosodása is, amelyre itt nem térhetünk ki. Amikor 1366-ban a királyi tanács megváltoztatta a *Common Pleas* egy ítéletét, a bírák nem vették ezt tekintetbe, mert úgy vélték, hogy a tanács nem felsőfokú fórumuk. Így a közönséges jog bíróságainak határozatait — a *King's Bench*éit is — csak a parlament bírálhatta felül; ez viszont rendszeresen meghívta üléseire a bírákat!²²¹ A *serjeants* rendjét a XV. századi jogi író, Fortescue az egyetem doktoraihoz hasonlította. Külsőségekben: az előírt fejviselésben, a vörös talárban, felavatásuk költséges szertartásaiban, a két jogi előadás megtartásának köteletségében valóban emlékeztettek a jogászprofesszorokra. Egyben azonban — a legfontosabb vonásban — különböztek tőlük: a *serjeants* nem tanítottak. Az oktatás sajátos módon az *apprentices*, tehát a „tanulók” kezébe került. Ezek azonban már maguk is hivatásuk kiemelkedő szakembereivé váltak, akiknek vezető rétegét 1379-ben a „bárákkal” egyenlő mértékben adóztatták meg. Oktatásuknak sajátos műhelyei a jogásztestületek (*Inns of Court* és *of Chancery*) voltak.²²²

Amikor az ún. közönséges perek bírósága és a számadási kamara állandósult Westminsterben, s a felvirágzó kereskedőváros, London is megkövetelte a bíróságain fellépő képviselőktől a „meglehetősen jó” jogtudást (1280),²²³ a világi jogászok (az *apprentices*) új rétege a kettő között, a középkori Holborn falu környékén igyekezett letelepedni. Négy legnagyobb „szállása” (*inn*) ma is ott van a Temze északi partján, Westminster és a City között. A templomosok folyóparti kolostorát eltörlésük (1311) után a pápa az ispotályosoknak juttatta, ezek viszont az egyik épületet a kisebb, holborni szállásukról átköltöző jogászoknak adták bérbe (1347). A lakók számának növekedésével ez a „templárius” telepük két ma is fennálló testületre oszlott

²²⁰ Holdsworth i. m. 197, 246—256. l.

²²¹ Uo. 211, 361. l.

²²² Plucknett i. m. 201. l.

²²³ Uo. 197. l.

(*Inner és Middle Temple*). Ugyancsak a XIV. század derekán bérelte ki egy másik csoport a Gray bárói család udvarházát a londoni városfaltól nyugatra (*Gray's Inn*). Talán még korábban telepedtek le más jogászok Lincoln earljének udvarháza mellett, s a régi helyükre utaló nevüket (*Lincoln's Inn*) akkor is megtartották, amikor 1422-től átköltöztek a chichesteri püspök tágas birtokára, majd ezt fokozatosan el is foglalták. Amit az Innek korai történetéről tudunk — s ez elég kevés —, az jogtanárok és tanulók letelepedéséről számol be. E tanulás jellegét az a hagyomány mutatja be, amely a középkorban még meglevő, a négy nagy testületnek alárendelt telepek *Inn of Chancery* nevét azzal magyarázza, hogy a kezdő jogászok először a kancelláriából kiadott bírói parancsok, *writ*ek szerkesztését tanulták meg bentlakó mestereiktől.²²⁴ Az 1460—1470 között „Anglia törvényeinek dicséretéről” író Sir John Fortescue szerint a „kancellária szállásain” egyenként legalább száz diák tanulja a *writ*ek természetét, azaz a jog elemeit; a négy „bíró-sági szálláson” a haladók sajátítják el a mesterséget, egyenként legalább kétszázan, de ide a nagy költségek miatt csak a tehetősek fiai juthatnak be.²²⁵

Az angol jogtanítás sajátosságai nem homályosíthatják el a kontinentális oktatással fennálló párhuzamokat. Kantorowicz hangsúlyozta, hogy az angol világi jog területén nem állott fenn az *ars dictandi* és a jogtanulás kapcsolata, s a XIII. századi angol kancellisták nélkülözni tudták az írásmesterség itáliai kézikönyveit. A római joggal szembeni elzárkózás annak formáit is érintette. De az I. és III. Edward uralkodása közötti évszázadban már behatoltak a *dictamen* olasz kézikönyvei, sőt keletkeztek hazai művek is ebben a tárgyban.²²⁶ Hajnal szélesebb távlatban nézve a kérdést, felismerte az *Inns of Chancery* oktatásának *artes*-jellegét. A XIII. században még csak itt használták az írást, s a grammatika tanulmányozása után az egyes ügydarabokat vették elő. A bírósági feljegyzések is a hallgatók *recordatio*ját szolgálták. De míg a „kancellária szállásain”, s a XV. századig még a hivatalokban is a kancelláriai írást alkalmazták, az *Inns of Court* ebben a században kialakították a gyors, egyéni írásmódot, s ez hatolt be a jogszolgáltatásba is (*legal hand*). A londoni grammatika-tanfolyamok neveltjei, az

²²⁴ D. Plunket Barton—Ch. Benham—F. Watt: *The story of our Inns of Court*. London, 1924. 4—5, 52—56, 139—141, 255—256. 1.

²²⁵ Uo. 57. 1.

²²⁶ E. Kantorowicz i. m., MÖIG 51 (1937) 52—53, 56. 1.

artes-képzettségűek az Inneken át jutottak be akár a legmagasabb bírósági állásokba is. Ilyen iskolákban szerezték meg alapműveltségüket a szerényebb gyakorlati szakemberek, az *attorneys* is, akiket a XVI. század derekától kezdve már nem fogadtak be az *Inns of Court* tagjai közé. Egyszóval a hivatási jogászképzés, „a szokásjog nagy iskolája” is arra a bázisra épült, amelyet az *artes* tanítása rakott le.²²⁷ Az Innek nem szakadtak el az irodalmi műveltségtől később sem. Fortescue mindkét fajtájukat „akadémia vagy gimnázium” névvel illeti, ahol az ifjak zenét, táncot, történelmet is tanulnak, karácsonyi ünnepélyeiken pedig színdarabokat adnak elő. Shakespeare két vígjátékát is az Innekben mutatták be, az egész udvar jelenlétében.²²⁸ Az újabb irodalom ezeket az ünnepségeket olyan alkalmaknak tekinti, melyek a retorikai képzést szolgálták.²²⁹

Maga a jogi oktatás — amint az aránylag késői, Tudor- és Stuart-kori belső szabályozásból ismerjük — hosszú időt vett igénybe, és fokozatokon át haladt. Az ifjúnak egyik „kancelláriai szálláson” kellett kezdenie stúdiumát; ezek egy-egy *Inn of Court* felügyelete alá tartoztak, onnan kaptak előadókat és tapasztalt ügyvédek vezetőkül. Minden tanulmányi szakasz (*term*) végén a legjobb diákokat átvették a „bírósági szállások” egyikébe, s ettől fogva „közklerikus” volt a nevük (*clerks commoners*). Az Inn ifjabb tagjait „belső”, az idősebbeket „külső ügyvédeknek” hívták (*inner* és *outer barrister*), a nagyteremben elfoglalt helyeik után; az előbbi fokon hét, az utóbbin öt évet kellett eltölteni, míg valaki a bíróság elé állhatott. A „külső ügyvédek” azonban már adhattak jogi tanácsokat, és részt vehettek a „belső” meg a kancelláriai növendékek oktatásában. A stúdiumot az előadó (*reader*) irányította, akit az Inn vezető testülete választott ki e tisztségre. Valamelyik jogintézményről kellett két-három hétig előadnia a nagyteremben, s ezenközben fényűző lakomákat fizetnie a jelenlevőknek. Csak gazdag ember engedhette meg magának, hogy a *reader* tisztét elvállalja, így viszont bizonyos idő után a testület „mestereinek” (*masters, benchers*) sorába emelkedett. A legjellemzőbb oktatási forma azonban nem az előadás volt, hanem a tagok részéről felvetett jogi kérdések megvitatása, illetve képzelt perek lefolytatása. Az idősebb ügyvédek tartottak ilyen „szemináriumot” (*bolts*)

²²⁷ Hajnal, *Enseignement* 178–179, 212. 1.

²²⁸ Barton—Benham—Watt i. m. 15–16, 19, 57–58. 1.

²²⁹ D. S. Bland: *A bibliography of the Inns of Court and Chancery*. London, 1965. 711, 733. tétel.

az ifjaknak, maguk pedig a nagyteremben, vacsora után tartott vitákon (*moots*) mérték össze erejüket. A „belső ügyvédek” adták elő a perbeszédeket a bíróságon használt „jogi francia” nyelven, a „külsők” képviselték a felperest és az alperest, végül az elnöklő *reader* és a mesterek hozták meg az ítéletet.²³⁰

Szokásos megjelölése a négy *Inn of Court*nak a „jogi egyetem” vagy — Oxford és Cambridge mellett — a „harmadik egyetem”. De a külsőségeken kívül volt egy nagy különbség az egyetemi és a „szállásokon” folyó oktatás között, mégpedig az a szakadatlan láncolat, amely a tanítókat és tanulókat összefogta. A kezdő „kancelláriai” klerikusból fokozatos átmenettel lett valaki az *Inn* tagja, „belső” és „külső ügyvéd”, előadó és mester, míg az egyetemeken — bár ez az összefüggés nem hiányzott teljesen — a végzetek kiléptek „az életbe”. Az *Inn*ek nevelésében sohasem szakadt el gyakorlat és oktatás. Mivel pedig máig csorbíthatlan joguk, hogy valakit az ügyvédségre képesítsenek (*calling to the bar*), a bírák viszont az ügyvédekből rekrutálódnak, az angol jogászképzés — a kezdőtől a felsőbb bírósági bíróig — ma is autonóm testületek kezében van.²³¹ Maitland nem csekély büszkeséggel beszél a minden más országtól különböző „nemzeti jogi iskolákról”, s ezeknek tulajdonítja az angol szokásjog fennmaradását a reneszánsz idejében. Szerinte nem a parlament, nem is az esküdtszék az angol jogfejlődés igazi sajátossága, hanem a hazai jog iskolája, melyen minden jogásznak keresztül kell mennie, és amelyben minden kiemelkedő gyakorló jogásznak tanítania kell.²³² A *Common Law* fennmaradása viszont, melyet Engels — a lényegét hangsúlyozva — a nagy földbirtokosok és a tőkés hangnagysággal magyaráz, az egyetemes jogtörténetnek is döntő tényezője. „Ha az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonyait még mindig olyan barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolognak szakasztott úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek... úgy ez az angol jog mégis az egyetlen, amely hamisíthatatlanul megőrizte s Amerikába és a gyarmatokra is átültette a személyes szabadságnak, a helyi önkormányzatnak és a minden idegen — nem bírósági — beavatkozás elleni biztosí-

²³⁰ Barton—Benham—Watt i. m. 9—14, 58—61, 75—76. l.; T. F. T. Plucknett: *The place of the legal profession in the history of English law*. *Law Quarterly Review*, 48 (1932) 338—339. l.; Hajnal, *Enseignement* 177. l.

²³¹ Barton—Benham—Watt i. m. 25—26, 72—73. l.; Plucknett: *A concise history...* 202. l.

²³² Maitland i. m. 223—224. l.

téknak, szóval azon ősgermán szabadságoknak legjavát, amelyek a kontinensen az abszolút monarchia alatt veszendőbe mentek, s amelyeket mindmáig még sehol sem tudtak teljesen visszahódítani.”²³³

Tárgyunk szempontjából az eddig mondottakból az következik, hogy a középkori igazgatásban és bíraskodásban Angliában is egyaránt praktikusok foglalták el a feudális nagyurak helyét. E praktikusok alapkiképzését — akárcsak a kontinensen — az *artes* ismerete biztosította, melyet a káptalani iskolákban, a „kancelláriai szállásokon” vagy az egyetemek melletti grammatikai kurzusokon sajátíthattak el. Tévednénk azonban, ha tagadnánk a doktoroknak, a római és a kánonjog végzettjeinek befolyását a közéletre és a politikára; csak hogy ez a befolyás a kontinensnél szűkebb körben és korszakonként változó mértékben érvényesült.

Bizonyos angolszász előzményektől eltekintve a római jog hatása a normann hódítással kezdődött. Páviában tanított jogot, majd a normandiai Bechen alapított iskolát Lanfranc, Hódító Vilmos meghitt tanácsadója; a herceg magával hozta Angliába, és megtette Canterbury érsekének (1070). Az ugyancsak Bechen kiművelt Teobald érsek hívta meg Angliába Vacariust, a római jog első mesterét a szigetországban. Oxfordi tanításával olyan sikert ért el, hogy a nagyurak érdekeit féltő István királynak el kellett tiltania működését (1151).²³⁴ A legrégebbi angol egyetem Oxford XI. század végi gazdasági fellendülésének köszönheti létét. Caenból, Párizsból jött teológusok után Vacarius a bolognai jogtanítás első impulzusait közvetítette. A XII. század második felében Oxford lett az a hely, amelyet az angol klerikusok legszívesebben látogattak; ebben a korai időben néhány konventben éltek és dolgoztak a hallgatók. A városi vezetés erőszakossága 1208—1209-ben sok diákot arra indított, hogy átköltözzék Cambridge-be, és itt megalapítsa a második nagy egyetemet. Az oxfordi virágzás azonban 1214-gyel újra megindult, s az egyházi joghatóság kiváltságához (az egyetem kancellárja, a helyi főesperes gyakorolta) III. Henrik alatt királyi privilégiumok járultak. Védelmébe vette IV. Ince pápa is, de nem ellenőrizte olyan közvetlenül, mint Párizst, a kancellár pedig egyre inkább az egyetem képviselője lett. Robert Grosseteste kancellársága idejében (1225—1230) a kánonjog és az

²³³ Engels: *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt.* Budapest, 1950. VI. függelék, 418. l.

²³⁴ Vinogradoff i. m. 97. l.; Plucknett i. m. 263. l.

orvostudomány voltak a leglátogatottabb szakok; 1252-ben a statútumok először használták az *universitas* szót, s az autonómia ezután még csak erősödött.²³⁵

Ebben az évszázadban írta meg William de Drogheda oxfordi professzor eléggé primitív tankönyvét (*Summa aurea*). A kialakulóban levő közönséges jog is vett át római jogi hatásokat, így II. Henrik birtokháborítási eljárása (*novel disseisin*) a civiljogi eredetű kánoni *actio spolii* világi változatának látszik. A bírói parancsok (*writs*) intézményére hatottak I. Richárd *iustitarius*ának, William de Longchamp elyi püspöknek a király franciaországi birtokai számára írt kis eljárásjogi tankönyve (*Practica legum et decretorum*) és a XIII. század elején elterjedt olasz formuláskönyvek is.²³⁶ De a legmesszebbre hatott ki Bracton *Tractatus*ának sokat vitatott romanizmusa. Maitland lebecsülte római jogi tudását, Vinogradoff pedig azzal magyarázta hibáit, hogy az eredeti források helyett a kontinentális gyakorlatban élő római jogot használta.²³⁷ Bizonyos, hogy pályája — más bírák klerikusa, majd vándorbíró és egy ideig *coram rege* bíró volt — már a gyakorlatban képzettek típusába illeszti, de exeteri tanulmányai során megismerhette Azo nagy hatású *Summáját* és más civilista tankönyveket is.²³⁸ H. Kantorowicz azzal magyarázza a félreértéseket és hibákat, hogy művét nem fejezhette be, munkatársa pedig nem mindig követte utasításait. Ettől eltekintve Bracton elméleti részeiben sokat kölcsönzött a római és a kánonjogból, de ez inkább a szakkifejezésekre, fogalmakra, osztályozásokra, mintsem az intézményekre terjedt ki. Ha Bracton kevesebbet vesz át az egyetemes rendszerekből, a későbbi angol jogban több civiljogi elem lett volna; ő adta meg a gyakorlati jogászoknak a tudományos feldolgozás eszközeit.²³⁹

Az oxfordi egyetem Bracton után is tanított római és kánonjogot. Az ősidőktől fogva különálló angol egyházjog hagyományos tételét Maitland és követői megdőntötték; ma már nem

²³⁵ Irsay, *Univ.* I. köt. 121—128. l., az egyetemi joghatóságra Holdsworth i. m. 165—176. l.; Kibre: *Scholarly privileges*... 268. sköv. l.;

²³⁶ Vinogradoff i. m. 98—101. l.; Plucknett i. m. 263—264. l.; H. G. Richardson: *The Oxford law school under John*. *Law Quarterly Review* 57 (1941) 319—338. l.

²³⁷ Vinogradoff i. m. 101—118. l.; Plucknett i. m. 233—234. l.

²³⁸ H. Kantorowicz: *Bractonian problems*. Glasgow, 1941. 16—21. l.

²³⁹ Uo. 37—38, 59—60, 77—78, 125—127. l. — Felfogását sok tekintetben bírálja Fr. Schultz: *Bracton on kingship*. *Studi Koschaker*. I. köt. 21—70. l.

kétséges, hogy a reformáció előtt a szigetország éppen úgy a kánonjog hatálya alatt állott, mint a kontinens bármelyik állama. A XIII. század vége felé még nem jutott uralomra a kánonjogi eljárás; Johannes Bononiensis azzal küldte el *Summa notarié*-jét a canterburyi érseknek, hogy ennek kúriájában, sőt az egész országban sincsenek az *ars notariá*ban jártas emberek. De a Rómában megtelepült angol prokurátorok révén a pápai udvar formuláskönyvei szeltében elterjedtek, s az angol szentszéki gyakorlatot is átalakították. Érdemes volt tehát az egyetemen is a kánonjogot tanulni, bár az elsőség a romanistákat illette. A civiljog doktorainak és az érseki szentszék ügyvédeknek testülete, a Dickens műveiben megörökített *Doctor's Commons*, szívesebben vette fel tagjává a romanistát, s a kánonistákat az érseknek kellett támogatnia. Az oxfordi kollégiumok gazdag római és kánonjogi könyvtárral rendelkeztek, de még egy Lincoln környéki plébánosnak is megvoltak a római jog törvénykönyvei, melyeket szükség esetén zálogba vethetett. Az egyetemet végzetek a püspöki udvarokban, káptalanokban helyezkedtek el, a legtöbben azonban Canterburyben, ahol — akárcsak a XV. századi Esztergomban — az érsek három fokon is joghatóságot gyakorolt: mint ordinarius, metropolita és legátus. Itt bőven jutott hely szentszéki bírácoknak, jegyzőknek és nem utolsósorban ügyvédeknek.²⁴⁰ De mehettek a jogvégzetek közjegyzőnek is; a szentszéki joghatóság és a szerződéses közokiratba foglalása bőven ellátta őket munkával.²⁴¹

A királyi kúriában és a belőle kivált hatóságoknál a doktorok sokáig nem jutottak szóhoz. Követekül az angol uralkodó is felhasználta őket, mint William of Gravesend *legum professort*, aki 1293-ban Szép Fülöpnél képviselte urát; egy másik civilista, Philippe Martel, I. Edward megbízásából Guienne okleveleit őrizte, s kortársaihoz hasonlóan értekezést írt a király igényeinek alátámasztására.²⁴² Jöttek a szigetországba is jogismerők a kontinensről, mint Franciscus Accursii, a nagy glosszátor fia, aki ebben az időben járt Angliában, és részt vett a parlament ülésén is, de ez persze még nem jelentette a római jog befogadását.²⁴³ A XIV. században a kormányzati szerepet játszó tanács-

²⁴⁰ E. F. Jacob: *Notanda quaedam de iure canonico inter Anglos praesertim inter Oxonienses saec. XV.* Acta Roma II. köt. 469—481. l. — A szentszékekre Holdsworth i. m. 598—632. l.

²⁴¹ J. S. Purvis: *The notary public in England.* Archivum, 12 (1962) 121—126. l.

²⁴² Gouron i. m. Recueil 5 (1966) 15. l., 166, 168. jegyz.

²⁴³ Plucknett i. m. 262. l.; Kantorowicz i. m. MÖIG 51 (1937) 54. l.

ban a bárók követelésére erősödött a laikus elem, egyelőre csak lovagok és gyakorlati jogászok személyében; a XV. században azonban már a jogi doktorok is helyet kaptak itt.²⁴⁴ Igazán csak a Tudorok alatt jött el az ő órájuk. A XVI. századi humanista Reginald Pole bíboros, a király rokona, a régi angol jogot a rómaival szerette volna helyettesíteni. Maga VIII. Henrik eltiltotta a kánonjog tanítását az angliai egyetemeken, és királyi tanszékeket szervezett a civiljog számára. A Cambridge-be kinevezett Thomas Smith ennek elsajátítására zarándokolt Padovába, s ott szerezte meg a jogi doktorátust; hazafelé azután meglátogatta a megújult humanista jogtudomány francia tűzhelyeit is. A civilisták ott álltak Henrik mellett sorsdöntő válóperében, jutalmukat egyházi javadalmakban kapták meg. Ezeket az adatokat értékesíti Maitland egy ragyogó tanulmányában, melynek konklúziója, hogy a XVI. század derekán az angol jog folytonossága veszélyben volt.²⁴⁵ A civilisták szolgátságának napjai elmúltak — írja másutt —, s eljött számukra a bosszú ideje.²⁴⁶ Bár a recepció „veszélye” az újabb kutatás fényénél nem volt olyan akut, mint Maitland gondolta,²⁴⁷ a hazai szokásjog és a római-kánoni intézmények küzdelme az Engels jellemezte kompromisszummal zárult le. A *Common Law* bíróságai mellett ugyanis, melyeket továbbra is az Inneben nevelődött jogászok népesítettek be, a királyi prerogatíván alapuló más bíróságokon a tudós jog művelői és a klerikusok kidolgozták a kontinentális rendszerekhez jóval közelebb álló *Equity* gyakorlatát. Szemlélnk utolsó kérdéseként az ő szerepükkel foglalkozunk.

A központi bíróságok szervezetének kialakulása után sem enyészett el a királynak az a joga, hogy akkor is orvosolja a panaszt, ha a *Common Law* nem adott rá módot. Természetesen tanácsával együtt járt el, és a megoldást gyakran a kancellárra, a nagypécset őrére bízta. I. Edward idejében a kancellár — hivatalnokai segítségével — már jelentős bírói funkciót végzett a panaszok alapján, ha külön fóruma még nem is vált el a királyi tanácstól.²⁴⁸ A XIV—XV. század folyamán egyre sűrűbben ke-

²⁴⁴ Chrimes i. m. 224—227, 236, 260. l.

²⁴⁵ *English law and the renaissance*. Cambridge, 1901. új kiadása Uő: *Collected papers*. Cambridge, 1911. I. köt. 168—207. l. és az e fejezetben (219. jegyzet) idézett gyűjteményes kötetben a 211—228. l.

²⁴⁶ *Roman canon law in the Church of England*. London, 1898. 94—95. l.

²⁴⁷ Plucknett i. m. 43—44, 264—265. l. és Uő: i. m. *Law Quarterly Review* 1932. 328—332. l.

²⁴⁸ R. Wilkinson: *Studies in the constitutional history of the thirteenth and fourteenth centuries*. Manchester, 1937. 196—202. l.; Chrimes bevezetése, Holdsworth i. m. 54*—55.* l.

rült rá sor, hogy az uralkodó a kancellár útján beavatkozzék a jog rendes szolgáltatásába. A XIV. században az ország nagyobb részében engedelmeskedtek a bírói parancsoknak, működött a bíraskodás nehézkes gépezete; az északi megyékben viszont ritkán szűnt meg a klánok fegyveres harca. A XV. században, különösen a Rózsák háborújában a birtokososztály joggal és fegyverrel törekedett birtokát gyarapítani. Szabályszerű várostromokra került sor; nemcsak az ellenfél, hanem az ügyben összeállított *jury* is féltette életét. Napirenden volt az esküdtszékek megvesztegetése vagy megfélemlítése. A perek és hatalmaskodások áradata elsősorban a parasztság létbiztonságát fenyegette.²⁴⁹ A *Common Law* bíróságai amelletts elsősorban a földbirtokosok életéhez igazodtak; eljárásuk lassú, óvatos volt, szankciói nehezen érvényesültek, a személyt ritkán érintették. A királyhoz vagy a kancellárhoz *pour Dieu et en oeuvre de charité* intézett kérdéseket legjobban az utóbbi tudta elintézni, hiszen rendelkezésére állt klerikusainak fegyelmezett csoportja; egy 1362-i törvény fel is jogosította jogorvoslat nyújtására.²⁵⁰ „A *Common Law* — írja Wohlhaupter —, amely a hűbéri uralkodó osztály szükségleteire volt szabva, és a földbirtok nyújtotta gazdasági-társadalmi uralomra volt beállítva, kevésbé alkalmazkodott a felemelkedő, a kereskedelemben és iparban tevékenykedő polgárság életformáihoz.” Egyes szerződéses kereseti forma híján nem kaptak jogvédelmet, máskor a felek gazdasági-társadalmi egyenlőtlensége hiúsította meg az igazság szolgáltatását. Így a kancellária tényleges társadalmi szükségletet elégített ki, felhasználva az *aequitas canonica* elméletileg régen kidolgozott elveit.²⁵¹

A kancellária bíróságának eljárása az új szükségleteknek felelt meg. A károsult nem mint felperes, hanem mint „kérvényező” lépett fel, erre a kancellár az ellenfelet büntetés terhével (*sub poena*) maga elé idézte, hogy megóvja a lelkiismeretével ellenkező magatartástól! (A *conscientia, honestas, bona fides* stb. gyakori jelszavai voltak az ilyen iratoknak.) Esküdtszék nélkül, a védelem alapján járt el a kancellár; a panaszos nem volt szigorú formákhoz kötve, az ellenfelet esküre is kötelezhették. Az ítéletet (*decretum*) a bíróság a pervesztes elfogatásával is kikényszerít-

²⁴⁹ G. M. Trevelyan: *English social history*. 2. kiad. London—New York—Toronto. 18—19, 59—61. l.

²⁵⁰ Plucknett i. m. 159—164. l.

²⁵¹ E. Wohlhaupter: *Der Einfluss naturrechtlicher und kanonistischer Gedanken auf die Entwicklung der englischen Equity*. Acta Roma II. köt. 452—453. l.

hette.²⁵² Ugyanezeket a módszereket alkalmazták az *Equity* egyéb bíróságai is. IV. Edward, az első York-házbeli király, igyekezett gátat vetni a hatalmaskodásoknak; alatta a tanács — régi adminisztratív feladatai helyett — elsősorban a panaszok orvoslásával és a visszaélések megtorlásával foglalkozott. A palota egyik terméről, szokott ülésezési helyéről kapta a bírósággá fejlődő szerv a Csillagkamara nevet (*Star Chamber*). VIII. Henrik alatt a kormányzati ügyeket a titkos tanácsban intézték, s a régi királyi tanács az új büntető bíróságba torkollott.²⁵³

A Csillagkamarához hasonlóan a királyi magánpecsét alatt adta ki okleveleit egy új polgári bíróság, mely — némileg a hasonló francia szerv példájára — a *Court of Requests* nevet viselte. Kezdetben a szegények és a királyi alkalmazottak ügyeivel foglalkozott, különösebb formalitás nélkül; később azonban — két *master* vezetésével — a civilisták töltötték be padjait, s a római jog „sommás” eljárását tette magáévá. A Wales-i és az Északi Tanács a helyi rendteremtést, az Egyházi Főbizottság a pápai joghatóság pótlását, az anglikán hit védelmét szolgálta. Inkvizíciós módszereik folytán mindezek a fórumok gyűlöletekké váltak, s a forradalom eltörölte őket.²⁵⁴ De helyesen mondja Trevelyan, hogy a törvénytisztelet és a rend helyreállításával éppen a „Tudor despotizmus” tanácsa és rendkívüli bíróságai mentették meg riválisukat, a közönséges jogot s ennek fórumait. Recepció helyett a korai polgári társadalom szükségleteit az így modernizált és kiegészített feudális jog elégítette ki.²⁵⁵

Maradt tehát az *Equity* egyetlen bírósága, a kancellária. Az az igény, hogy a hagyományos jog és nehézkes fórumai mellett a „méltányosság” érvényesülhessen, továbbra is fennállott. A *Common Law* bizonyos területekre (pl. a tengerjog) nem vonatkozott, néha a gyengébb fél nem tudott élni az általa adott lehetőséggel, máskor pedig az élet túlhaladt rajta. Így a *Chancery* nyújtott jogsegélyt olyan feleknek, akik a „bizalom” alapján szerződtek vagy teljesítettek, akik vétenül nem tudtak teljesíteni, akiket a joggal való visszaélés fenyegetett stb. Amikor Wolsey bíboros tisztségviselése (1515—1529) után egyre inkább világi jogászok foglalták el a kancellári széket, az évente ezrével elbírált ügyek-

²⁵² Uo. Acta Roma II. köt. 453—454, 457. l.

²⁵³ Chrimes i. m. 259—261. l.; Plucknett i. m. 162—164. l.; Holdsworth i. m. 492. sköv. l.

²⁵⁴ Plucknett i. m. 164—166. l.; Holdsworth i. m. 412—416. l.

²⁵⁵ Trevelyan i. m. 168—169. l.

ből itt is kifejlődött az esetjog rendszere, az *Equity*. Lehetetlen fel nem ismerni a „természetjog” behatolását, melyet az angolok inkább *reasonnek* neveztek, sőt a kánoni elvek közvetett befogadását. A római jog reguláihoz hasonlóan rendkívüli tekintélyre tettek szert a *maxims of Equity*.²⁵⁶

Marx és Engels, amikor a római jog egyetemes elterjedéséből Angliát kivesszik, ezt a jelentős megjegyzést fűzik hozzá: „A magánjog további kialakítására (különösen az ingó tulajdonnal kapcsolatban) Angliában is a római jogelveket kellett bevonni.”²⁵⁷ Ezeket munkálták ki a *Chancery* bírái és tisztviselői. A kancellár segítőtársai a bíráskodásban a *Masters*, VIII. Henrikig valamennyien klerikusok voltak, azóta sok esetben a gyakorlatban képzett jogászok; megkívták tőlük a római és a kánonjog ismeretét, s a doktoravatáshoz hasonlóan fogadták be őket. Az első közülük, a *Master of the Rolls*, mint a kancellár helyettese önálló joghatósághoz is jutott. A bírói parancsokat és okleveleket a „hat klerikus” állította ki, akik maguk is jegyzőket dolgoztattak; ezekből lett utóbb a „hatvan klerikus” testülete. Valamennyien a kancellár joghatósága alatt állottak, s az egyházi bíróságokhoz hasonlóan a felek képviselőtét is vállalhatták.²⁵⁸

Visszatekintve az angol jogtudó értelmiség középkori fejlődésére, a kontinens országaival szemben számos különbséget figyelhetünk meg. Nyugat- és Közép-Európában általában előtérbe nyomultak a doktorok, legfeljebb ennek a folyamatnak a kezdete esett korábbi vagy későbbi időre. Az ő térhódításuk egyúttal a római jog intézményeinek — vagy inkább a kommentátorok tollán átalakult jogrendszernek — teljes vagy részleges befogadását is jelentette. Angliában a központi bíráskodás és kormányzat korai megszervezésének következtében a klerikusok népes serege és az Innekben kiképzett jogászok öntudatos rétege szegült szembe a római és a kánonjog tanain nevelkedett tudós jogászokkal, és a reneszánsz korában megújuló rohamukat is vissza tudta verni. Így a doktorok működése két területre korlátozódott: az egyházi bíráskodásra, mely a kontinenshez hasonlóan foglalkoztatta a romanistákat és kánonistákat, valamint

²⁵⁶ Wohlhaupter i. m. Acta Roma II. köt. 458—467. l.; Holdsworth i. m. 405—412. l. — Az Equity jogelveire lásd H. F. Jolowicz: *Roman regulae and English maxims*. Studi Koschaker I. köt. 211—223. l.; P. Stein: *Regulae iuris*. From juristic rules to legal maxims. Edinburgh. 1966.

²⁵⁷ *A német ideológia*. Marx—Engels Művei. III. köt. 75. l.

²⁵⁸ Holdsworth i. m. 416—423. l.; Plucknett i. m. 170, 203. l.

a Tudorok korában felvirágzó különbíróságokra, melyek közül csak a középkorban gyökerező *Chancery* élte túl a polgári forradalmat. De éppen a kancellária jogszolgáltatása bizonyítja a hagyományos angol jognak a földesúri-polgári kompromisszummal fenntartott nagy erejét. Az *Equity* rendszere — bizonyos római-kánoni elvek befogadása ellenére is — az esetjogi tradícióba illeszkedett, s a régi jogot nem szorította ki, hanem kiégszítette: „Equity follows the law.”²⁵⁹

Társadalmilag a jogtudó értelmiség Angliában éppen úgy polgári színezetet öltött, mint a kontinens fejlett országaiban. De — mint pl. Franciaországban és Burgundban megfigyeltük — a jogi és igazgatási funkciókat kisajátító burzsoázia minden törekvése az volt, hogy a régi nemesség életformáiban pompázzék, és feledtesse polgári származását. Ezt látjuk az angol egyetemeken is, ahová nemcsak a nemesek áramlottak, hanem a polgárok fiai is. A nem nemesek gyakran csak azért mentek Oxfordba, hogy megszerezzék a későbbi pályájukon hasznosítható „oxfordi nemesség” presztízsét. Az oxfordi tudományos fokozat a „sir” címzésre adott jogot, de még a *baccalaureatus* előtt állók is igényelheték a „dan” (dominus) címet.²⁶⁰ Nagyon jellemző, hogyan vált a *magister* egykor tudományos fokozata az úriember (ma inkább a „fiatalúr”) megszólításává. Harrison a tanú rá, hogy Shakespeare gyermekkorában a *gentleman* név távolról sem csak a földbirtokost illette meg: „Aki az ország törvényeit tanulmányozza, aki egyetemre jár és könyvének szenteli eszét, vagy a fizikát, vagy a szabad tudományokat műveli, vagy a háborúban kapitányi helyen végzett szolgálata mellett, vagy a közösség javára való jótanács-adás mellett kézi munka nélkül tud élni, s képes a gentleman viselkedését, terheit és ábrázatát hordani, azt *master*nek címezik, amely címet az emberek a földesuraknak és nemeseknek adnak meg, s azontúl gentlemannek tartják.” Ezek a „mesterek” azonban — éles ellentétben a kelet-európai viszonyokkal — adót fizettek!²⁶¹ A gyakorlatban nevelődött jogászok sikeres pályájukat azzal tetőzték be, hogy vidéken földbirtokot vásároltak és kúriát építettek. Trevelyan egyenesen úgy tartja, hogy az újnemesség jogász eredetű családjainak száma nagyobb, mint azoké, amelyek posztókereskedésből gazdagodtak meg. A középkorban megindult folyamat VIII. Henrik-től kezdve még erőteljesebbé vált; sikeres jogászok

²⁵⁹ Wohlhaupter i. m. 466. l.

²⁶⁰ Hajnal, *Enseignement* 112. l.

²⁶¹ Trevelyan i. m. 164. l.

és politikusok bőséges jutalmat kaptak szolgálataikért, s így földbirtokosokká lettek.²⁶²

Ha tehát az angol jogfejlődésben folytonosságot figyelhetünk meg, ha a XX. század eleji angol jogban — Grosschmid szavával élve — „több van Werbőczyből, mintsem mibennünk”, ennek nem valamilyen sajátos angol nemzeti jelleg a magyarázata, hanem a földesúri és burzsoá elemek közötti kompromisszum, melynek nem utolsó kimunkálói a jogismerők. A teljesen végigharcolt francia forradalommal szembeállítva írja Engels: „Angliában a forradalom előtti és a forradalom utáni intézmények szakadatlan folytonossága és a nagy földbirtokosok és a tőkésék közt létrejött kiegyezés a bírósági precedensek folytonosságában, valamint a hűbéri törvényformák tiszteletteljes megóvásában jutott kifejezésre.”²⁶³ A Tudor-korra már teljesen laicizált jogászságnak tehát az volt a társadalmi szerepe, hogy az osztályerők alakulását precedensekben és jogi formákban rögzítse; az volt az ereje, hogy ezt a szerepét az angol újnemesi-polgári uralkodó osztály szempontjából kifogástalanul töltötte be.

*

Azokat az eredményeket, amelyeket hosszúra nyúlt vizsgálódásunk hozott, szinte lehetetlen összefoglalni. Az egyetemet járt jogászok és a gyakorlatban nevelődöttek aránya földrajzi és kronológiai szempontból egyaránt változott. Ebben a szakaszban — mint most már látható — nem földrajzi fekvés szerint igyekeztünk haladni, hanem abban a rendben, ahogyan a doktorok a jogi-politikai életben érvényesültek. A legrégebbi, szinte a bolognai egyetem kialakulása óta folyamatosan ható „jogászrend” az itáliai városokban jelent meg, mint a második fejezet bemutatta. Ennek spontán felhasználását elsőnek II. Frigyes szicíliai állama tette hivatalos üggyé; ő teremtette meg a közszolgálat világi személyzetét kiképző nápolyi egyetemet, melyet azután a „szicíliai” Anjouk tovább erősítettek. A francia királyság számára már a XIII. század elejétől kezdve az orléans-i egyetem adta elsősorban a jogismerő klerikusokat; a századforduló egyházpolitikai harcaiban a legisták világtörténelmi szerephez jutottak, majd a XIV. században a központi igazgatási és bírósági szervezet vált szakszerű apparátussá. Ebből a fejlődésből nem hiányzott azonban a gyakorlati jogásznevelés, a

²⁶² Uo. 126. l.

²⁶³ Engels: „*Anti-Dühring*” 417. l.

klerikusok *artes*-jellegű utánpótlása sem. Tartományi szintű vizsgálatok azt mutatták, hogy a déli vidékeken a doktorok már a XIII. század derekától benyomultak a közfunkciókba, míg északon csak a XV. században jutottak túlsúlyra. Bologna és Orléans nevelték Németalföld és Burgund jogászságát is, amelynek térhódítása az északfrancia tartományok ütemét követte. A Német Birodalom, Cseh — Morvaország és Lengyelország a legisták korai jelentkezése ellenére (svájci városok, kodifikáció, római jogi formulák) a XV. századig a praktikusok túlsúlyának jegyében állott; az utóbbiakban a tudós jogászrend kialakulását csak a XVI. századra tehetjük. Végül Anglia a franciához hasonló, sőt azt megelőző hatalmas szervezeti fejlődés mellett a doktorok tevékenységét bizonyos körre szorította, s az Ennekben a gyakorlati jogázképzést egyetemet pótló rendszerre építette ki.

Amikor a jogtudó értelmiség eredetét kutatva felvázoltuk a deákság iskoláit és tankönyveit, áttekintettük a jogi szakképzést nyújtó nyugat- és közép-európai egyetemeket, majd megvizsgáltuk a doktorok és praktikusok szerepét több ország jogi és politikai életében, hasznos analógiákat kaptunk a hasonló magyar fejlődés megismeréséhez. De arra is lehetőségünk nyílik, hogy a marxizmus—leninizmus módszerével megkíséreljük az elméleti általánosítást, tisztázzuk a jogtudó értelmiség fogalmát, funkcióját, jellemvonásait és típusait. Ez a tisztázás annál szükségesebb, minél távolabb áll a középkori „jogász” akár a kapitalista, akár a szocialista társadalom jogismerőitől, minél inkább el kell szakadnunk korunk jogalkotásának és jogszolgáltatásának fogalmi kötöttségétől. Hogy csak egy momentumot említsünk, jogtudományunk elméletileg tagadja a szokásjog lehetőségét a szocialista viszonyok között,¹ márpedig a jogászság történelmi szerepe a feudális társadalom kereteiben nem utolsósorban a szokásjog alakításában állott.

Az angol jogtörténeti irodalomban közismert az az 1345-i eset, amikor a központi bíróságon egy bonyolult birtokjogi perben az egyik fél ügyvédje a megelőző gyakorlat követését kívánta, „mert különben nem tudjuk, mi a jog”. Hilary bíró azt felelte: „A jog a bírák akarata.” De Stonore bíró kiigazította: „Nem, a jog a ráció.”² A szigetország bírósági szervezete és szokásjoga már annyira megszilárdult a XIV. század derekán, hogy a bírák úgy érezhették: az ő akaratuktól függ a jogalkotás, mely egyben az „értelem” kifejezése. Ez az eset éles fénybe állítja a bírói — s általában jogászi — jogfejlesztésnek azt az elméletét, amely a XIX. század német jogtudományában a „jogászjog” kevéssé szerencsés nevét kapta. „Jogászjog” és „jogászrend” szorosan összefüggő fogalmak, s a helyes elméleti megoldás érdekében mindenképp velük kell kritikailag foglalkoznunk. Minthogy

¹ Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, 1960. 320. l.

² Plucknett i. m. 502. l.

a klasszikus római jog korpuszának kialakításában döntő szerepet vittek a császárkor jogászai, a *Juristenrecht* elméletét nem véletlenül fogalmazták meg a XIX. század elejének nagy romanistái: Savigny és Puchta.

Savigny a Thibaut-val folytatott híres vitájában szembe fordult a haladás megkívánta kodifikációval és általában a jog „spontán” fejlődésébe való minden beavatkozással. Kifejtette, hogy a jogot nem önkényes elhatározás teremti, hanem a nemzet élete termeli ki, mint a nyelvet és az erkölcsöt is. A jog organikusán együtt keletkezik, virágzik és hal el a néppel. A csöndben, észrevétlenül működő tényezőkhöz, amilyen a szokás és a néphit, egyenrangú faktorként járul a jogászok tudományos munkája, hiszen ők is részei a népnek. Mindezek együtt alkotják a nép akaratának megfelelő szokásjogot, melybe a törvény csak mint kiegészítő, hiánypótló erő nyúlhat bele. A jogkeletkezésnek ezt a tanát, az iskola további tételeinek sarkpontját, szélesebb filozófiai alapra helyezte Puchta a szokásjogról frott könyvében (1828).³ A fejlődés mozgatóját a misztikus „népszellem”-ben vélték felismerni. A materialista felfogás elveti a spontán, harmonikus jogfejlődés tanát, mely a magyar jogtörténetírást is befolyásolta; ismerjük a marxizmus éles bírálatát erről az elméletről.⁴ De a materialistának alig nevezhető Max Weber is azt írta a *Volksgeist* elméletéről, hogy ezzel a felfogással tudományosan mit sem lehet kezdeni.⁵ Koschaker pedig, aki a „jogászjog” elméletét európai összehasonlító alapon dolgozta fel, ugyancsak megbírálta Puchtát zavarosságáért, Savigny-t a gyakorlat és a tudomány munkájának összekeveréséért. Azt a „tudományos jogot”, amelyet ő „jogászjognak” nevezett, helyesebb Koschaker szerint „professzori jognak” elkeresztelni; ilyen a késő római jogtudomány vagy a XIX. századi pandektisták tanítása.⁶

A *Juristenrecht* fogalmát századunk nagy romanistája arra a rendszerre alkalmazza, amelyet a gyakorló jogászok dolgoz-

³ E. Sachers: *Die historische Schule Savigny's und das römische Recht.* Atti Bologna II. köt. 227—229. l. — Nálunk a „jogászjog” elméletét Grossechmid Béni fejtette ki: *Magánjogi előadások. Jogszabálytan.* Budapest, 1905. 818—820. l.

⁴ Lásd ezen munka első fejezetének 32. jegyzetét.

⁵ M. Weber: *Rechtssociologie.* Hrsg. v. J. Winkelmann. Neuwied, 1960. 174. l. — A kötet a Wirtschaft und Gesellschaft vonatkozó részének (II. rész 7. fej.) a II. világháború után előkerült kézirat alapján készült új kiadása.

⁶ Koschaker, *Europa* 102—103, 209—212. l.

nak ki. „Jogászejgról beszélhetünk — írja Koschaker —, ha a jog fejlesztése olyan személycsoport birtokába jut, mely hivattásszerűen foglalkozik a joggal.” Egyes jogászok működése nem hozza létre a jogászejgot; ehhez szervezettségre és hatalomra is szükség van. Példaként az ókori római, a középkori francia és angol jogászságot hozza fel a szerző. A római jog korai művelői, a *pontifices* a patriciusok közül kerültek ki; lovagok csak a köztársaság utolsó százada óta jutottak be közéjük. A jogászság mögött tehát eleinte a társadalom vezető rétegei állottak, Augustus korától pedig a császárság támogatása, mely a *ius respondendi*-ben jutott kifejezésre. Hadrianus óta a lovagi eredetű jogászok a legmagasabb hivatali rangokat is elérhették.⁷ Franciaországban a szervezett jogászság kialakulását Koschaker a XIV. századra teszi; felismeri a vagyonos burzsoázia behatolását, a jogászi hivatás függetlenségét. Angliában a hivatást 1300 táján tekinti meglevőnek; részletezi a kétféle ügyvédség disztinkcióját, a bírói állások kisajátítását, az Innekbén zajló utódnevelést. Mindkét országban meglátja a jogászság timokratikus vonásait, a központi hatalommal való kapcsolatát, de relatív függetlenségét és az uralkodói önkénnyel való szembeszállását is. Ebből a három történeti példából általánosítja a „jogászejg” és az ezt kiformaló „jogászejrend” jellemvonásait.⁸

Első ezek között, hogy a jogászejrend centralizmusra törekszik, hatalmi központra van szüksége. Nem kétséges ez sem a londoni Westminster, sem a párizsi parlament esetében. A jogászejg az állam politikai központjában keletkezik (a kiterjedt késői római birodalom persze kivétel), de a jogászejrend is az egész államra érvényes jogot teremt, ellensége a partikularizmusnak. A római jogtudósok generációinak alkotása *ius civile*, minden polgár joga; az angol *Common Law* neve is egyetemességre utal; a francia jogászok a *droit commun français* kidolgozói. Ez a jogfejlesztő tevékenység a jogászejrend másik jellemvonása; legéle- sebben a magánjog területén mutatkozik meg. Országonként más és más réteg viheti benne a fő szerepet: a bírák (az angol közönséges jog *judge-made law*), a jogtudósok (a római *responsumokat* adó szakemberek), sőt a közjegyzők is (a francia közjegyzők alakítják az ingatlanjogot). Módszereik is különfélék lehetnek: mágikus formulák átértelmezése, a régi szabályok új

⁷ Uo. 165—167, hozzá Weber i. m. 207—215. 1.; H. Kreller: *Das Problem des Juristenrechts in der römischen Rechtsgeschichte*. Tübingen, 1932.; W. Kunkel: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. 2. kiad. Weimar, 1966.

⁸ Koschaker, *Europa* 167—178. 1.

tényállásokra való alkalmazása, látszatpercek, jogászi konstrukció, a törvényjog „hézagainak” kitöltése a természetjogra, a méltányosságra, a jogérzetre stb. való hivatkozással. Sőt, a jogászok — ha nem is igénylik határozottan — nem ellenségei a kodifikációnak sem; ezt az áttekinthetőség, a jogegység még olyan tipikusan esetjogi rendszerben is megkövetelheti, amilyen az angol. A kódexek viszont Justinianus óta igekeznek megszorítani a jogászok átalakító tevékenységét, de ez illúzió marad, az értelmezést nem tudják kiküszöbölni. Mindenesetre a jogászjog rendesen konzervatív, s ebből következik történeti érzéke is; a jogtörténet persze csak gyakorlati szempontból érdekli.⁹

További lényeges vonása a jogászjognak — Koschaker fejtegetése szerint — a rendszertelenség, az egyes részletszabályok nehezen áttekinthető volta. Csekély a publicitása is, döntéseit nem teszik közzé, a magánjellegű gyűjtemények (mint az angol *reports*) csak a hivatásbeliek számára készülnek. A bíróságok maguk sem törekednek arra, hogy joggyakorlatuk nyilvánosságra kerüljön, mert ennek a hivatás érdekei ellene szólnak.¹⁰ De ha a rendszertelenség már a gyakorló jogászok munkáját akadályozza, s a kodifikáció nem segít rajta, a jogászjog a tekintéllyel rendelkező jogkönyv (*book of authority*) alakjában talál megoldást.¹¹ Egy olyan jogász könyvének, aki egyrészt gazdag tapasztalatokkal rendelkezik, másrészt elméletileg eléggé képzett arra, hogy ezeket rendszerbe foglalja, olyan tekintélyt ad a gyakorlat, hogy már szinte törvényként kezelik és magyarázzák. Koschaker végigkíséri az ilyen jogkönyvek sorát a római Massurius Sabinus művétől és a remekjogászok irataitól kezdve a glossátorok és kommentátorok, az angol Bracton, Littleton, Coke és Blackstone, a francia Dumoulin, Coquille, Loisel, Pothier, a német Carpzov, Mevius, Lauterbach, Struve és Stryk művein keresztül a pandektisták XIX. századi könyveiig, ezektől azonban már megtagadja a *book of authority* jelleget, mert nem a gyakorlatból indulnak ki.¹²

Koschaker elméletének magját a következő tételekben foglalhatjuk össze: A kodifikációt nélkülöző, illetve azt megelőző jogfejlesztés mindig erőteljes jogászrend műve. Ez a jogászrend a társadalomnak tehetősebb, előkelőbb rétegeiből, a központi hatalom székhelyén alakul ki. A jogászjog, melyet a jogász-

⁹ Uo. 178—193. l.

¹⁰ Uo. 96—99. l.

¹¹ W. H. Goldschmidt: *English law from the foreign standpoint*. London, 1937. 6. l.

¹² Koschaker, *Europa* 99—103. l.

rend lassú, konzervatív alakító munkájával épít fel, fejlődésének bizonyos stádiumában rendszerint kitermeli az eredményeit rögzítő, azon túl normaként szolgáló jogkönyvet (*book of authority*). Ezek a tételek — a részletekre vonatkozó találó megállapítások ellenére is — kettős hiányosságban szenvednek. Az egyik a „jogászjog” fogalmának bizonytalansága, a törvényjoggal való szembeállításának kétséges volta. Már Weber hangsúlyozta, hogy a formálisan valamennyire is fejlett jog, azaz tudatos döntési elvek komplexuma, „soha és sehol sem létezett tanult jogismerők mérvadó közreműködése nélkül”.¹³ Más szóval a törvényhozás — bármennyire változott is módja és jelentősége az évezredek során — egyetlen rendszerből, még az angolból sem hiányzott, „tisztá” jogászjog tehát sehol sem létezett. A másik hiányosság ennél döntőbb, a jogfejlődésnek a termelőviszonyoktól való elszakítása, ez a sajátos jogász illúzió. Megszívlelendő itt Marx figyelmeztetése: „Az ügylet önállósulása a munka megosztása által; mindenki a maga mesterségét tartja az igazinak. Az összefüggésről, amelyben mesterségük a valósággal áll, annál szükségsebben illúziókat alkotnak maguknak, minthogy ezt már maga a mesterség természete megszabja. A viszonyok a jogtudományban, politikában stb. — a tudatban fogalmakká válnak; minthogy nincsenek túl ezeken a viszonyokon, ezeknek fogalmi is a fejükben megrögzött fogalmak; pl. a bíró a törvénykönyvet alkalmazza, az ő szemében ennél fogva a törvényhozás az igazi aktív hajtóerő.”¹⁴ Vagy a gondolatsort folytatva: a kommentátorok jogászjogának tanulmányozója számára a jogászok mindennapos munkája az igazi hajtóerő.

Témánk szempontjából igen hasznosak a polgári szociológia mesterének, Max Webernek a jogászjogról és a jogtudás típusairól tett megállapításai. A szokásjog romantikus szemléletétől mentesen, az érdekelteknek számukra gazdaságilag előnyös cselekvésével és megegyezésével magyarázza az új jog keletkezését. A tipikussá váló cselekvések, melyek során az érdekszférákat tanult jogtanácsos segítségével határolják el s az ilyen tipikus magatartásokat jogi szankcióval ellátó bíró mérvadó döntései, a „preiudiciumok”, a jogszabályok kialakulásának elsőrangú forrásai; így jött létre az angol *Common Law* is. Az ilyen szabálytömeg a tapasztalt és tanult, „hivatásszerűen” működő jogismerők, vagyis ügyvédek és bírák közreműködése révén érdemli meg a „jogászjog” nevet. Ebben a méltányosságról, igazságosságról

¹³ Weber i. m. 196. l.

¹⁴ Az „I. Feuerbach”-ból. Marx—Engels Művei. III. köt. 544. l.

alkotott „népies” elképzeléseknek vagy valamilyen ködös „jogerzetnek” alig jut szerep, sőt a szerződési kautélák kidolgozásán fáradozó jogászok velük szemben léphetnek fel. A törvényhozástól eltekintve — melynek ősforrását Weber a római magisztrátus *imperium*ában találja meg — a bíró még Blackstone szemében is „orákulum”, mert döntései (*decisions*) nyilatkoztatják ki a szabályt. De a bíró és az ügyvéd mellett a „jogi honorációrok” széles köre vesz részt a döntések meghozatalában, a „jog megtalálásában”: a skandináv *lögsaga* kijelentői, a germán druidák, az ír brehonok, a frank *Rachimburgok*, a középkori német és francia *scabini* stb. Velük szemben azonban egyre nő a szakképzett jogászok jelentősége, abban a mértékben, ahogyan az áruforgalom kiterjed, s egyre többen vesznek részt benne. Ezzel együtt a jog is racionalizálódik; ennek módját közvetve az általános gazdasági és társadalmi feltételek, közvetlenül pedig a jogfejlesztésben *hivatásszerűen* részt vevő személycsoport minősége határozzák meg.¹⁵

Eszerint egy adott jogrendszerre erősen rányomja bélyegét az a mód, ahogyan az alakításában hivatásszerűen részt vevő emberek képzik. Weber két ellentétes típust különböztet meg: vagy gyakorlati emberek tanítják a jogot a praxisban, tehát empirikus, „kézműipari” módon, vagy speciális jogi iskolák oktatnak racionális-rendszeres feldolgozásban, tehát „tudományos” módon. A jogi szakképzés első típusára természetesen az angol ügyvédi testületek, az Innek utódnevelését hozza fel példának. Az egykor kizárólag írástudó klerikusokat a laikusok kiszorítják az ügyvédi pályáról, és a négy *Inn* keretében egyesülnek. Mint-hogy a bírakat az ő soraikból nevezik ki, az itt képzett jogászok monopolizálják mind a jogtanácsosi, mind a bírói hivatást. *Bar* és *bench* csak ennek a „zárt jogászrendnek” két működési formája. Társadalmi utánpótlását a középkorban főleg a nemességből kapja, és szigorúan ügyel a hivatás tekintélyére, külső formáira is. A jogtanítás ilyen módjából a jog formalista, preiudiciumokhoz és analógiákhoz kötött tárgyalása következik. A szakember az egyik esetről a másikra következtet, nem törekszik általános elvek megfogalmazására. A jog idővel megmerevedik, s külsőleg túléli a gazdasági változásokat is. A régi formák megtartása anyagi érdeke a gyakorlati jogászságnak, sikerül is mind az egyetemi jogászképzést, mind a racionális jogalkotást hosszú időre elodáznia; példa erre a telekkönyv és az ésszerű jelzáloghitel hiánya, melyből a jogcímeik igazolásával foglalkozó

¹⁵ Weber i. m. 179—180, 188, 196. 1.

szakemberek húznak hasznot. Weber meglátja azt is, hogy az ilyen erős testületté szervezett jogászshivatás a Német Birodalomban nem alakul ki; autonómia helyett itt a tartományurak szabályozása határozza meg az ügyvédség helyzetét.¹⁶

A jogtanítás másik típusa az egyetemi jogi oktatás, mely eredeti alakjában a diploma megszerzése után a gyakorlatban való működésre képesít. Az ilyen oktató üzem absztrakt normákat alakít ki, melyeket racionális értelmezéssel alkalmaznak az életviszonyokra. De éppen rendszerbeli követelményeik és absztrakcióik távolítják el az ilyen jogrendszereket az élettől. Racionális, de nem jogi szempontból formális az oktatás a papok vezette jogi iskolákban, melyek (az izlám, a talmudi jog vagy a kánonjog tanfolyamai) itt kevésbé jelentősek. Viszont mentes a klérus befolyásától a jogtanítás sajátos típusa, a notariusok iskolája. Weber sokra becsüli az olasz *notariatust*, melynek politikai és gazdasági erejét az itáliai városok virágzó kereskedelmével magyarázza. Ez az izmos „jogi honorácior” testület azonban nem tud — hatalmi központ híján — az angol jogászok egységével fellépni, és az élénk jogügyleti forgalomra az egyetemeken oktatott római jogot alkalmazza. Még kevésbé tud a civiljog térhódításával szembeszegülni a német és északfrancia gyakorlati jogászság, melynek működését a városok és tartományok határai korlátozzák. Jogkönyvei nagy hatást érnek el a feudális bíróságokon, egyenesen mérvadó forrásokká válnak, de maga a réteg nem képes céhbeli érdekeinek szolgálatában egységes testületté szervezkedni s a bírói állásokat monopolizálni. Összefogottságában ez a jogászréteg elmarad mind az angol ügyvédek, mind az olasz notariusok mögött.¹⁷ Bár a szerző nem jelenti ki világosan, a notariusok és a német vagy északfrancia „jogi honoráciorok” szakmai oktatását inkább az első típushoz, az angol gyakorlati jogtanításhoz tartozónak érezzük.

Webernek gazdag tapasztalati anyagra épülő tételei sok használható elemet tartalmaznak. Felismerik és — bár nem marxista módon — értékesítik a jog és gazdaság összefüggését is. De a konkrét kutatásunkban való alkalmazáshoz először is — hogy úgy mondjuk — talpukra kell állítanunk őket. Bár nem olyan mértékben, mint Koschakernél, Weber fejtegetéseiben is megtaláljuk a jog öntörvényű fejlődésének, a jogászok önálló alkotó szerepének sajátos illúzióját. Márpedig „nem szabad elfelejteni,

¹⁶ Uo. 197—201. l.

¹⁷ Uo. 201—207. l.

hogy a jognak éppúgy nincs saját története, mint a vallásnak”.¹⁸ Egyszóval a jogtanítás és a jogi hivatás történetének vizsgálatában is abból az egyszerű tényből kell kiindulnunk, hogy a jog felépítmény. Nemcsak az örökösödési jogra érvényes a következő marxi tétel: „Mint minden más polgári törvény, az örökösödési törvények sem *okai*, hanem *okozatai, jogi következményei a társadalom fennálló gazdasági szervezetének*, amely a termelési eszközök, azaz a föld, a nyersanyag, a gépi berendezés stb. magán tulajdonán alapszik.”¹⁹ A weberi típusok — minden gondolatébresztő voltuk ellenére is — csupán segédeszközei lehetnek a kutatásnak, mely a jog felépítmény-jellegét sohasem téveszti szem elől.²⁰

A jogrendszerek közötti alkati különbségeket a marxista kutatás sem hagyja figyelmen kívül. Így Szabó Imre a törvényhozást megelőző fejlődést a következő logikai sorban foglalja össze: Az elvont, általános magatartási szabályok „az eseti döntésre szabott mérték” ősfarmájából lassú folyamatban alakultak ki; az eseti normát arra az esetfajtára, majd más eset-típusokra általánosították, terjesztették ki. „Így alakultak ki a *döntési szokások*, vagy azok írásba is foglalt gyűjteményei, a magatartási szabályok alakulásával együtt azok írásos megjelenési formái is. A jogfejlődés még későbbi, magasabb jelensége az *alkotott, a jövőben megkívánt magatartásra előzetesen megfogalmazott jogszabály*, a törvény vagy egész törvénykönyv.” Történetileg azonban e formák keveredtek, s ezen az alapon lehet megkülönböztetni az esetjogot a szokásjogtól, valamint e kettőt „az alkotott vagy az írott jogtól”. Az egyes jogrendszerekben esetjog, szokásjog és írott jog eltérő mértékben található meg; az eseti döntésnek — mely mintává válhatik — az angolszász jogrendszerekben ma is jelentős a szerepe, másutt a szokásjog konzerválódott.²¹ Ennek megfelelően más az értelmezés jelentősége is az egyes jogrendszerekben: a Common Law szabadabb értelmezést enged, viszont a törvényt megszorítóan alkalmazza, míg a kontinentális jogokban az írott jogszabály az uralkodó jogforrás, tehát az értelmezés kötöttebb. A kapitalista fejlődésnek mindenestre az a tendenciája, hogy a feudalizmus önkényességét korlátozza, ezért a polgári haladás képviselői azt kívánják,

¹⁸ *A német ideológia*. Marx—Engels Művei. III. köt. 75. l.

¹⁹ Marx: *A Főtanács jelentése az örökösödési jogról*. Marx—Engels Művei. XVI. köt. 356. l.

²⁰ A weberi típusokat vette alapul *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban* c. könyvem. Kolozsvár, é. n. [1947].

²¹ Szabó Imre: *Társadalom és jog*. Budapest, 1964. 23—24. l.

hogy a bíró a törvény szolgája legyen.²² A kérdés közelről érinti a jogászai hivatás témáját, hiszen a feudalizmusra jellemző bírói jogfejlesztés legtöbbször a régi szabályok vagy döntések értelmezése útján történik.

A fentieket meggondolva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a „jogászjog” kifejezés megtévesztő, mert túlhangsúlyozva a jogászság szerepét, elhomályosítja az alap és a felépítmény viszonyát. Ennek a rétegnek az esetjogi és írottjogi rendszerekben egyaránt az a társadalmi feladata, hogy az uralkodó osztály érdekeinek jogi kifejezést találjon, s a termelőviszonyokat a jog nyelvére fordítsa le. „A jogtörténetben . . . az látható, hogy a legkorábbi és a legkezdetlegesebb korokban ezek az egyéni, tényleges viszonyok legvaskosabb alakjukban, minden további nélkül konstituáltak a jogot. A polgári társadalom fejlődésével, tehát a személyes érdekeknek osztályérdekeké fejlődésével megváltoztak a jogviszonyok, és kifejezésük civilizálódott. Többé nem egyéni, hanem *általános* jogviszonyokként fogták fel őket. Ugyanakkor a munka megosztása az egyes egyének összeütköző érdekeinek védelmét kevesekre ruházta, s ezzel eltűnt a jog barbár érvényesítése is . . . Hogy a jogi viszonyok mennyire összefüggenek e dologi hatalmaknak a munka megosztásából fakadt fejlődésével, azt már a törvényszékek hatalmának történeti fejlődéséből és a feudálisoknak a jogfejlődésről hallatott siránkozásából láthatjuk.”²³ A jogászoknak a törvényt értelmező, illetve a szokásjogot esetről esetre alakító tevékenységét a társadalmi munkamegosztás jelölte ki számukra.

De vajon helytálló-e a feudalizmus virágkorában egyszerűen „jogászokról” beszélni? A társadalmi munkamegosztásnak Nyugat- és Közép-Európában fent vázolt folyamata azt mutatja, hogy maga a szó is téves általánosításokat, mai asszociációkat sugall. Koschaker — mint láttuk — a joggal hivatásszerűen foglalkozó embereket nevezi jogászoknak; Weber szélesebb kört von, a „jogi honoráciorok” fogalmába beleveszi a laikus ülnököket is. A részletes tárgyalás során azután mindkét szerző — és több más író is — ösztönösen a szakbírákat és az ügyvédek tartja szem előtt. Itt azonban több kérdés vetődik fel. Vajon „a joggal” való hivatásos foglalkozás csak a jogszolgáltatásban való részvételt jelenti vagy a korábban kifejlődött „bürokráciák” (a szicíliai, a francia vagy az angol) szakszerveiben való

²² Szabó Imre: *A jogszabályok*. . . 16, 19. l.

²³ *A német ideológia*. Marx—Engels Művei. III. köt. 331—332. l.

munkálkodást is? Hiszen ha anakronizmus is a feudalizmusban „államigazgatási” vagy „pénzügyi jogról” beszélni, nem tagadhatjuk pl. egy-egy kancellária vagy számadási kamara gyakorlatainak szabályokhoz, sőt formákhoz kötöttségét. Vagy a másik póluson azok az itáliai és francia képzettségű doktorok, akik a királyi udvarokban mint politikusok és diplomaták működtek, de a bíraskodásban nem vettek részt, kevésbé lennének „jogászok” a praktikusoknál? Nyilvánvaló, hogy a félreértéseket csak akkor kerüljük el, ha figyelembe vesszük a történeti munkamegosztás differenciáltságát, és „jogászok” helyett átfogóan „jogtudó értelmiségéről” beszélünk.

A német szakirodalom a „jogászjog” kialakítóit a „jogásrend” elnevezéssel illeti. Ezt a kifejezést sem fogadhatjuk el kritika nélkül. Először is azt kell meglátnunk, hogy a *Juristenstand* műszónak a németben általánosabb értelme van, mint annak a „rend”-nek, melyet a feudális társadalom történetéből ismerünk. Angol megfelelője a *legal profession*, francia párja a *gens de justice*, tehát a jogászshivatást fedi. Ebben az értelemben használja Engels is. Hogy az ő terminológiájában a jogászság nem illeszkedik a társadalmi rendek sorába, azt a *Német ideológia* következő passzusa mutatja: „A munka megosztása a feudalizmus virágkorában csekély volt. Minden országban fennállt a város és falu ellentéte; a rendi tagozódás nagyon élesen kidomborodott ugyan, de a falun a fejedelmek, nemesség, papság és parasztság, a városokban pedig a mesterek, legények, inasok és csakhamar a napszámos plebs elkülönülésén kívül nem volt jelentékeny megosztás.”²⁴ Mellózi Engels a jogászokat akkor is, amikor a *Német parasztháború I.* fejezetének végén felsorolja a rendeket.²⁵ A német nyelvhasználat mellett másodszer a korabeli kifejezéseket kell fontolóra vennünk. A szicíliai *ordo iustitie*, az angol *order of the cof* műszavak kétségtelenül a jogszolgáltatásban részt vevő személyek testületi öntudatát tükrözik. De hogy a jogásrend a középkori korporatív tagozódásnak még nem a legfelső lépcsőjén áll, hanem egy nagyobb, átfogó egység részének tekinti magát, azt a francia *noblesse de robe* név vagy a burgundi jogászoknak a nemességbe való törekvése mutatja. Hozzátehetjük, hogy amikor a nagy jogi egyetemek — mint Bologna vagy Padova — tanárai a XIV—XV. században „örökös arisztokráciává” alakulnak, a nemesi életformát öltik fel, tornyos házakat

²⁴ Ua. Marx—Engels Művei. III. köt. 79. l.

²⁵ *A német parasztháború.* Marx—Engels Művei. VII. köt. 332. l.

építenek, s a nemességre utaló címeiket igényelnek (*nobiles viri et primarii cives*).²⁶

Ha tehát a fentiekben rövidség kedvéért a testületi szervezkedés magas fokára jutott, öntudatos itáliai, francia vagy angol jogászokat „jogászrend” névvel illettük, ezzel nem kívántuk őket a feudális társadalom rendjeivel, „azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt elemeivel”²⁷ egy szintre emelni. Ez a terminológiai megkülönböztetés fontos érdemi kérdéshez, a jogászshivatás középkori társadalmi helyének meghatározásához vezet. A fejlődés kezdetén — európai áttekintésünk bizonyítja — a klérus állott, ez a rend bírta „a szellemi műveltség monopóliumát”,²⁸ s ellátta a liturgia, pasztorálás, a kezdetleges közigazgatás, a minimális írásbeliség teendőit, mindazt, aminek elintézéséhez nem kellett a fegyver. Tudjuk, hogy a „klerikus” a jogi műveltség elemeit is tartalmazó *dictamen* ismeretével rendelkezett, s a fizikai munka terhéől mentesen eszével és tollával kereste kenyerét. A klerikus tehát értelmiségi volt; ezt a modern szót kell rá alkalmaznunk, összefogva a kor számos megjelölését (*doctus, philosophus, cleric* stb.).²⁹ Még nem volt jogász, helyesebben soraiból került ki a fokozatosan laicizálódó „jogászság”. „E laicizálódás — írja helyesen Jakó Zsigmond — mindenhol az egyházi intellektualizmus keretei között kezdődött, de csak több százados együttélés után jutott el a világi munkaköröket betöltő elemek többé-kevésbé határozott elkülönüléséhez.”³⁰ A kétirányú mozgás: a klérus jogi-politikai feladatokat végző részének laicizálódása és a laikusok behatolása e feladatok intézésébe az iskolázás révén, a világi értelmiség létrejöttét eredményezte.

Ez a *cleric*-réteg azonban, mely ott dolgozott a francia számadási kamarától a lengyel udvarig, a szicíliai nagykúriától a cseh kancelláriáig mindenütt, még nem tekinthető jogtudó értelmiségnek. Felfogásunk szerint ez a név azokat illeti, akik a *dictamen* ismeretén túlmenő, egyetemen vagy empirikus képzésben szerzett jogtudásra tettek szert. Hogy ez a jogtudás a római jog, kánonjog vagy a hazai jog rendszerét fogta át, ebből a szempontból közömbös. A kereskedő-iparos városokban korábban, a ter-

²⁶ J. Le Goff: *Les intellectuels au moyen-âge*. Paris, 1957. 142–145. l.

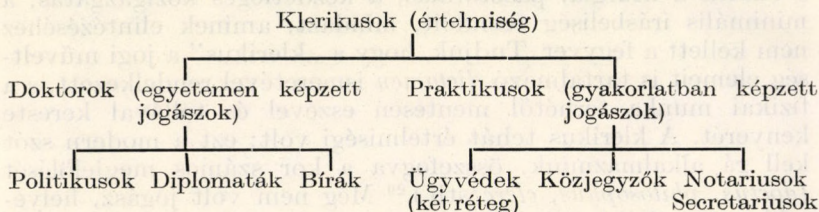
²⁷ Így Elekes Lajos: *Rendiség és központosítás a feudális államokban*. Budapest, 1962. 54. l.

²⁸ *A német parasztháború*. Marx—Engels Művei. VII. köt. 334. l.

²⁹ Le Goff: *Les intellectuels*... 3–4. l.

³⁰ *Az erdélyi értelmiség kialakulása*. (Probléma és módszer.) Korunk, 1967/1. 20. l.

mészeti gazdálkodásban többé-kevésbé megrekedt vidéken későbbben megjelenő tanult jogászság működhetett a politika és a diplomácia, az államigazgatás és pénzügy vagy a jogszolgáltatás területén. Közös vonása volt az, hogy szellemi munkájából élt, akár fizetésben részesült, akár egyházi javadalmat élvezett, és hogy a latin fogalmazáson túlmenő jogtudásra tett szert. Ha nem is mondhatjuk mindegyiküket hivatalnoknak — ez az adott hatalmi központ szervezetének fejlettségétől függ —, mindegyikük a politikai-jogi felépítmény szolgálatában állt, s ennyiben betöltötte a társadalmi munkamegosztásban neki jutott szerepet. Kategóriáikat — némi általánosítás árán — így választhatjuk fel:

A változatosság, melyet képzettségük és funkciójuk mutat, eleve kizárja az egységes „jogásrend” elképzelését. De útjuk célja ugyanaz. Bár az itáliai, francia, burgundi, angol jogi szakemberek sorai egyre inkább feltöltődnek polgári elemekkel, ambíciójuk *roturier*-eredetük elhomályosítása s a nemességbe való bejutás. Nem mellőzhető azoknak a nemeseknek a száma, akik — mint a svájci példa mutatja — a polgárokkal való versenyben megszerezték a jogi képesítést, s ezzel csináltak karriert. Mégis úgy látszik, hogy a jogtudó értelmiség egészének történelmi útja a klérustól a nemesség felé vezetett. Azok, akiknek sikerült az áhított célt elérniük, természetesen „újnemesek” voltak, polgári vagyonok felhalmozói, akiket — a burgundi példából láttuk — a régi, az „igazi” nemesek igyekeztek kiszorítani a maguk társadalmi életéből. Ha tehát egyedeiben a jogászság sok retrográd elemet mutat fel, ha a pénzsóvár bírák és ügyvédek hangos panaszra bírják az egyes országok népét, összességében rétegük hozzájárult a feudális uralkodó osztály belső átalakulásához, a nemesi formának polgári tartalommal való megtöltéséhez.

Jogtudó értelmiségnek tekintem a fentiek szerint azt a réteget, amely az *artes*-jellegű ismereteken túl egyetemen vagy a praxisban elsajátította a római, kánoni vagy hazai jog tudományát; ennek birtokában a politikában, a diplomáciában, a jogszolgálta-

tásban, a jogügyleti forgalomban vagy az államigazgatásban működött, s a jogászi vagy hivatali munkával kereste kenyerét, esetleg szerzett vagyont; az állami és jogi feladatok elvégzése során hozzájárult a feudális állam megszilárdításához, illetve a hűbéri jog továbbfejlesztéséhez; e társadalmi funkciója mellett azonban a hűbéri uralkodó osztályt belülről alakította át, s az árutermelés fejlettségének mértékében polgári tartalommal töltötte meg. Azok a jellemvonások, amelyeket a „jogászrend” polgári teoretikusai felsoroltak (hatalmi központhoz kapcsolódás, konzervativizmus, fokozatos jogfejlesztés, testületi szervezkedés stb.), ebben az összefüggésben kapnak jelentőséget. A munkamegosztás terméke, a jogtudó értelmiség tehát az alap változásait fejezi ki a jogi felépítményben, de ezzel a termelőviszonyokat is alakítja. Engels szavaival: „A jognál . . ., mihelyt szükségessé válik az új munkamegosztás, amely jogászokat hív életre, ismét új önálló terület nyílik meg, amely ugyan általában a termeléstől és a kereskedelemtől függ, de amelynek ugyanakkor ezekkel a területekkel szemben saját visszaható ereje is van.”³¹ Ez azt is jelenti, hogy a jogtudó értelmiség problémájának jelentősége túlmutat a jogtörténet határain.

³¹ Konrad Schmidhez. Marx—Engels: *Válogatott levelek 1843—1895*. Budapest. 1950. 498. l.

GYAKRABBAN IDÉZETT MŰVEK

- Acta Roma Acta congressus iuridici internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Justiniano promulgatis Romae 12–17 novembris 1934. I–V. köt. Romae, 1935–1937.
- Atti Bologna, illette Roma Atti del congresso internazionale di diritto romano Bologna e Roma, 17–27 aprile 1933. (Bologna I–II. köt., illette Roma I–II. köt.) Pavia, 1934–1935.
- Atti Verona Atti del congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto Verona 27, 28, 29 IX 1948. I–IV. köt. Milano, 1953.
- Calasso, *Medioevo* Fr. Calasso: *Medioevo del diritto*. I. köt. Le fonti. Milano, 1954.
- DA Deutsches Archiv für Geschichte (utóbb: für Erforschung) des Mittelalters. Weimar–Graz–Köln, 1937.
- Engelmann, *Wiedergeburt* W. Engelmann: *Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die wissenschaftliche Lehre*. Leipzig, 1938.
- Etudes Le Bras Etudes d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras. Paris, 1965.
- Hajnal, *Enseignement* Hajnal István: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. 2. kiad. (L. Mezey.) Budapest, 1959.
- IRMAE Ius Romanum Medii Aevi. Mediolani, 1961-től.
Irsay, *Univ.* S. d'Irsay: *Histoire des universités françaises et étrangères des origines à nos jours*. I–II. köt. Paris, 1933–1935.
- Koschaker, *Europa* P. Koschaker: *Europa und das römische Recht*. München–Berlin, 1947., 2. kiad. München–Berlin, 1953.
- Lefèbvre, *Juges* Ch. Lefèbvre: *Juges et savants en Europe du 13e au 16e siècle*. Romae, 1965. Klny. Ephemerides Iuris Canonici, 21 (1965).

- Meijers, *Etudes* E. M. Meijers: *Etudes d'histoire du droit*. Publiés par R. Feenstra et H. F. W. D. Fischer. III. köt. *Le droit romain au Moyen-Age*. Leyde, 1959.
- MIÖG, illetve MÖIG Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, illetve des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. Innsbruck, 1880-tól.
- MKSz Magyar Könyvszemle. Budapest, 1876-től.
- Olivier-Martin, *Hist.* Fr. Olivier-Martin: *Histoire de droit français*. Paris, 1951.
- Recueil Recueil de mémoires et travaux publié par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des anciens pays de droit écrit. Montpellier, 1950-től.
- RHDFE Revue historique de droit français et étranger. 4. série. Paris, 1922-től.
- Stelling-Michaud, *Bologne* S. Stelling-Michaud: *L'université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles*. Genève, 1955.
- Stintzing, *Pop. Lit.* R. von Stintzing: *Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland am Ende des 15. und am Anfange des 16. Jahrhunderts*. Leipzig, 1867.
- Studi Koschaker *L'Europa e il diritto romano*. Studi in memoria di Paolo Koschaker. I—II. köt. Milano, 1954.
- Tijdschrift Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis — Revue d'Histoire de Droit. Groningen—Bruxelles—La Haye, 1918.
- ZRG Germ. Abt. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. Weimar, 1880-tól.
- ZRG Kan. Abt. Ua. Kanonistische Abteilung. Weimar, 1911-től.
- ZRG Rom. Abt. Ua. Romanistische Abteilung. Weimar, 1880-tól.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SZOROZAT

A sorozatban megjelent

1. HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája
- 2–3. RÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából
4. WITTMAN TIBOR
Az „árforradalom” és a világcpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618)
5. KOVÁCS ENDRE
Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848–49-ben
6. LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén
7. MAKSAY FERENC
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon
8. V. WINDISCH ÉVA
Közlöny (1848–1849)
9. MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog
10. BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században
11. M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfúzió
12. I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848)
13. HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban
14. TOKODY GYULA
Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918)
15. HAJDÚ TIBOR
Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)
16. GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés
17. DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció
18. MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona Jakkó László huszárcapitány (1781–1833)
19. MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése (1944. december 21–1945. május 8.)

20. JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről
21. HERMANN ZSUZSANNA
Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés
22. GERICS JÓZSEF
Legkorábbi geszta-szerkesztéseink keletkezérendjének problémái
23. DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879)
24. LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben
25. G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919)
26. BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom
27. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben
28. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)
29. PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)
30. SERFŐZŐ LAJOS
A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925–1945)
31. IRINYI KÁROLY
A Naumann-féle „Mitteleurópa-tervezet” és a magyar politikai közvélemény
32. ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése
33. KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945)
34. TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szövő- fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)
35. SZILÁGYI JÁNOS
Munkásosztályunk általános műveltsége 1919–1945 között
36. FARKAS DEZSŐ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917–1945)
37. BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században
38. RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből
39. POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében
40. PAULINYI OSZKÁR
A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesérbányászatban
41. VARGA JÁNOS
A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái. (1767–1849)
42. SZOKOLAY KATALIN
Az osztrák–magyar kormány politikája az első világháború idején
43. SZENDREY ISTVÁN
Egy alföldi uradalom a török hódoltság után

44. SOMOGYI ÉVA
Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861—1907)
45. Vita a feudális-kori magyar történelem periodizációjáról
46. KISS JÓZSEF
Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867—1895)
47. S. LENGYEL MÁRTA
Reformersors Metternich Ausztriájában
48. SZAKÁTS SÁNDOR
Állami gazdaságok helyzetének alakulása (1945—1948)
49. SZAKÁLY FERENC
A parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században
50. FEHÉR ANDRÁS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919. augusztus—1921)
51. SZÜCS JENŐ
A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához)
52. KÁLDY NAGY GYULA
Magyarországi török adóösszeírások
53. HECKENAST GUSZTÁV
Fejedelmi (királyi) szolgálónépek az Árpád-korban
54. SÁRLÓS BÉLA
Deák és Vukovics (Két igazságügy-miniszter)
55. Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről
56. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Kővár vidékének társadalma
57. L. GÁL ÉVA
Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa
58. MÁLYUSZ ELEMÉR
Az V. István-kori gesta
59. L. NAGY ZSUZSA
A budapesti liberális ellenzék (1914—1944)
60. BOROSY ANDRÁS
A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben
61. H. HARASZTI ÉVA
Szerződésesszégők (Az angol—német flottaegyezmény 1935. június)
62. GERGELY ANDRÁS
Széchenyi eszmerendszerének kialakulása

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztő: Bárkány Livia — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kötéstervezés Kulinyné István munkája

Terjedeleme: 11,25 (A/5) IV — AK 150 k 7275

72.73817. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Értekezések a történeti
tudományok köréből
Új sorozat
legutóbb megjelent kötetei

MÁLYUSZ ELEMÉR
AZ V. ISTVÁN-KORI GESTA
131 oldal • Fűzve 20,— Ft

BOROSY ANDRÁS
A TELEKKATONASÁG
SZEREPE A FEUDÁLIS
MAGYAR
HADSZERVEZETBEN
131 oldal • Fűzve 18,— Ft

SZENTGYÖRGYI MÁRIA
KŐVÁR VIDÉKÉNEK
TÁRSADALMA
189 oldal • Fűzve 24,— Ft

L. NAGY ZSUZSA
A BUDAPESTI LIBERÁLIS
ELLENZÉK 1919 — 1944
177 oldal • Fűzve 22,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Bónis György az állam- és jogtudományok doktora, 1914-ben született. Jelenleg levéltári osztályvezető, korábban a kolozsvári majd a szegedi egyetemen a jogtörténet professzora volt. Tudományos munkássága több irányú, elsősorban a középkor intézményeit kutatja. Foglalkozott a magyar rendiség történetével (Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban), jogi haladó hagyományainkkal (István király, Hajnóczy József, Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom) és Budapest jogtörténetével (Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után). Ez a tanulmánya a jogászság és a jogfejlesztés történetének szentelt munkái sorába illeszkedik (A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Középkori jogunk elemei: Római jog, kánonjog, szokásjog).